

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 2(8), 2019

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 2(8), 2019

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(8)

Київ 2019

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2(8)

KYIV 2019

УДК 94

Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – № 2(8). – 2019. – 234 с.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії» входить до переліку фахових видань з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р.)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 2 від 14 березня 2019 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(заступник головного редактора)

Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Матіас Вебер, д-р іст. наук, проф. (Федеральний Інститут культури та історії німців Східної Європи, м. Ольденбург, Німеччина)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Держалюк М.С., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Ігор Каколевські, д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)

Штефан Карнер, д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Кірсенко М.В., д-р іст. наук, проф. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Мироненко П.В., д-р політ. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Патриляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Потехін О.В., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Віргінія Юреніене, д-р іст. наук, проф. (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва)

Рецензенти:

Бабкіна О.В., д-р політ. наук, проф. (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова)

Яковенко Н.Л., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01030, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

Scientific Journal “Problems of World History” is included into the List of Professional Editions for
History Branch of Sciences
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 2 of March 14, 2019)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)

Tkachenko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Lakishyk D.M., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)

Matthias Weber, Doctor of Philosophy, Associate Professor (The Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Oldenburg, Germany)

Vidnyanskyi S.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Derzhalyk M.S., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Zernetska O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Igor Kąkolewski, Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)

Stefan Karner, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)

Kirsenko M.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”)

Myronenko P.V., Doctor of Political Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Potekhin O.V., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Sribnyak I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Khyzhnyak I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Virginija Jureniene, Ph.D. in History, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania)

Reviewers:

Babkina O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (M. Dragomanov National Pedagogical University)

Yakovenko N.L., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01030, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

Слово редактора7

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Шморгун О.О. Перша світова війна: витоки і наслідки
(всесвітньо-історичний контекст)10

Деменко О.Ф. Повстання 1916 року та його вплив на формування
національної ідентичності казахського народу55

Кириченко О.В. Дезінтеграція Російської імперії під час Першої світової
війни на прикладі впливу латвійського національного чинника67

Shindo Rikako Japan, der Völkerbund und der Ständige Internationale
Gerichtshof zur Frage von Oberschlesien, Wilna und Memel80

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА УКРАЇНА

Срібняк І.В., Голоско С.М. «Подати товаришам дрібку душевної
розради і забуття про власну недолю»: таборова газета полонених
вояків-українців «Вільне слово» (Зальцведель, Німеччина) у
1916-1917 рр.105

Солошенко В.В. Колективна пам'ять про Першу світову війну – складова
перетворень у країнах Східної Європи (на прикладі України та Росії)121

Шевченко В.В. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: історична
пам'ять та комеморація133

СВІТ ВІД ІМПЕРІЙ ДО ДЕМОКРАТІЙ

Кудряченко А.І. Федеративна Республіка Німеччина – друга німецька
демократична держава140

Віднянський С.В. Вацлав Гавел: символ демократичних змін у Центрально-
Східній Європі (до 30-річчя «оксамитової революції» у Чехословаччині).....159

Зернецька О.В. Вільям Вентворт – демократ за світоглядом,
австралійський політик і мандрівник за покликанням185

Eftekhari Arash Main Foreign Policy Challenges of Islamic Republic of Iran in
the Caucasus (in Iranian Historiography)200

Добровольська А.Б. Молдова: пошуки національної ідентичності – від
імперського минулого до сьогодення212

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ230

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ
ПУБЛІКАЦІЇ У ЖУРНАЛІ**232

CONTENTS

Editor's word7

FIRST WORLD WAR AND ITS CONSEQUENCES

Shmorgun O. First World War: Origins and Consequences (World-Historical Context)10
Demenko O. The Revolt of 1916 and its Influence on the Formation of Kazakh Nation Identity55
Kyrychenko O. The Disintegration of the Russian Empire during the First World War on the Example of the Influence of the Latvian National Factor67
Shindo Rikako Japan, the League of Nations and the Permanent Court of International Justice on the Question of Upper Silesia, Vilnius and Memel80

FIRST WORLD WAR AND UKRAINE

Sribnyak I., Holosko S. «Submit to your friends particle of mental consolation and oblivion for their own trouble»: the Camp Newspaper of Ukrainian War Prisoners «Vilne Slovo» (Salzwedel, Germany) in 1916-1917105
Soloshenko V. Collective Memory on the First World War as Component of Transformation in Eastern Europe (on the example of Ukraine and Russia)121
Shevchenko V. The Great War of 1914-1918 and Ukraine: Historical Memory and Commemoration133

THE WORLD FROM EMPIRES TO DEMOCRACIES

Kudryachenko A. Federal Republic of Germany – Second German Democratic State140
Vidnianskyi S. Vaclav Havel: A Symbol of Democratic Change in Central and Eastern Europe (to the 30th Anniversary of the Velvet Revolution in Czechoslovakia)159
Zernetska O. William Wentworth – Democrat by Worldview, Australian Politician and Explorer by Calling185
Eftekhari Arash Main Foreign Policy Challenges of Islamic Republic of Iran in the Caucasus (in Iranian Historiography)200
Dobrovolskaya A. Moldova: the Search for National Identity – from the Imperial Past to the Present212

CONTRIBUTORS230

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL232

СЛОВО РЕДАКТОРА

Цей спеціальний тематичний випуск журналу «Проблеми всесвітньої історії» сформований на основі виступів та матеріалів, які були оприлюднені на міжнародному круглому столі на тему «Від імперій до демократій – тривалий шлях довжиною у 100 років», присвяченому 100-літній річниці завершення Першої світової війни. Цей захід відбувався у конференц-залі Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» 1 листопада 2018 року за участі Представництва в Україні та Білорусі Фонду Фрідріха Науманна за Свободу. Концепція і організація заходу були розроблені і здійснені Андрієм Кудряченком, Вікторією Солошенко та Володимиром Олійником.

Організатори міжнародного круглого столу особливо наголошували, що людство все більше віддаляється від величезних історичних подій, масштабних воєнних зіткнень, які були уособленням кризи людської цивілізації та мали доленосне значення як для всієї планети, нашого континенту, так і особливо для його держав і народів. Загальновідомо, що в історії людства було безліч воєн, але у ХХ столітті дві з них – світові. За масштабами воєнного зіткнення і протиборства, величезних руйнувань, людських втрат і за доленосними наслідками вони не мають рівних. Прикметними особливостями були ті, що у коловороті виснажливих воєнних битв брали участь усі найбільші держави світу. У 2018 році держави і народи Європи і світу вшановують пам'ять загиблих Першої світової війни, або Великої війни, як її стали іменувати, з нагоди столітньої дати завершення цієї людської трагедії. Адже понад чотири роки – з 1 серпня 1914 року по 11 листопада 1918 року – тривала Велика війна. У вир її подій було втягнуто 38 держав з населенням понад 1 млрд. осіб, що складало біля двох третин мешканців земної кулі. У кровопролитних битвах Першої світової війни загинуло 10 млн. осіб, 20 млн. зазнали поранень чи каліцтва.

Невирішеність гострих і доленосних проблем поступу держав і народів, перш за все, на європейському континенті призвели до ще більшої трагедії – до Другої світової війни. Однак, саме потяг країн і народів до демократичних засад розвитку на початку ХХ століття, тобто після Першої світової війни, мав своє подальше продовження та більш відчутні результати уже за наслідками Другої світової війни. Чимало країн і народів Європи, які прагнули вийти на демократичні засади розвитку впродовж міжвоєнних десятиліть, в силу різних причин не змогли протистояти авторитаризму і тоталітарним різновидам державного правління. Звичайно, що перемога над провідними силами зла та їх державними тоталітарними утвореннями у Другій світовій війні уможливили значні зміни у бік демократії. Проте у багатьох країнах, зокрема Східної

Європи та у Радянському Союзі, тоталітаризм і його провідники панували ще кілька десятиліть. І лише з рубежу 1989-1990 років пішли у безодню і ці тоталітарні режими, відповідні партійні структури. Тим самим, можна з впевненістю говорити про непростий, навіть звивистий шлях до демократії у багатьох країнах Європи.

Наукові розвідки, які обговорювалися під час круглого столу, та матеріали, які становлять основу цього тематичного випуску, сфокусовані на актуальних проблемах подолання народами Європи негативного спадку двох світових війн, причинах та наслідках Першої світової війни, складному шляху до демократії та проблемах розбудови державних інституцій націями Центральної, Східної та Південної Європи, сучасних викликах міжнародній безпеці в контексті історичного досвіду збройних конфліктів минулого століття.

Важливість та актуальність дослідження проблематики Першої світової війни, її наслідків та потягу держав і народів до демократії привертає увагу дослідників не лише з погляду історичної науки, але й суто практичних потреб сьогодення. Відомо, що досвід минулого може стати у слушній нагоді нашим сучасникам та спроможний сприяти уникненню жахливих суспільних катастроф нині та у майбутньому. З означеної тематики чимало вітчизняних та зарубіжних науковців співпрацюють з ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» впродовж останнього періоду. Це стосується і попередніх конференцій та інших заходів, коли ми спільно розглядали події Першої світової війни ще у 2014 році з нагоди століття її початку. Так, деякі учасники міжнародного круглого столу певним чином використали свої попередні напрацювання, що раніше тією чи іншою мірою були оприлюднені у наукових аудиторіях. Втім, підняті дослідницькі питання зберігають свою актуальність і нині. Редакція журналу «Проблеми всесвітньої історії» попросила окремих авторів оновити ті матеріали, поглибити аналіз животрепних проблем та подати до цього тематичного випуску. Більше того, з огляду на ті завдання, які стоять перед Інститутом та його відділами з розробки науково-дослідних тем, чимало із них тією чи іншою мірою заторкують проблематику Першої світової війни, її нерозв'язаних проблем та наслідків у всесвітньо-історичному контексті. Це стосується і важливих питань стосовно історичної пам'яті та її впливу на повоєнні та сучасні перетворення у країнах Європи, а також значущості комеморації трагічних подій минулого.

Тож запропонований тематичний випуск продовжує вже розпочаті дослідницькі пошуки та презентує матеріали, присвячені як важливим питанням Першої світової війни та її наслідкам, так і поглибленому аналізу подій та впливу цього глобального конфлікту на історію України, а також звивистому поступу світу від імперій до демократій з часів Великої війни.

Редакція журналу «Проблеми всесвітньої історії», дирекція та науковий колектив ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» висловлює вдячність представникам Фонду Фрідріха Науманна за дієву підтримку в організації

міжнародного наукового форуму та виданні цього тематичного випуску журналу що є втіленням важливого діалогу та співробітництва фахівців з різних країн в інтересах розвитку історичної науки.

*Директор
Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Кудряченко Андрій Іванович*

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

УДК 930.1+130.2

Шморгун О.О.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ВИТОКИ І НАСЛІДКИ (ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ)

У статті проаналізовано особливості зміни соціально-економічного лідерства наприкінці XIX століття. Показано, що відставання Великої Британії від своїх конкурентів на зовнішніх ринках пов'язано з переходом на екстенсивний алгоритм існування найбільшої імперії світу, яка стала батьківщиною промислового перевороту, її переорієнтацією на фінансово-лихварські механізми отримання надприбутків, що є показником початку стадіально-цивілізаційного занепаду класичної буржуазної формації. Показано, що Німеччина, яку і в наш час багато істориків продовжують вважати головним винуватцем Першої світової війни, в цей період отримує конкурентні переваги насамперед за рахунок форсування інноваційної складової свого розвитку, обумовленою обранням принципово іншої, відносно англо-саксонської, моделі суспільного ладу посткапіталістичного типу. Важливо, що саме на основі подібних засад нового суспільного ладу вже у XX столітті низка розвинених країн Сходу і Заходу здійснили економічне диво.

Доведено, що витоки антагонізму між найпотужнішими геополітичними гравцями, який призвів до Великої війни, обумовлені не стільки так званим колоніальним переділом світу, скільки зіткненням двох несумісних стратегій подальшого існування людства. Причому, приреченість Російської імперії за такого підходу, була пов'язана саме з тим, що черговий раз втративши історичний шанс власної модернізації, вона у світовому воєнному конфлікті, який був неминучим, через панування в державі компрадорські орієнтованого «класу, що байдикує» (Т. Веблен), обрала статус сателіта Великої Британії та Франції, які на той час були основним форпостом саме загниваючого монополю-фінансового та загарбницького імперіалізму якісно нового глобального типу, що, врешті-решт, став головною причиною обох світових, а потім Холодної та нинішньої «гібридної», війн (нинішній путінський режим є похідним від сучасної глобальної «світосистеми» вже постмодерного неоколоніалізму).

Також спростовано гіпотезу, що причиною Першої та Другої світових воєн був виключно агресивний націоналізм, який насправді у формі нацизму став лише неконструктивною реакцією на глобально-лихварський паразитизм, що спричинив Першу світову війну та «комуністичний експеримент», породжений громадянською війною, обумовленою катастрофою ще небаченої за масштабами воєнної бійні 1914-1918 років.

Ключові слова: *стадіально-цивілізаційний підхід, фінансовий імперіалізм, геополітика, національне самовизначення, неоколоніалізм.*

Парадоксальність історичної ситуації

Попри величезний масив літератури, присвяченої витокам та подіям Першої світової війни, досі залишається не зрозумілим чому декілька десятиліть поспіль бурхливого економічного розвитку та переважаючого процвітання провідних західних країн, мали завершитись грандіозною воєнною катастрофою. Адже

Запропонована публікація є розширеним та доповненим матеріалом, в якому використані напрацювання автора попередніх років.

наприкінці XIX ст. індустріальний ривок у розвинених країнах вийшов на такий високий рівень, що багатьом видатним мислителям здавалося, що нарешті з'явилась потенційна можливість поступової ліквідації економічної та соціальної нерівності у всесвітньому масштабі та настання знаменитого кантівського вічного миру. Атмосферу оптимізму і віри в суспільний прогрес, проявом яких стали спроби на знаменитих конференціях у Гаазі розпочати процес загального роззброєння, зокрема, докладно описує Б. Такман у книзі «Європа перед катастрофою. 1890-1914».

Дивує і нерозуміння практично всіма воюючим сторонами масштабу конфлікту, на який вони йшли (воєнні дії планувалось завершити протягом буквально декількох тижнів). Нарешті, залишається незрозумілим, чому взагалі реакційна Росія вступила у військово-політичний союз не з консервативно-юнкерською Німеччиною (з кайзером якої російський самодержець, до того ж, знаходився у родинних стосунках), а зі своїми багатолітніми зятим ворогами – Францією і, особливо, Британією? (Згадаймо, хоча б наполеонівську навалу на Росію, Кримську війну, конфлікти з Англією у Передній Азії або її допомогу Японії у російсько-японській війні).

Абсурдною виглядає затятість у веденні тотальної війни до переможного кінця навіть уже після того, як стало остаточно зрозуміло, що нові види зброї завдають всім воюючим сторонам жахливих матеріальних і людських втрат. Не дуже переконливими видаються і територіальні імперіалістичні зазіхання Росії, які начебто штовхнули її до участі у світовій війні у складі Антанти. Адже концепція «маленької переможної війни» – вираз використаний у 1904 р., російським міністром внутрішніх справ та шефом жандармів, В. Плеве, що вітав насування війни з Японією, в якій він бачив ефективний засіб відволікання загалу від наростаючих негараздів у самій Росії і гасіння революційної ситуації, не спрацювала. Як відомо, після ганебної військової катастрофи, якої зазнала Росія у війні з Японією, стала очевидною не тільки її технічна відсталість, а й повна гнилість існуючого режиму.

Грізним застереженням наступним військовим авантюрам стала Перша російська революція. Згадаймо слова П. Столипіна, який відчайдушно намагався відмовити Миколу I від цієї супер авантюри, про те, що як прем'єр-міністр імперії він прагне не до великих потрясінь, а до створення великої Росії і що йому для утримання позитивних тенденції економічного розвитку держави потрібні хоча б два десятиліття спокою. Не випадково, цар Микола II весь час коливаючись, незважаючи на всі попередження, очевидну технічну, організаційну та економічну, а, головне, соціально-політичну неготовність Росії до великої війни, таки прийняв згубне (у тому числі й персонально для себе та своєї сім'ї) рішення про втягування своєї країни у велику європейську війну, яка врешті-решт стала не просто Першою світовою, а, за кількістю воюючих сторін, страшних руйнувань, людських втрат, – першою Великою війною XX ст.

Лідери військової активності на Балканах – Болгарія і, особливо, Сербія – знекровлені попередніми балканськими війнами, вв'язавшись у цю безпрецедентну авантюру, також, на перший погляд, повели себе ірраціонально. Як буде показано нижче, попри всі існуючі антагонізми на економічному ґрунті, об'єктивно не була зацікавлена у руйнівному конфлікті й Німеччина, яка на той час була на потужному економічному підйомі. Проти війни були налаштовані не тільки народи, а й уряди Британії, Франції, і тим більше, США.

Нарешті, не піддається здоровому глузду і те, що після фактично добровільного припинення наступальних військових дій Німеччиною, після обіцянок посередника та міжнародного третейського судді – американського президента В. Вільсона про те, що в цій війні не повинно бути переможців і всім головним «дійовим особам та виконавцям» буде дозволено, так би мовити, зберегти обличчя, за сумно звісною Версальською мирною угодою, країни-переможці не просто наклали великі репарації на переможену колишню Німецьку імперію, а й фактично намагались знищити Німеччину як суверенну націю-державу. Адже, загалом, згідно з умовами договору, Німеччина втрачала $\frac{1}{8}$ частину своєї території і $\frac{1}{12}$ частину населення країни, 75% видобутку залізної руди та цинку, 20% видобутку вугілля, 20% виплавки чавуну, 33% виробництва сталі, вже не кажучи про величезні прямі конфіскації сировини і товарів. Уздовж правого берегу Рейну була створена демілітаризована зона.

Німеччині дозволялось мати всього стотисячну армію, її позбавляли військового флоту та авіації. Імперію Вільгельма також змусили відмовитися від усіх своїх колоній та зобов'язали виплачувати репарації в розмірі 269 млрд. золотих марок, що на той час було еквівалентом приблизно 100 000 тон золота (які, не дивлячись на деякі послаблення, остаточно були виплачені лише у 2010 р.). Серйозне обурення в Німеччині викликало і передання чисельних німецьких меншин під владу новостворених Польщі, Чехословаччини, Литви, Латвії, Естонії, Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), а також Франції, Румунії.

Тому не дивно, що вже у 1919 р. знаменитий економіст Дж. Кейнс застерігав, що Версальська угода фактично закладає фундамент Другої світової війни, в якій Німеччина спробує взяти реванш не просто за свою поразку, а й нечуване приниження і практично спробу її знищення як суверенної держави. А одному з переможців, маршалу Ф. Фошу, належать пророцькі слова, про те, що у Версалі між ворогуючими сторонами підписано лише перемир'я на двадцять років. Про цю ж небезпеку попереджали британський прем'єр Л. Джордж, класик філософії історії О. Шпенглер. Отже, не дивно, що деякі історики взагалі вважають Першу світову війну своєрідним прологом до Другої всесвітньої воєнної катастрофи.

Показово, що відомий американський журналіст і політолог У. Ліпман, який фактично був не тільки радником, але й соратником президента В. Вільсона, (а раніше радником Т. Рузвельта), і, крім того, фактично співавтором промови

американського глави держави і його знаменитих «Чотирнадцяти пунктів мирної програми» та конвенції «Ліги націй», залишив Паризьку мирну конференцію ще до її закінчення, продемонструвавши цим своє обурення з приводу порушення союзниками-переможцями своїх попередніх домовленостей з Німеччиною, що капітулювала в обмін на гарантії укладення «миру без анексій і контрибуцій» (Невдовзі У. Ліппман напише відомі книги «Громадська думка» і «Фантом публічності», в яких, спираючись на свій недавній досвід участі у міжнародній політиці, буде розвивати тезу про те, що процедурна демократія, з її можливістю тиску на політичних діячів, яким надається в борг своєрідний політичний кредит, під загрозою наступного непереобрання, часто не наважуються на прийняття важливих відповідальних рішень, розрахованих не на сьогоденну підтримку загалу, а стратегічну перспективу).

Військовий імперіалізм як наслідок фінансового глобалізму

Щодо основних причин, що призвели до Великої війни в історичній літературі також продовжує існувати великий різнобій. Уже не одне десятиліття пояснення її виникнення, які пропонуються, дещо умовно можна розділити на об'єктивістський та суб'єктивістський підходи. З першими пов'язують прагнення передусім молодих імперіалістичних хижаків, а саме німецької та російської імперій, переділити світ з метою захоплення нових колоніальних володінь, отже і розширити ринки збуту та джерела надходження сировинних ресурсів. Особливо це стосується саме Німеччини, яка прагнучі наздогнати Велику Британію, розвивалась прискореними темпами і, за словами О. фон Бісмарка, не встигнувши вчасно до банкетного столу, де розподілявся колоніальний пиріг, намагалась надолужити згаяне.

Щодо суб'єктивістських гіпотез, то буцімто саме геополітична гризня між молодими країнами та етносами регіону Східної Європи, що прагнули будь-що розширити свої кордони, врешті-решт, спровокувала грандіозний конфлікт між основними світовими економічними «важковаговиками» – воєнне зіткнення між імперіями, до складу яких здебільшого належали, повністю або частково, так звані неісторичні народи, що прагнули здобуття власної державності. За подібного підходу, сумно звісний постріл в Сараєво якраз мав на меті посилити цю взаємну ворожнечу на ґрунті взаємних територіальних зазіхань, обумовлених інтенсивним переформатуванням політичної карти Центрально-Східної Європи.

До того ж, на перший погляд, обидві подібні точки зору знаходять своє реальне підтвердження. Хоча О. фон Бісмарк ратував за антиколоніальну політику, що вимагала величезних воєнних і ресурсних витрат, на користь свого прусського державного соціалізму національного, а не імперського взірця, після відставки «залізного канцлера», за імператора Вільгельма II, запанувала концепція імперського пангерманізму з її культом кайзера, армії та прагненням до колоніальних захватів, які були невдовзі частково реалізовані [1].

Окрім того, ця імперіалістична політика підкріплювалась потужним теоретичним обґрунтуванням, а саме концепцією життєвого простору, яка

базувалась на пронацистському соціал-дарвіністському підґрунті та передбачала створення Великої Німеччини (Серединної Європи), що корелювалось з багаточисленними територіальними претензіями імперії Вільгельма до різних європейських країн, включаючи Росію, яку взагалі планувалось піддати територіальному перерозподілу. У зв'язку з цим у німецькій пресі розгорнулася велика пропагандистська діяльність під гаслом «Пруссія – під керівництвом прусського короля, Німецька імперія – під керівництвом Пруссії, світ – під керівництвом Німеччини», реалізація якого повинна була гарантувати імперії «місце під сонцем» [2]. Демонструючи реальність своїх намірів наприкінці ХІХ ст., Німеччина захопила Того та Камерун, Північно-Західну Африку, Каролінські, Маріанські та Маршаллови острови та інші території (хоча колонії Німеччини продовжували поступатись англійським у 11,5 рази за територією і у 32 рази за населенням). Отже, не випадково на імперських зазіханнях Німеччини в якості головної причини Першої світової війни наполягає Президент Франції у 1913-1920 рр. Р. Пуанкаре у своїх «Спогадах» та написаній у 1924 р. роботі «Походження світової війни».

Складається враження, що в даному випадку має місце своєрідне співпадіння суб'єктивістського та об'єктивістського підходів до розуміння витоків Великої війни, позаяк прагнення створити Велику Німеччину було нерозривно пов'язане з ультранационалістичними ідеями, які невдовзі розвинулись у нацизм. А така ідеологія цілком узгоджується з імперсько-колоніальними зазіханнями, з їх економічно-загарбницьким підґрунтям, спрямуванням молодого німецького капіталізму, що дуже відстав у боротьбі за колоніальний переділ світу, на максимальну наживу.

Здавалось, на підтвердження сказаного, можна навести аналогічні проекти Великої Італії, що стала одним із членів Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) – праобразу нацистської осі «Берлін – Рим – Токіо», а також Великих Сербії, Угорщини, Болгарії, Румунії, Польщі тощо, що буцімто мають засвідчити, що ці держави намагались сповідувати таку ж політику розширення життєвого простору загарбницькими методами, що, власне, і породило феномен «порохової діжки» Балкан, які стали головним детонатором небачено руйнівного вибуху світової війни, на перший погляд, ініційованого Вільгельмівською імперією та батьківщиною нацистських ідей у Європі – Австро-Угорщиною.

Причиною виникнення цього етноцентричного імперського експансіонізму, в основі якого знаходився войовничий реакційний націоналізм, який ніби визначав мотивацію названих держав, часто називають запізнення у формуванні власної державності. Адже не секрет, що Німеччина відстала у процесі свого націотворення, яке «залізний канцлер» О. фон Бісмарк був вимушений проводити «залізом і кров'ю». Здається, теж саме можна сказати і про Італію, поштовх до формування якої в якості модерної нації, як і аморфному конгломерату німецьких князівств, дала Французька революція та

наполеонівські війни проти коаліції європейських імперських реакційних режимів (за фасадом яких так чи інакше приховувалась Британська імперія). Щодо Балканського регіону, до якого належали як новостворені держави, так і, так звані, бездержавні етнічні утворення, що входили до тогочасних європейських імперій, то їм також приписується прагнення досягти національного суверенітету та навіть імперської величі, що також підштовхувало до воєнних зіткнень.

Цікаво, що націонал-екстремізм, у тому числі не тільки німецький, а й центрально-східноєвропейський, вважають винуватцем світової війни дослідники з протилежних консервативного, ліберального і навіть марксистського таборів. Згідно з консервативною традицією «... корені зіткнення 1914 р. сягають у глибину XIX століття. ... Боснійська та всі наступні кризи, що закінчилися світовою війною, мали власні передумови, тобто, *довгострокові* чинники, які зовсім не зводились до ленінських «імперіалістичних протиріч»... Рушійною силою світової політики на початку XX ст. став націоналізм...» [3, с. 438-439].

Щодо неолібералізму, то тут розповсюджена концепція, згідно з якою існує цивілізований конструктивний економічний ліберальний націоналізм і націоналізм периферійний екстремістський, такий собі протонацизм, який, мовляв, врешті-решт і став, як мінімум, детонатором першої світової бойні (хоча насправді соціал-біологізм і похідний від нього расизм як прообраз нацизму, тобто національної форми тоталітаризму, спочатку зародився у Британії, Франції, США, а вже потім отримав друге дихання в Австро-Угорщині).

Як радянські, так і сучасні шовіністично орієнтовані російські історики, якими імперія як геополітичне утворення у переважній більшості розглядається як більш прогресивна за політичну націю форма державного устрою, прямо вказують на націоналізм як головну причину Першої світової війни. Але й сучасні російські «ліві» по суті не відстають від відвертих реакціонерів, вважаючи, що саме його подальший розвиток в Європі у вигляді ідеї самовизначення націй, є головною причиною стрімко зростаючої конфліктогенності Мовляв, про те, що саме різке зростання національної самосвідомості європейських народів «...на практиці... призведе до появи численних нежиттєздатних, більшою мірою авторитарних, держав, етнічних чисток, міжнаціональної різни та культурної деградації цілих регіонів, можна було судити вже за підсумками Балканських війн 1912-1913 рр. Нові кордони, що були сформовані Версальським миром у Центральній Європі, дали той же наслідок, тільки у значно більших масштабах. Але кожного разу трагічний розвиток подій на місцях інтерпретувався як прояв «ексцесів», місцевого «дикунства» або недостатньо послідовного проведення ліберально романтичного принципу, що залишався непорушним» [4, с. 593-594].

При цьому з усіх перерахованих таборів лунає, на жаль, небезпідставна критика на адресу ідей американського президента В. Вільсона щодо права

націй на самовизначення на тій підставі, що за ними справді проглядає погано приховане прагнення до американської економічної гегемонії шляхом використання національно-визвольних рухів для руйнування існуючої системи колоніального імперіалізму [5, с. 233-255; 6, с. 58-80].

При цьому часто можна почути, що гасло «мир без анексій та контрибуцій», завдяки якому В. Вільсон спонукав Німеччину до припинення бойових дій (що не завадило країнам переможцям порушити свої обіцянки) він запозичив саме у В. Леніна. Мовляв, «якщо більшовики апелювали передусім до соціального звільнення та класових інтересів трудящих, вбачаючи самовизначення народів одним з елементів загального перетворення політичного світоустрою, то концепція самовизначення Вільсона, вістря якої чітко було спрямоване проти старих імперій, ігнорувала зв'язок між національним і соціальним пригніченням, апелюючи насамперед до національних рухів, що отримали розвиток у напівпериферійних країнах Східної та Центральної Європи» [4, с. 591].

Насправді, саме національне самовизначення та вихід з-під імперського ярма були запорукою соціального звільнення, що забезпечується самостійним економічним розвитком. А значить провина В. Вільсона, як буде показано нижче, полягала не у формулюванні принципу права націй на самовизначення, а недостатньо послідовному його відстоюванні.

Про глибоко антинаціональний і приховано імперський дух будь-якого лівого екстремізму можна судити з праць одного із розробників теорії імперіалізму Р. Люксембург, що була розстріляна у 1919 р. за керівництво спробою радянського перевороту в Німеччині. З позицій комуністичного глобалізму ця відома комінтернівська активістка нещадно критикувала навіть більшовиків за ленінське гасло права націй на самовизначення аж до відділення й утворення самостійної держави, яке вона трактувала як потурання соціал-демократичному ревізіонізму та виправдання «реакційного» націоналізму, даючи хибну, щоб не сказати брехливу, оцінку процесам новітнього національного відродження саме в Україні: «...національний сепаратизм був троянським конем, в якому німецькі «товариші» з багнетами в руках проникли в усі країни... Більшовики створили ідеологію, яка маскувала цей похід контрреволюції... Найкращий доказ – Україна, якій судилося зіграти таку фатальну роль у долі російської революції. Український націоналізм у Росії був зовсім іншим, аніж, скажімо, чеський, польський або фінський... без жодного коріння в економіці, політиці або духовній сфері країни, без будь-якої історичної традиції, позаяк Україна ніколи не була ані нацією, ані державою, без жодної національної культури окрім реакційно-романтичних віршів Шевченка» [7, с. 321].

Як бачимо між «радикальним» марксизмом та імперським російським шовінізмом різниця практично відсутня! (Як тут не згадати головну міфологему сучасного російського імпершовінізму щодо панування в сучасній Україні справжнього фашизму). Важливо усвідомлювати, що ця одностаїнність

тоталітарно орієнтованого комунізму та лібералізму далеко не випадкова, адже попри свою нездоланну антагоністичність в обох цих підходах до розуміння Новітньої історії у них обох є спільні типологічні риси: космополітизм, глобалізм, утилітарний економізм, навіть, як це не дивно, тяжіння до зрівнялівки (соціальних атомів на «вільному ринку» або соціальних елементів, що складають державну мегаструктуру). А головне: в обох випадках має місце заперечення модерного націоналізму як базового чинника структурування сучасного світу, що, до речі, зумовило виродження СРСР з його культом державної власності саме в ультраліберальний проект, а сьогодні, на тлі кризи неолібералізму, чергова активізація в Росії, яка ніколи не була і не буде політичною нацією, лівих ідеологічних брендів.

Насправді, на мій погляд, все було і є набагато складніше, адже щодо націоналізму, то його мобілізуючому потенціалу німецька імперія безумовно зобов'язана своїми успіхами, як мінімум, не менше, аніж мілітаризму і агресивності, нерозривно пов'язаних з протидією тим же Британії, Франції та Росії в процесі становленні німецької модерної держави-нації, якому вони намагались завадити.

Ще більшою мірою некоректно вважати, що причиною воєнної нестабільності Східної Європи стали національно-визвольні рухи в цій геополітичній зоні. Адже, насправді концепція Великих держав передусім у креативному, а не імперіалістичному розумінні національної величч, походить від епохи «Весни народів» і була покликана позбавити «недержавні» етноси комплексу національної неповноцінності та меншовартості, надихнути їх на створення власних модерних націй-держав. Не останньою чергою, саме тому ще наприкінці XIX – початку XX ст. класичний націоналізм і лібералізм не тільки не протиставлялись один одному, а навпаки вважались нерозривно пов'язаними.

Що ж до активної імперіалістичної політики імператора Вільгельма, спрямованої на переділ світу на користь Німецької імперії, то в цілому визнаючи її мілітаристсько-екстремістський характер, необхідно визнати, що вона лише наслідувала вже існуючу геополітичну практику започатковану набагато раніше Британією і підхоплену молодим агресивним імперіалістичним хижаком – США з їх «дипломатією канонерок» і політикою «великої дубинки». До того ж, саме Британія, яка створивши безпрецедентну за площею колоніальну імперію (особливо якщо до офіційних колоній додати зони британського впливу та протекторатного контролю), задля її утримання під своїм контролем весь час намагалась підстєбувати гонку озброєнь (достатньо лишень згадати про запуск Британією у масову серію нового покоління броненосців – дредноутів, які значною мірою «обнулили» військові флоти країн суперниць).

Але головне навіть не це. Як це не дивно, насправді, навіть враховуючи юнкерсько-пруські замашки у зовнішній політиці Вільгельма II, об'єктивно

Німеччина мала не так небагато підстав для розв'язування масштабної війни саме з метою безпосередньої анексії британських колоній і переділу світу воєнними засобами, позаяк в описуваний період вона володіла, як мінімум, на європейському континенті безсумнівними економіко конкурентними перевагами, які спирались на її повне технологічно-інноваційне лідерство, яким Велика Британія – батьківщина індустріального перевороту, поступилась саме Німеччині.

Справді, за двадцятиріччя з 1873 по 1900 рр. питома вага Великої Британії у світовому господарстві, у тому числі за рахунок відставання англійської промисловості, скоротилась більше, ніж у два рази (питома вага Великої Британії у світовій промисловості зменшилася з 32% у 1870 р. до 14% у 1913 р.). За цей час експорт промислових виробів з Великої Британії збільшився на 8%, а з Німеччини – на 40%, завдяки чому остання вийшла на друге місце у світі за обсягами промислового виробництва (16,5%), обігнавши Велику Британію за експортом продукції машинобудування (з 1906 по 1912 рр. Німеччина збільшила його на 100%, тоді як Британія лише на 20%).

Саме машини склали майже третину німецького експорту, який на світовому ринку також займав перше місце. Цих показників імперська економіка досягла передусім за рахунок масового розвитку найновітніших прогресивних галузей промисловості: електротехнічної, алюмінієвої, хімічної. Так, до початку війни Німеччина займала перше місце на світовому ринку електротехнічних виробів: її питома вага у світовому експорті цієї продукції складала 50%, а також – перше місце з виробництва хімічних фарб, які використовувала промисловість всіх країн.

Як наслідок, «Англія все більше відставала у технічному відношенні. Обладнання багатьох англійських підприємств застаріло. Пар залишався головною енергетичною силою англійської промисловості, у той час як США і Німеччина вже широко застосовували електрику. Нові галузі промисловості – електротехнічна, хімічна – не отримали в Англії широкого розвитку. Багато галузей англійської промисловості страждали на технічний консерватизм» [8].

Виникає логічне запитання: у чому ж полягала головна причина відставання Британії, яка стала батьківщиною промислового перевороту? Фахівці з економічної історії так чи інакше звертають увагу на те, що розвиток якраз і почало гальмувати володіння Британією величезними колоніями, утримування яких, попри забезпечення величезного приросту ресурсної бази, робочої сили та ринків збуту, все більше входило у нездоланий антагонізм з власне британськими національними, в тому числі економічними, інтересами! У зв'язку з цим, видатний критик не тільки британського, а й новітнього світового імперіалізму, що в той час народжувався, Д. Гобсон, у своїй класичній праці з достатньо виразною назвою «Імперіалізм» доводив, що Британська колоніальна імперія є, по суті, паразитичною, а тому вона згубно впливає на базові економічні засади британського суспільства, причому насамперед на його

креативний потенціал [9]. Це проявлялось у тому, що вимагаючи від «Володарки морів» величезних військових витрат для успішного суперництва з іншими світовими імперіалістами та утримування у покорі представників поневолених народів, ресурси колоній не дозволяли компенсувати цю гонку озброєнь передусім на морі, оскільки були недостатніми ринками збуту вироблених товарів через низький рівень потреб, а головне купівельної спроможності місцевого населення.

Але, водночас, маючи можливість, завдяки колоніям задовольняти частину своїх, переважно продовольчих та сировинних потреб за заниженими цінами та продажу надлишку продовольства на світовому ринку, а також отримуючи надприбутки за рахунок надексплуатації своїх сателітів, «імперія над якою ніколи не заходить сонце», все ж таки, мала змогу отримувати додатковий фінансовий капітал, завдяки якому одночасно можна підтримувати високий рівень життя населення у метрополії, а, головне, – розвивати міжнародне кредитування з намірами отримання лихварського надприбутку.

Все це неминуче породжувало невиправдане зростання спекулятивно-банківських пріоритетів над зовнішньо-торгівельним, а значить, і над потребою у розвитку промисловості. Як наслідок, Британська імперія, що була найбільшою колоніальною державою (колонії переважали територію метрополії більше, ніж в 100 разів, а за населенням – у 8 разів), фактично першою вступила в стадію стадіально-цивілізаційного занепаду класичного капіталізму, яка трохи пізніше отримає назву «загниваючого імперіалізму»: «наявність величезних колоніальних володінь та довготривале панування на світових ринках обумовили те, що в Англії тенденція до загнивання та паразитизму виникла раніше і з більшою силою, аніж в інших державах. Англійська буржуазія багато в чому втратила стимул до систематичного вдосконалення виробництва» [10].

Як наслідок виникала парадоксальна ситуація: колонії слугували потужним сировинним додатком до британської промисловості, в якій у метрополії поступово відпадає потреба. Адже, повторюю, надприбутки все більше отримувались не просто завдяки експлуатації колоній на користь розвитку британської промисловості. За доби утворення фінансового капіталу банкіри Англії віддавали перевагу розміщенню своїх «надлишкових» капіталів зовсім не у національну економіку, а під лихварський відсоток на міжнародних фінансових ринках. Саме гонитва капіталістів за найбільшими баришами і призводила до того, що Англія – перша фінансова держава світу – не знаходила коштів для модернізації багатьох застарілих галузей своєї індустрії: напередодні Першої світової війни щорічні капіталовкладення до англійської економіки були в два три рази меншими, аніж капіталовкладення за кордоном.

Якщо говорити більш конкретно, то: наприкінці XIX ст. загальний дохід від капіталовкладень за кордоном досягав 90 мільйонів фунтів стерлінгів, а загальний прибуток від англійської зовнішньої торгівлі не перевищував 18 мільйонів фунтів стерлінгів. Англія все більше ставала світовим лихварем, що

збирала данину з усього світу, проте свою промислову перевагу вона незворотно втратила. Тому зовсім не дивно, що за період з 1870 по 1913 рр. Британія перетворюється із країни експортера на країну імпортера: її імпорт збільшився у 2 рази. Отже, говорити про те, що Велика Британія конкурувала з Німеччиною за першість у виробництві та експорті високоякісних товарів, і саме тому між цими двома країнами велась боротьба не на життя, а на смерть за ринки збуту, не має підстав.

Тим більше, що завдяки отриманню відсотків на лихварський капітал Велика Британія отримувала прибутки, що дозволяли їй, фактичного за економічного занепаду мати позитивний платіжний баланс у зовнішній торгівлі. Швидше тут має місце *прагнення Лондону будь що позбутись ефективного конкурента передусім в особі Німеччини* (США в цей час були ще значною мірою задіяні спрямовані на насичення внутрішнього ринку та економічне завоювання Південної Америки, та регіону Далекого Сходу де, втім, їх інтереси вже також почали стикатись з британськими).

Адже саме Німеччина прагнула завоювати нові ринки збуту для своїх товарів і зруйнувати Британську імперію передусім з метою не стільки захоплення нових колоній, скільки встановлення вигідного їй режиму вільної конкуренції. А це, своєю чергою, загрожувало Британії втратою в процесі світового переформатування джерел надходження капіталу за рахунок її статусу світового банківського центру та емітента на той час резервної валюти – фунта стерлінгів, а значить ролі головного фінансового посередника у міжнародних економічних обмінах. «Лондон займав становище світового фінансового центру. Англійська валюта виконувала роль міжнародних грошей, виступала в якості розрахункової одиниці у світових торговельних оборудках. Серед найбільш відомих представників фінансової олігархії Англії виділялись такі банкіри, як М. Ротшильд, А. Беринг, Дж. Ллойд, Дж. Чемберлен, капіталовкладення яких розміщувались у більшості країн світу» [11].

Для Німеччини ж навіть колоніальні сировинні ресурси не були настільки спокусливою ціллю, щоб заради цього прагнути широкомасштабної руйнівної війни. Справа у тому, що як зараз, так і в ті часи, інноваційний шлях розвитку економіки за рахунок запровадження нових технологій зменшує потребу у сировинних ресурсах. І навпаки, дуже показово, що на початку ХХ ст. стрімко зростає англійський експорт вугілля: за динними 1913 р., Велика Британія вивезла машин на 37 млн. фунтів стерлінгів, а камінного вугілля – на 54 млн. фунтів стерлінгів.

Нарешті, існувала ще одна, чи не головна, обставина, яка пояснює прагнення Антанти оголосити Німеччині війну на знищення. Йдеться про те, що попри всі прагнення Вільгельма II вписати Другий Рейх у традиційну світову імперіалістичну політику неухильно наростаючого воєнно-економічного паразитизму, *Німеччина стиралась на європейську модель соціально-економічного розвитку, принципово відмінну від англо-саксонської*: на відміну від

американських трестів близько 500 німецьких олігопольних картелів і синдикатів по суті стали особливими корпораціями, що були побудовані на запровадженні ще О. фон Бісмарком засадах стимулювання інноваційних форм підвищення продуктивності праці насамперед за рахунок загальнонаціонального розвитку продуктивних сил що забезпечувало конкурентні переваги Німеччини і на зовнішніх ринках. (Цікаво, що вже згадуваний У. Ліппман розробляв концепцію «вільного колективізму», похідну від ідей фабіанства, австромарксизму, феодального соціалізму та інших європейських і японської ідей національного солідаризму та корпоративізму, типологічно співставних з бісмарківським зовсім не нацистським «націонал-соціалізмом»).

Отже, якщо говорити про глибинні витоки Першої світової війни, то вони, далеко не в останню чергу, полягали у кривій зацікавленості Антанти (і, в більш прихованому вигляді, США) у знищенні Німеччини не просто як конкурента на світовому ринку, а як держави, що будує свою економіку не на засадах акціонерно-лихварського космополітизму, а модерного національно-корпоративного солідаризму [12]. Тобто, саме втрата британцями так званої пасіонарності або креативності – головна причина нездатності бути гідним конкурентом Німеччини не просто у технологічному розвитку, а й у здатності стати лідером у побудові фактично нового суспільно-економічного укладу, який виник внаслідок адекватної системної «Відповіді» стадіального масштабу на «Виклик» історії.

Не дивно, що, саме автор концепції цивілізаційного «Виклику» та «Відповіді», один з основоположників модерної філософії історії та сучасник описуваного періоду, А. Тойнбі, тонко підмітив цей момент: «Британська промисловість неохоче усвідомлювала силу германської промисловості, що суперничала з нею, а усвідомивши, відреагувала на кинутий їй виклик невірною. Британським підприємцям було варто визнати правду: успіх їхніх німецьких суперників забезпечений поєднанням наполегливої праці з високим інтелектом. Німці були піонерами в галузі застосування наукових досягнень до розвитку техніки. Якби англійці правильно сприйняли даний їм урок, то вони заходилися б вивчати нові й більш досконалі німецькі методи з тим, щоб застосувати їх на практиці. Якби англійці виявились достатньо уважними і знайшли свою позитивну «Відповідь» на «Виклик», то вони могли б великодушно визнати, що німці чесно заслужили свій успіх, і змагатися з ними потрібно без недобррозичливості. Замість того, щоб прагнути виграти суперництво з німцями, роблячи ставку на наполегливу працю і підвищення продуктивності, вони намагалися відбити удар, примушуючи своїх співвітчизників розплачуватись за повільний розвиток британської промисловості» [13, с. 174-175]. Звертає на себе увагу той факт, А. Тойнбі відзначає саме не кількісну, а якісну відмінність німецької економіки від британської. Ця відмінність і на думку Д. Травіна та О. Марганія, породжена інноваційністю самого суспільного ладу, який починає запроваджуватись паралельно з національною консолідацією Німеччини вже за часів

Бісмарка [14, с. 439-463; 15, с. 529-561]. Пізніше, саме завдяки цим, фактично вже посткапіталістичним формам організації відбудеться економічне відродження Італії за Б. Муссоліні та навіть економічні успіхи рузвельтівського курсу, а у повоєнний час «економічне диво» у деголлівській Франції та в тій же, вже, звільненій від нацизму, Німеччині під керівництвом Л. Ерхарта та К. Аденаура, а також постімперській Японії [16].

Все це пояснює чому спеціальна комісія, створена для вивчення британського потенціалу конкурентоздатності, запропонувала запровадити приховано протекціоністські заходи, поставивши вимогу, щоб німецькі товари на британському ринку обов'язково мали клеймо «зроблено в Німеччині».

Отже, прагнучи зламати імперські протекціоністські бар'єри Німеччина фактично ставила ті ж самі вимоги вільної міжнародної торгівлі, які намагатиметься провести у життя американський президент В. Вільсон за підсумками Першої світової війни, і які значною мірою буде реалізовано лише після Другої світової війни, безпосереднім наслідком якої буде не тільки чергова поразка Німеччини, а й знов-таки, цілком свідомо підготовлений США крах Британської імперії.

І в цьому плані можна провести певні аналогії з намаганнями Наполеона зламати систему континентальних реакційних імперій, що спирались на підтримку тієї ж Британської імперії і блокували процеси європейського націотворення. Більш того, подібно до Німеччини під час Першої світової війни, Бонапарт зазнав поразки саме тому, що був вимушений воювати на два фронти: одночасно з очолованою Великою Британією антифранцузькою коаліцією на заході та Росією на сході, яка через компрадорську орієнтованість своєї влади, втратила історичний шанс на самостійний економічний розвиток, що відповідав її національним інтересам. Адже Олександр I розірвав мирні угоди з Францією, вийшов із запровадженої Наполеоном системи континентальної блокади та розпочав проти неї воєнні дії, які привели не тільки до поразки, а й придушення Росією ж у статусі жандарма Європи європейських національно-визвольних революцій та збереження аж до часів Першої світової війни європейських загниваючих імперій [17].

Фінансоміка – системна характеристика паразитичного капіталізму

Для початку декілька зауважень загального характеру. Як відомо, саме за капіталізму відбувається докорінний переворот у розвитку продуктивних сил, що знаменує якісний стрибок в еволюції всесвітньої історії, перерву поступовості або, за К. Марксом, перехід від «первинної суспільно-економічної формації» до формації «вторинної». Мета нового суспільно-економічного ладу – максимізація прибутку, тобто капіталу, який є передумовою передусім розширення матеріально-технічної бази, і мінімізація витрат, що дозволяє завоювати ринок збуту, досягти конкурентних переваг, а, значить, і покращити умови свого життя відповідно до тих критеріїв добробуту, які існують за даного історичного часу. Прибутковість може досягатися передовсім за рахунок масовості випуску продукції, попит на яку є стійким, а витрати зменшуються за рахунок

стандартизації та уніфікації виробничого процесу, зниження вартості робочої сили (в тому числі задля зниження собівартості продукції у самих колоніях).

До того ж, попри початкове існування протекціоністських бар'єрів внаслідок зростання міжнародного поділу праці, розвинені держави все більше ставали на шлях міжнародної економічної кооперації та спеціалізації. Після відносно короткого періоду становлення національного ринку, коли справді необхідно захищати власну ще недостатньо конкурентоздатну економіку, протекціонізм стає просто не вигідним, позаяк мінімізувати витрати дозволяє система міжнародного поділу праці, яка дозволяє імпортувати те, що не вигідно виробляти в межах того чи іншого національного ринку. Зокрема, відомий дослідник процесів глобалізації економіки К. Поланьї з цього приводу зазначав: «за сто років, з 1815 по 1914 р., великі держави Європи воювали одна з одною лише протягом трьох коротких періодів... Ми вважаємо, що ця переміна обумовлена характером торгівлі, обсяг і успіх якої в умовах ХІХ ст. вже не залежали від прямої політики сили, і ...що поступове повернення до практики впливу бізнесу на зовнішню політику був викликаний тим фактом, що міжнародна валютна і кредитна система створили новий тип ділових інтересів, що стояли вище державних кордонів» [18, с. 283-284].

Воєнне суперництво за колоніальний переділ світу також до певної міри пом'якшувалось за рахунок зростання фінансової складової у міжнародному економічному поділі праці, позаяк взаємодія міжнародних банків дозволяла врегулювати і питання міждержавної конкуренції на міжнародному ринку товарів і послуг. Сказане стосується і начебто головного винуватця Першої світової війни, адже «протягом останнього періоду перед війною 1914 р. Німеччина, своєю чергою, приєдналася до «клубу позикодавців», підштовхувана водночас політичними амбіціями та прагненням до економічної експансії. Німецькі банкіри або шукали надприбутків, або прагнули долучитися до великих прибутків, які давали їм контроль над певними галузями індустрії. ...Хай там як, а надлишок капіталів не був прямою причиною ані колоніальних завоювань, ані війни 1914 року» [19, с. 254-255].

Крім того, створення та запровадження нових технологій, що знижують собівартість продукції та підвищують її якість, або навіть, формуючи попит, дозволяють створити товари з принципово новими якостями, все більше розкручувало спіраль людських потреб. Тому очевидно, що саме інтенсивний спосіб збільшення капіталу через вдосконалення виробництва має гранично антимонопольну спрямованість. А ідеалом організації подібної економічної діяльності є вільний ринок, який може дати об'єктивну оцінку більшої якості і дешевизни товарів. Адже тільки через механізм вільної або досконалої конкуренції можна реалізувати свої технологічні та організаційно-інституціональні переваги. Як зазначалось, подібна інноваційна модель навіть знижує інтерес до колоній, адже новітні технології завжди побудовані на досягненні конкурентних переваг за рахунок зниження енерго- та

ресурсовитратності, а, головне, виробництва більш якісної продукції, а також товарів з новими властивостями, на які з'являється високий попит.

Саме тому напередодні Першої світової війни Німеччина, володіючи технологічними перевагами в економіці, будь що прагнула подолати протекціоністські бар'єри розвинених країн з великою купівельною спроможністю населення, майже до останнього намагаючись уникнути воєнного конфлікту. Взагалі, як свідчать роботи, присвячені досліджуваній проблематиці, боротьба за колонії була далеко не головною причиною Першої світової війни. «Війна спалахнула, – пише відомий французький фахівець Р. Арон, – не внаслідок колоніальних конфліктів між різними національностями на Балканах. У Марокко французькі та німецькі банки були схильні порозумітися... Англійська опінія була не менш свідома того, що дві економіки не тільки конкурували між собою, а й доповнювали одна одну, будучи одна для одної найкращим замовником і найкращим постачальником» [19, с. 257].

Цієї ж точки зору дотримується і Е. Гобсбаум, який пише про те, що «подібно до того, як свобода проникнення на світові ринки не наносить жодної шкоди сучасній Японії, так і німецька промисловість могла б спокійно насолоджуватись нею до 1914 року». На думку цього відомого історика навіть найбільша з потенційних невдач, Британія, що програла змагання за вдосконалення своєї промисловості, могла б утриматись від державного протекціонізму, позаяк «...її економічні інтереси залишались спрямованими на мирний розвиток, не дивлячись на постійні побоювання конкуренції з боку Німеччини, які різко проявились у 1980-х роках, і незважаючи на реальне проникнення німецького і американського капіталу на британський внутрішній ринок» [20, с. 455].

За такого бачення саме фінансова форма капіталу може сприйматися як єдина альтернатива «дикому» і навіть архаїчному капіталізму військово-імперіалістичного стибу, адже саме вона через свою зацікавленість в економічній стабільності, прагненні економічно глобалізувати світ, була головним чинником, який, здавалось, гальмував військові конфлікти. Більш того, неоліберальна версія наполягає на тому, що саме фінансовий глобалізм є основною базовою засадою так званої постеконіміки, що поєднує модель суспільства масового споживання, яка дозволяє вирішити продовольчу і демографічну проблеми людства, та базові засади постіндустріалізму та інформаційного суспільства, на основі яких нарешті стає можливими забезпечити так званий сталий або нульовий розвиток, який принаймні знімає гостроту екологічного алармізму.

Отже, на перший погляд, в суто економічному плані торгівельне посередництво, що поступово набуває форми, саме банківсько-акціонерного капіталу, є найприбутковіша форма підприємництва, яка справді дає можливість досягати граничного зиску, надприбутку, який в принципі не можливий у сфері виробництва. Справді, навіть за економічних спадів у певних регіонах та галузях економіки, експорт грошового капіталу забезпечує високий ступінь

гарантованості прибутку. Особливо після появи акціонерної форми грошового кредиту, який можливо мобільно перекидати на великі відстані, за межі власного національного ринку, особливо в місця, де внаслідок неминучої нерівномірності економічного розвитку, на тлі перманентної кризи і дефіциту держбюджету, спостерігається нагальна потреба у кредиті.

При цьому банківська діяльність не вимагає великої кількості робочих місць, матеріальних сировинних ресурсів і промислових потужностей, які потребують постійної ремонту, модернізації, розширення. Фінансові потоки значно легше долають будь-які національні бар'єри, ніж товарно-промислова продукція, адже попит на унікальний товар – гроші – за умов капіталізму є незмінно великим навіть у протекціоністськи-орієнтованих економіках, які намагаються захистити власний ринок від іноземних товарів задля розвитку власного виробництва.

Звідсіля цілком прагнення фінансового капіталу позбутись статусу обслуговування реального сектору економіки і вирушити у «вільне плавання». Адже «конкуренція на грошовому ринку має суттєво інший характер, ніж конкуренція на товарному ринку. Найважливіша відмінність полягає, перш за все, в тому, що на грошовому ринку капітал має форму грошей, а на товарному ринку капітал ще доводиться перетворювати із товарного капіталу в грошовий капітал. Але при цьому можливо, що перетворення виявиться невдалим, тобто, товарний капітал знецінюється, і замість прибутку отримуємо збиток. ...Коли конкурують між собою грошові капітали, капітал, як такий, гарантований і справа полягає лише в тому, наскільки він зросте, якою буде величина відсотку» [21, с. 203]. Ось чому «разом з капіталістичним розвитком постійно зростає і та сума грошей, яку невиробничий клас надає у розпорядження банків. ...Отже, з розвитком капіталізму та організації кредиту, залежність промисловості від банків зростає» [21, с. 264].

Отже, напрошується висновок про те, що саме фінансова складова з її символічно неречовою віртуальною домінантою (феномен електронних грошей) найбільшою мірою пов'язана спочатку з економікою послуг (третій сектор), а потім і високими технологіями, інтелектуальною власністю, а фінансова цивілізація виступає другим боком медалі так званого постіндустріального або інформаційного суспільства [22, с. 448]. За такою логікою, яку буде покладено наприкінці ХХ століття у статтю Ф. Фукуями «Кінець історії», яка стала своєрідним маніфестом неолібералізму, капіталізм як суспільний лад має невичерпні можливості до соціальної адаптації та подолання будь-яких загроз виникнення серйозних соціальних конфліктів і завдяки цьому здатен обірвати споконвічну людську традицію нескінченних воєнних протистоянь.

Крім того, докорінна модернізація існуючої технологічної бази за всіх часів, і особливо, за постійної зміни ринкової кон'юнктури, має достатньо серйозні ризики. Так, через значну інерцію мислення споживач часто або взагалі не здатний оцінити нових якостей товару або не бажає платити, як йому здається, надто високу додаткову ціну за нові товари і послуги внаслідок прихильності до

традиційних способів споживання або через надто високу еластичність попиту на нові вироби за ситуації, коли купівельна спроможність населення, внаслідок його орієнтації на товари нееластичного попиту на тлі погіршення кліматичних (неврожай) або геополітичних (війна) умов, є недостатньою (що породжує перевиробництво). Не сприяє розвитку венчурного бізнесу і протекціоністська політика держав, спрямована на швидкий розвиток власного виробництва. Крім того, використання конкурентами корупційних методів для утримання монополії на виробництво і продаж однотипних товарів і послуг, попри навіть гіршу їхню якість, також часто не дають отримати належний прибуток за рахунок конкурентних переваг. Все це може зводити нанівець творчі надзусилля прихильників інноваційного шляху розвитку економіки.

Більш того, будь-яка докорінна модернізація має серйозні системні вади. Адже в процесі будь-якого «творчого руйнування» (термін належить видатному економісту та політологу Й. Шумпетеру), тобто докорінної зміни (реструктуризації) існуючого суспільного ладу, в тому числі і буржуазного, за необхідністю послаблюється вже існуюча соціальна структура, яка хоч якось забезпечувала функціонування соціуму. Тобто утворюється часова пауза, коли старі неефективні механізми вже не працюють, а нові ще не запрацювали. У соціальному плані такий стан неминуче супроводжується ще більшим погіршенням рівня життя внаслідок необхідності великих первинних капітальних витрат на докорінну перебудову існуючої матеріально-технічної бази виробництва, запровадження нових не тільки промислових, а й соціальних технологій інституціональних і кадрових змін, які вона тягне за собою (звідсіля концепція вимушених непопулярних заходів під час реформ).

Все це призводить до актуалізації вирішення проблеми мінімізації витрат та максимізації прибутку за рахунок екстенсивних методів функціонування промислового капіталу шляхом не створення нових, а розширення вже існуючих промислових потужностей. І, на перший погляд, це цілком прийнятна стратегія, адже навіть на рівні людської природи як форми загальносистемного гомеостазису (притаманного і тваринам) діє потужна мотивація до мінімізації фізичних та інтелектуальних зусиль, яка спрямована на те, щоб перечекаати важкі часи, уникнути прямого зіткнення, досягти бажаного найменшою ціною тощо, яка знаходить свій прояв і в ринковому принципі мінімізації витрат і максимізації зиску.

На наявності прямого зв'язку між механізмами самоорганізації соціуму за умов буржуазного суспільства, спрямованими на консервацію існуючого, колись досягнутих комфортних умов, робить акцент і вже згадуваний автор фундаментальної класифікації цивілізацій, А. Тойнбі: «Проте в людській природі закладена тенденція уникати роботи – або принаймні уникати дуже важкої роботи, тим більше якщо ти володієш «незалежним статком». ... Великобританія почала позбавлятися свого привілейованого становища, що

приносило їй надзвичайно високі прибутки приблизно протягом століття і дозволяло їй називатися «майстернею світу» [13, с. 174].

Знов таки, як було показано вище, *саме фінансовий капітал є справді граничним проявом подібної заощаджувальної з точки зору витрат креативної енергії, стратегії, а фінансоміка, на противагу промисловості є способом легкого отримання надприбутків, які і не можливі у виробництві або навіть торгівельному бізнесі.*

Але річ у тім, що мінімізація зусиль за рахунок відриву банківського капіталу від промислового (внаслідок чого утворилось уявлення про так званий монетаризм як самостійний напрям економічної думки), неминуче підриває засади національної економіки, позбавляючи її належної фінансової підтримки, породжує міф про те, що «гроші роблять гроші», який К. Маркс з позицій трудової теорії вартості називав «грошовим фетишизмом», а відомий фінансист Дж. Сорос охрестив «ринковим фундаменталізмом», явно вказуючи на реакційність цього явища. Тобто сучасний монетаризм в даному випадку *оцінюється як прояв свого роду тоталітарного лібералізму.*

Справді, з системної точки зору здатність фінансового капіталізму до максимізації прибутку без постійного головного болю щодо забезпечення необхідної кількості й якості виробництва нових товарів та збуту вже готової продукції, надає можливість надзбагачення лише у короткостроковій перспективі. У перспективі ж стратегічній фінансовий капіталізм у чистому вигляді підриває будь-яку економічну систему внаслідок втрати нею здатності до виживання за умов конкуренції. Більше того, *економія витрат врешті-решт обертається на економію творчих зусиль, тобто здатності до креативності, яка і є запорукою не тільки інтенсифікації виробництва, а й, головне, здатності долати будь-які кризові явища.*

Принципову різницю між промисловими капіталістами та «кліками спекулянтів», що на початку ХХ ст. домінували у Франції та Італії, з позицій так званої економії зусиль, підкреслював видатний соціолог та економіст, один з основоположників теорії еліт, В. Парето. Причому він наголошував саме на системному характері базової мотивації спекулятивного капіталу на тотальну екстенсивність, яка на висхідній фазі капіталістичної еволюції виступає у формі максимальної заощадливості та раціональності: «Спекулянти – це люди, які піклуються про власні справи, ... рухаючись шляхом найменшого спротиву» [23, с. 374].

Звідси і поява «байдикуючого класу», прошарку, що поєднує паразитизм розваг з агресивністю, аморалізмом, виникнення якого видатний американський економіст Т. Веблен справедливо пов'язував з неухильною втратою підприємцями так званої протестантської етики: «За сучасної, миролюбної системи діяльність у сфері перерозподілу сприяє, головним чином ... квазімиролюбивим, хижацьким здібностям і звичкам. Іншими словами, заняття у фінансовій сфері дають спеціалізацію в тій галузі практичної діяльності, яка і

складає шахрайство, а не у сфері занять, що відносяться до більш архаїчного засобу – насильницького захоплення. ...Капітан індустрії – це людина скоріше хитра, аніж винахідлива, а його капітанство має більш фінансовий, аніж виробничий характер» [24, с. 232]. До того ж, «ідеальна грошова людина виявляє також цікаву подібність до злочинця в одній з супутніх варіацій характеру хижака» [24, с. 238]. Про що, між іншим, переконливо свідчить саме історія США [25].

Трагізм в тому, що саме подібні механізми надзбагачення, за якого грошове посередництво набуло особливих віртуальних форм, згаданий вище механізм поступової втрати здатності виробляти через зацикленість на позичанні, притаманний практично всім державам, які розпочинали як лідери капіталістичного світу [26, с. 57-59]. *І саме цей чинник, за великим рахунком, став першопрчиною Першої і Другої світових війн.*

Але спочатку ці проблеми майже непомітні, адже втрата конкурентоздатності, яка і породжує протекціонізм як форму загальнодержавного монополізму, здається з легкістю компенсується за рахунок вивозу капіталу (тим більше, що внаслідок попереднього розвитку часів промислової революції та за рахунок колоніальної експансії утворюється його надлишок). Так поступово розпочинається епоха фінансового імперіалізму. «Ще більш важливим економічним чинником імперіалізму є його сприяння в справі розміщення капіталів. Зростаючий космополітизм капіталу є найбільшим економічним фактором нашого часу. Будь-який передовий промисловий народ прагне розмістити більшу частину свого капіталу за межами власної політичної території, в чужі країни або колонії і отримати з цього джерела постійно зростаючий дохід» [27, с. 59].

Причому зростаюча нездатність до адекватної творчої реакції на запити часу породжує все більшу спокусу обрати більш легкий шлях розв'язання своїх проблем, яким, на перший погляд, і видається фінансово-спекулятивний механізм надзбагачення: «Заміна устаткування вимагала значних додаткових вкладень капіталу, прибутки від яких надійшли б через тривалий час. Власники капіталів не бажали зволікати й прагнули миттєвого збагачення. Вони намагалися відшукати інші джерела отримання максимальних прибутків, оскільки англійська промисловість вже не забезпечувала значних грошових надходжень. Одним з них була банківська справа. Надаючи свої капітали для кредитування різноманітним місцевим і, особливо, іноземним компаніям, банки отримували високий і постійний прибуток. Ще прибутковішою справою виявився вивіз капіталу за кордон... З кінця ХІХ ст. експорт капіталу став відігравати в Англії більш важливу роль, ніж експорт товарів» [28, с. 110]. І саме в цей період «фінансиста набули в світі такого значення, що вони часто затушовують в очах публіки розвиток промисловості» [29, с. 330].

Ось чому з об'єктивною необхідністю «Англійські капіталісти віддавали перевагу не капіталізації свого прибутку шляхом встановлення нового

обладнання на вітчизняних фабриках, де воно примушувало б викинути величезну масу застарілого устаткування, а вивезенню його за кордон. ...Англійська буржуазія стала найбільшим позичальником, а лондонський фінансовий ринок – фінансовим центром світу. Англія зі світової фабрики стала країною-утримувачем іноземних облігацій. Основа її потуги перемістилася з заводів у банки та на грошові ринки... За 1870-1900 рр. її національний дохід виріс у 2 рази, в той час, як доходи від закордонних інвестицій – у 9 разів» [30, с. 197].

Що стосується Франції, то не зважаючи на своє єврейське етнічне походження, відома дослідниця деструктивних процесів у західному світі, що породили феномен тоталітаризму, Х. Арндт визнає існування обернено пропорційного зв'язку між розвитком у Франції банківського капіталу та прогресом у царині промислового розвитку: «Позиції банкірів в економіці Франції були значно сильніші, ніж в інших капіталістичних країнах, а промисловий розвиток Франції після короткочасного підйому за правління Наполеона III настільки відстав від інших держав» [31, с. 82], що разом із радикально соціалістичними тенденціями, на думку авторки, в цій країні зростав і антисемітизм, не в останню чергу обумовлений, граничною ідеологічною всеїдністю лихварського капіталу. Адже «французьким Ротшильдам у 1848 р. навряд чи знадобилися 24 години, щоб перенести свої послуги від уряду Луї-Філіпа до нової недовговічної Французької Республіки, а потім до Наполеона III. Такий самий процес повторився в дещо повільнішому темпі після падіння Другої Імперії і встановлення Третьої Республіки» [31, с. 58].

А головне, банківський капітал і в цій країні все більше переорієнтовувався з фінансування правлячих паразитичних класів на міжнародне кредитування, що підривало розвиток національної промисловості. «У 1870-1914 рр. темпи вивозу капіталу значно перевищували темпи зростання промислового виробництва: якщо за цей період обсяг промислового виробництва збільшився в 3 рази, то експорт промислового капіталу – в 6 разів. Більше того, до 1914 р. обсяг вивезеного капіталу в 1,6 разу перевищував загальну суму капітальних вкладів до промисловості і торгівлі Франції. ...До 1914 р. вартість різноманітних цінних паперів у Франції складала 104 млрд. франків, з них на долю вітчизняної промисловості і торгівлі приходилось лише 9,5 млрд. франків. Різко зросла кількість рантьє, що жила на доходи з цінних паперів. До початку Першої світової війни чисельність рантьє досягала 2 млн. чоловік... Французькі капітали спрямовувались, головним чином, у європейські країни і перш за все в Росію. На початку ХХ ст. в Росії використовувалося 10-11 млрд. франків» [30, с. 206-207].

Тож не випадково у своїй програмній праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» В. Ленін саме Францію, в якій фінансовий капітал фактично придушував капітал промисловий, вважав еталоном «лихварського

капіталізму». Хоча Велика Британія на момент початку війни все ж залишалась лідером світового позичкового кредитування, що і було головним мотивом її зовнішньої політики.

Водночас, важливо врахувати, що фінансовий імперіалізм нерозривно пов'язаний з воєнним. Саме тому Дж. Гобсон у класичній праці «Імперіалізм» підкреслював: «Ці великі комерційні махінації – грюндерство банків, маклерське посередництво, обрахування векселів, облаштування позик та організація акціонерних товариств утворюють центральний нервовий вузол сучасного капіталізму. ... Чи стане хтось стверджувати серйозно, що європейські держави можуть розпочинати великі війни або розміщувати великі державні позики без згоди банкірського дому Ротшильдів або його союзників?» [32, с. 64].

Проте, проблема полягає в тому, що бажаючих поживитись за чужий рахунок навіть на геополітичному рівні ніколи не бракує. Звідсіля зацікавленість саме представників британського фінансового імперіалізму у його доповненні імперіалізмом військовим. Тобто в даному випадку йдеться *вже не лише про наживу, отриману за рахунок фінансування всіх воюючих сторін, і навіть не про можливість вкладати гроші в промисловість колоній, а про збереження свого статусу світового фінансового посередника*, який після Другої світової війни, коли американський долар набув статусу міжнародного платіжного засобу, досяг небаченої прибутковості. «Багатство великих банкірських домів, розмах їхніх операцій та їхня космополітична організація роблять їх першими і рішучими прибічниками імперіалістичної політики. Вони, володіючи найбільшою ставкою у справі імперіалізму, найширшими засобами, можуть нав'язати свою волю міжнародній політиці» [32, с. 66].

Адже головна мета міжнародних фінансових монополістів – не допустити до величезного акціонерно-посередницького джерела надзбагачення, яке утворюється внаслідок витонченої економічної форми пограбування решти світу, нових державних утриманців. Ось чому Перша світова війна була справді пов'язана не тільки і не скільки з боротьбою за переділ колоній, скільки з протистоянням за світове економічне лідерство, забезпечуване насамперед за рахунок монопольного контролю світових фінансових потоків, який довгий час здійснювала і багато в чому продовжує нині здійснювати Велика Британія, навіть поступившись США роллю глобального лихварського посередника, які, доларизувавши світову економіку, і сьогодні отримують посередницький надприбуток [33].

Навіть кайзерівська Німеччина, попри її розвиток за більш передовою стадіально економічною стратегією, не могла до кінця втриматись від спокуси взяти участь у всесвітній фінансовій піраміді. Тому, на наш погляд, мотив смертельного протистояння Німеччини та Великої Британії на ґрунті боротьби за військове морське, а значить і торгівельне, світове панування також, насамперед, пов'язаний не стільки з завоюванням контролю над колоніальною торгівлею,

скільки з включенням Германської імперії у боротьбу за *рівне місце на вершині глобальної фінансової піраміди в економічній структурі світу, що сьогодні остаточно сформувалась*, намагання розділити з Британією і Францією роль світових лихварів, і навіть у перспективі захопити лідерство у так званому світосистемному ядрі (що вже за підсумками Першої світової війни зробили США).

Отже, не даремно ще за декілька років до початку Першої світової війни, прогнозуючи її неминучість, видатний мислитель та ідеолог анархізму, як антиімперської ідеології людської солідарності, П. Кропоткін робить наступний концептуальний висновок: «Нині існує в кожній державі особливий клас, або, точніше, – шайка, безкінечно більш могутня, аніж промислові підприємці, і ця кліка також штовхає до війни. Це – вищі фінансисти, великі банкіри. Вони втручаються у міжнародні відносини і готують війни» [34, с. 503]. Далі він продовжує: «Там, де наївні люди сподіваються відкрити глибокі політичні причини або національну ворожнечу, нема нічого, окрім змов, створених піратами фінансів. Вони експлуатують все: політичні та економічні суперництва, національну ворожнечу, дипломатичні традиції і релігійні зіткнення. В усіх війнах останньої чверті століття проглядає рука великих фінансів» [34, с. 504-505].

До речі, уже після укладання Версальської угоди та початку кредитування США, які протягом Першої світової війни подвоїли свій золотий запас, зруйнованої Європи, в тому числі Німеччини, не здатної виплатити безпрецедентні репарації, відбулась Світова економічна криза, пов'язана з черговою розкруткою позичкового маховика (до 1929 р. новий фінансовий гегемон у п'ять разів наростив свої зовнішні грошові вливання, спрямовані на отримання надприбутку). Фінансова катастрофа і запустила механізм кризи економічної та підготовки Другої світової війни. І хоча створення Федеральної Резервної Системи США у 1913 р. не є безпосередньою причиною початку Першої світової війни, як вважає, наприклад, В. Катасонов, діяльність цієї організації справді створювала передумови для неконтрольованої грошової емісії та виникнення нових інструментів спекулятивного акціонерного капіталу [35, с. 61].

Тобто, насправді головна боротьба, яка призвела до світової війни, відбувалась не тільки за колонії як такі, а й за світовий монополізм у праві отримувати найбільш швидкий і гарантований лихварський надприбуток, з одного боку, і за те, щоб врешті-решт зламати систему фінансового імперіалізму, досягнувши соціального і національного визволення – з іншого. На жаль, цей же механізм глобального паразитизму не тільки не вдалось подолати, а навпаки, – сьогодні він набув безпрецедентних масштабів.

Але справа у тім, що на етапі становлення вже міжнародної фінансової піраміди світового лихварства (за якої, як вірно зазначає Е. Гобсбаум, нові кредити надаються з відсотків, отриманих за попередні позики) неминуче

наступає ситуація за якої кредитор уже не може існувати без лихварських надприбутків, позичальник, національну економіку якого придушують боргові зобов'язання, більше не в змозі їх виконувати. Це і породжує *потребу* у «великий дубині» – *військово-імперіалістичній потузі*, за допомогою якої вибиваються борги з держав-клієнтів за фактичного банкрутства вже національних урядів, які підсіли на боргову наркотичну голку (сьогоднішня світова фінансова система з її доларизацією і діяльністю МВФ була просто неможлива без здатності США достатньо довгий час виконувати функцію «світового жандарма»). Вже не кажучи про постійне прагнення потужних економічних гравців перетворити сучасну англо-американську тоталітарну фінансову монополію як мінімум на олігополію.

Звідсіля і зятятість у веденні бойових дій «до переможного кінця». З цього приводу у відомій праці «Світове господарство та імперіалізм» М. Бухарін зазначав: *«Експорт капіталу становить найбільш зручний метод економічної політики фінансового капіталу і найлегше захоплює нові галузі, підкорюючи їх монопольному пануванню «національних» фінансових груп. Ось чому загострення конкуренції між різними державами набуває тут особливо яскравих форм. Так, інтернаціоналізація господарського життя і тут неминуче тягне за собою розв'язання спірних питань вогнем і мечем»* [36, с. 70].

Як відомо, ця праця вплинула і на зміст ленінської розвідки «Імперіалізм як вища стадія капіталізму», де серед головних ознак сучасного імперіалізму згадується переважання вивозу капіталу над вивозом товарів. Втім, на мій погляд, найбільш переконливо зв'язок між фінансовим та військовим типами модерного імперіалізму в процесі міжнародної конкуренції банківського капіталу розкрито у фундаментальній монографії Х. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року».

Причому, на превеликий жаль, навіть через сто років після цієї світової бійні можна констатувати не тільки збереження, а й посилення цих руйнівних процесів глобального лихварства. А віртуально-фінансові схеми надексплуатації справді завжди нерозривно пов'язані загальносвітовою військовою ескалацією.

Хто ж розпочав світову бойню?

Відомий історик М. Покровський, який спочатку встиг побувати у засновниках радянської історичної школи, а потім у антимарксистських ренегатах історії, переконливо доводить, що хоча Росія справді не була готова до широкомасштабних військових дій, цар Микола II постійно коливався, а реформатори на чолі зі М. Столипіним будь-що прагнули уникнути вступу Російської імперії, яка ще не оговталась від ганебної поразки у російсько-японській війні, у новий, вже катастрофічний для неї, воєнний конфлікт, не тільки так звана партія війни, яка складалась із «реакційної воєнщини», а й

об'єктивний стан речей, штовхали імперію до війни проти Австро-Угорщини і Німеччини.

У статті «Причини великої війни» М. Покровський зазначає, що внаслідок постійно зростаючої конкуренції на світовому продовольчому ринку, Росія постійно втрачала надходження від головної статті експорту – зерна, що ставило її економіку на межу катастрофи. Тому єдиним виходом було збільшення цього експорту за демпінговими цінами за допомогою надексплуатації штучно законсервованої російської общини. Адже «за 50 років (1861-1911 рр.) експорт зерна з Росії зріс в більш, ніж 11 разів, причому, якщо в 60-70-ті роки XIX ст. через Балтійські порти вивозилося 54%, а через Чорноморські – 46%, то у 1907 р. по Балтійському морю було відправлено всього 11%, а через Босфор і Дарданелли – 89% хліба. Між тим, зростання німецького впливу в Туреччині, прагнення Німеччини не тільки підкорити собі економіку Османської імперії, а й поширити свій контроль на її збройні сили становили і пряму загрозу Росії: панування Німеччини на берегах Босфору привело б до повної залежності від неї економічного розвитку... Росії...» [37, с. 418-419]. Що, зокрема, свідчить про зростання ролі України і чорноморських портів у складі імперії (яка до того ж продовжувала залишатись житницею уже й за часів радянської імперії).

Більше того, готовність Росії до військового конфлікту з Німеччиною стає ще зрозумілішою, якщо взяти до уваги, що внаслідок італо-турецьких та балканських війн турецький уряд закрити Босфор, завдаючи важкого удару по експортерах російського зерна. «Завдяки низці війн, що почались з 1911 року (італо-турецька, балканська, турецько-грецька тощо) знамениті «проливи» – Босфор та Дарданелли – більшу частину часу були закриті для плавання. Що означало це для російського хлібного вивозу не важко зрозуміти, якщо згадати, що цей вивіз за трьохріччя 1906-1908 рр., наприклад, на 89% йшов через порти Чорного моря. ...Збитки від закриття Дарданелл російський уряд оцінював у 30 млн. руб. щомісячно». І це за ситуації постійного падіння вивозу внаслідок неефективності російського сільського господарства. Причому М. Покровський констатує нерозривний зв'язок паразитичного фінансового капіталу із сировинним експортом. «З гегемонією банків це чудово пов'язується, позаяк ми знаємо, що банки брали активну участь у спекуляції хлібом. І тим не менш, яким би наочним не видавалося це пояснення, тут ми маємо лише найбільш реальний привід війни... Причини ж знаходяться глибше» [38, с. 114].

Наростала і конкуренція з боку більш продуктивного німецького сільського господарства. Ось чому, як свідчить М. Покровський, саме Росія, знов-таки, прикриваючись гаслами про слов'янське братерство, фактично нацькувала Сербію на Австро-Угорщину, віддаючи собі звіт у тому, що у війну вступить і Німеччина, у поразці якої були зацікавлені і Франція, що прагнула зберегти колонії та повернути Ельзас і Лотарингію з їх природними покладами, і Велика Британія. Остання ж, окрім всього іншого, через зростання німецького військового і торгівельного флоту ризикувала втратити свій статус «володарки

морів» (згадаймо знамениту тезу одвічної британської геополітики: «хто володіє морями, той володіє світом»). Тобто, під всіма слов'янофільськими міфологічними мареннями про Росію як третій Рим, що покликаний звільнити православний Константинополь, насправді приховувався геоекономічний інтерес – володіння середземноморськими протоками для виходу торгівельного флоту з Чорного моря.

Вищезгадана критична залежність від сировинного експорту виникла тому, що в російській імперії, попри всі декларовані здобутки цивілізації та сучасної економіки, продовжували панувати механізми надприбутку, що базувались на надексплуатації безпосереднього виробника та вивозі відновлюваних і невідновлюваних ресурсів у розвинені країни під гаслом «не доймо, але вивеземо», яке нерідко трансформувалось у зловісну формулу «помремо (від недоїдання), але вивеземо» (як відомо, «нафтою і газом», тобто головним експортним товаром у царській Росії було зерно на той час). Спираючись на дослідження того ж М. Покровського, Б. Кагарлицький пише: «Активний торгівельний баланс можливо було підтримувати лише вивозом хліба з країни. У середині 80-х років вивозили 17% від загального виробництва зерна, на початку 90-х – уже чверть. При цьому світові ціни падали. Зростання вивозу повинно було перекрити зниження, але російський експорт, що зростав, сам давив на світовий ринок, погіршуючи становище» [39, с. 389]. Виникало зачароване коло: задля виплати боргів, підтримки золотого карбованця, без якого неможливо було отримати кредити та хоч якимось розвивати промисловість, влада зберігала архаїчні кріпосницькі форми експлуатації, а це, своєю чергою, вело до розорення села, збільшувало соціальне напруження і готувало революцію 1905-1907 рр. [39, с. 402-403]. Надбудовою над цією все ще по суті здебільшого кріпосницькою системою праці був уже безмежно zdegradований в інтелектуальному та моральному відношеннях царизм [40].

Зокрема, паразитичний верхній прошарок російського суспільства потребував величезних фінансових ресурсів для підтримання свого надвисокого рівня життя на тлі тотально зубожілого населення (і тут аналогії з сучасним станом путінської Росії також, як то кажуть, напрошуються самі собою). А це означає, що *російський правлячий паразитичний клас за великим рахунком був не зацікавлений у реальній динамічній модернізації імперії, яка б неминуче невдовзі призвела до його усунення від влади.* У цілому його влаштувало отримання надприбутків за рахунок вивозу зерна, пов'язаного з надексплуатацією селянства, адже модерними управлінськими стратегіями цей прошарок не міг оволодіти в принципі (і, знов таки, тут напрошуються паралелі з якістю економічної та політичної квазіеліти на пострадянському просторі). Якщо ж далі проводити аналогії з нинішнім часом, зокрема кредитуванням МВФ задалегідь злочинних правлячих режимів на пострадянському просторі, то особливо показовим є те, що міжнародні фінансисти, як це було і за часів Наполеона, і на етапі підготовки Першої світової війни, всіляко підтримували реакційний

царський режим, що був запорукою перманентно стагнаційного, а отже, кредитозалежного стану Росії. «Сприяючи капіталістичній індустріалізації країни, іноземні капітали водночас всіляко підтримували самодержавство, головну перешкоду на шляху економічного та соціального прогресу» [41, с. 74].

Саме обранням фінансово залежної моделі капіталістичного квазірозвитку і була обумовлена чергова переорієнтація Росії на своїх традиційних партнерів із світосистемного ядра, майбутніх творців «Антанти» – Велику Британію та Францію, що неминуче призвело до її віддалення від Німеччини. І це за умови, що на протилежність до франко-англо-бельгійського капіталу, який передусім прагнув отримати надприбутки за рахунок заgonу країни позичальника у боргову кабалу (як це сьогодні робить МВФ), співпраця з Німеччиною *відкривала Росії шлях національного економічного розвитку* і подолання статусу якщо не периферійної, то, принаймні, напівпериферійної імперії. Адже на протилежність до світових лихварів «німецькі підприємства не тільки випускали готову продукцію та збували її в багатьох регіонах Росії, а й вивозили за кордон» [42, с. 38], розвиваючи російську промисловість. Німецькі «інвестиції сприяли створенню низки промислових галузей, без яких неможливою б була індустріалізація країни: гірсько-металургійна, машинобудівна, електротехнічна, хімічна» [42, с. 40].

І навпаки, завдяки «щиросердній» допомозі спочатку Франції, а потім Великій Британії «до Першої світової війни Російська імперія за загальною сумою держаного боргу займала друге місце після Франції, а за розмірами державного боргу була першою у світі...» [43, с. 69]. Більше того, «до 1917 року Росія стає найбільшим позичальником у світі, на якого припадає приблизно 11% обсягу світового боргу...» [43, с. 68].

Причому процес втягування Росії на економічну орбіту антинімецької коаліції не тільки з лихварськими, а й з військово-політичними намірами, розпочався ще у XIX ст. Адже Петербург почав отримувати позики на паризькій біржі ще з кінця 80-х рр. XIX ст. Загальна сума позик у 1889-му та 1891-му роках склала близько 6 млрд. 500 млн. франків! Причому показово, що левова частка банківських операцій (більше 5 млрд. франків) з надання Росії кредитів здійснювалась банківською групою французьких Ротшильдів, які з часів Наполеона прославились своєю здатністю отримувати надприбутки завдяки війнам та іншим кризовим станам, в які потрапляли країни Європи [44, с. 52].

Далі борговий зашморг у «кращих» традиціях нинішньої системи фінансового імперіалізму, становлення якої відбувалось саме напередодні Першої світової війни, почав швидко затягуватись: «...фінансовий агент в Парижі умовив голову фінансового дому Ротшильдів приїхати до Росії і влаштував йому зустріч з Миколою II. Наслідком цього стало переміщення з 1896 р. російських цінних паперів (облігацій) з Німеччини у Францію. Процес цей віддзеркалював... посилення франко-російського військово-політичного зближення (формування Антанти)...» [45, с. 151].

Вельми показово, що саме на початку 80-х років XIX ст., тобто фактично водночас з отриманням перших французьких позик, Росія, вже контрольована французьким капіталом, розпочала з Німеччиною митну війну, спрямовану на віддалення від неї, внаслідок чого уже у 1887 р. імпорт з Німеччини знизився з 46% до 27%. Самі позики були перед усім обумовлені витратами, що виникли під час Російсько-турецької війни, яка, між іншим, значною мірою була обумовлена прагненням Великої Британії зіштовхнути Росію з Османською імперією задля ослаблення (а значить і збільшення фінансової залежності) обох імперій. А вже наприкінці XIX ст. майже вся російська банківська система належала іноземцям [46, с. 589].

А далі вже повна фінансово-економічна залежність від своїх геополітичних хазяїв неминуче вела Російську імперію до загибелі. Адже її наслідком стало засилля іноземних монополій в економіці країни, внаслідок чого величезні надприбутки, що не стільки інвестувались у розвиток російської економіки, скільки виводились за кордон: «У 1900 р. іноземні вкладення склали 45% всього акціонерного капіталу в країні. Іноземні капіталісти щорічно вибивали з Росії величезні суми в якості відсотків за кабальними позиками, що були надані царському уряду. За потурання царизму англійські, французькі, бельгійські монополії захоплювали основні галузі важкої промисловості Росії, її багаті природні ресурси» [47, с. 111].

І саме через свою величезну заборгованість, абсолютно не готова економічно і політично до війни Росія була вимушена йти у фарватері Антанти: «Своєрідність становища Росії в системі світового імперіалізму полягала в тому, що вона, з одного боку, була однією з «великих грабіжницьких держав», що боролися за поділ та переділ світу, а з другого, – сама виступала об'єктом активних інвестицій фінансового капіталу найбільш багатих імперіалістичних держав. Для фінансового капіталу західноєвропейських держав Росія з її невичерпними запасами сировини та дешевою робочою силою була сферою найбільш вигідного розміщення капіталу. Тенденція зростання імпорту іноземного капіталу залежала і від витрат держави на бюрократію, військові потреби, що зростали. До 1914 р. державний борг Росії досяг 4,5 млрд. руб. До 35% боргу за державними й гарантованими позичками використовувалось у невиробничій сфері. Причому ввіз іноземного капіталу до Росії мав яскраво виражений кабально-лихварський характер. Більш 80% ввезеного капіталу розміщувалось у державні позички, що робило царизм все більш залежним від європейського грошового ринку» [37, с. 305-306].

Як наслідок, протягом 1881-1913 рр. Росія виплатила в рахунок погашення відсотків з позик та взятих кредитів 5 млрд. руб., втративши при цьому велику частину свого золотого запасу, що складало у 1,5 рази більше, аніж вона отримала від закордонних інвесторів [48, с. 11]. Отже, переорієнтувавшись на світову банківську олігархію на початку XX ст., Росія вдруге після розриву союзу з Наполеоном, прогавила можливість уникнути сировинної залежності та

статі на шлях самостійної економічної модернізації завдяки економічному співробітництву з Німеччиною.

Звідсіля цілком справедливий концептуальний висновок про те, що знаходячись практично у статусі напівколонії, «Росія вступила у Першу світову війну не тільки за власними спонуканнями і мотивами, але й під впливом англійського та французького капіталу, що прив'язав її (за допомогою позик, інвестицій тощо) до своєї колісниці ще задовго до Першої світової війни; по-друге, економічна залежність Росії від своїх старших партнерів – Англії та Франції – дозволяла останнім нав'язувати їй в ході війни, особливо за позики, що надавались, та поставки зброї, такі умови зводили нанівець її самостійну роль у цій війні та примушували Росію воювати не стільки за свої імперіалістичні, скільки за чужі інтереси» [49].

Причому, військову промисловість також переважно контролював іноземний капітал, націлений перш за все на отримання надприбутків, внаслідок чого темпи виробництва зброї та боєприпасів знижувались, знижуючи і боєздатність імперії [50, с. 631]. Тому зовсім не дивно, що апологетично налаштовані сучасні російські історики у своїх оцінках причин переорієнтації Росії від співробітництва з Німеччиною на кабальний «союз» з англо-французьким банківським капіталом, часто суперечать самим собі, з одного боку, визнаючи, що «перевага німецьких інвестицій полягала в тому, що вони, були переважно прямими, у той час як французькі переважно фінансовими» [51, с. 232], а, з іншого, підтримуючи вимоги розірвати підписану завдяки зусиллям Вільгельма II у 1894 р. на 10 років російсько-німецьку торгівельну угоду, яка буцімто заважає розвитку вітчизняної промисловості та торгівлі [51, с. 238].

Насправді, проти співробітництва з Німеччиною виступало англо-французьке компрадорське лобі, для якого власні комерційні інтереси були набагато вище за російські (не випадково, проти розриву договірних стосунків з Німеччиною виступав відомий ліберал С. Вітте і правий консерватор П. Дурново).

Але й це ще не все, фактично напередодні небаченої військової катастрофи, саме за допомогою фінансового зашморгу, Росію буквально примусили взяти на себе офіційні зобов'язання не просто вплутатися у збройний конфлікт на стороні Антанти, а й воювати з використанням всього свого військового потенціалу (тут пригадується як Британія заплатила Олександрю I за участь у війні з Наполеоном за таксою 250 тис. фунтів стерлінгів за 100 тисяч боєздатного війська). Більш конкретно: саме після отримання у 1906 р. величезної довгострокової позики від Франції розміром у 1200 млн. французьких франків, обумовленої катастрофічним станом імперії після поразки у війні з Японією, до тексту військово-політичного франко-російського союзу 1891 року було внесено поправки, згідно з якими, у разі нападу Німеччини на Францію, Росія зобов'язувалась виставити не 800 тис. солдатів,

як це передбачалось раніше, а «все військо, яким володіє» (що перевищувало чисельність французької армії втричі) [52].

Таким чином, економічними та військово-політичними засобами, черговий раз використовуючи для цього Російську імперію, світові фінансово-імперські монополісти фактично загнали Німеччину в економічну блокаду, внаслідок якої вона не могла реалізувати конкурентні переваги своєї економіки на зовнішніх ринках з метою мирного «економічного проникнення», що придушувало її промисловість і, водночас, вони ж створювали для Другого Рейху реальну загрозу війни на два фронти з катастрофічними для свого головного геоекономічного суперника перспективами.

Причому особливо важливо зазначити, що союзницькі стосунки з Росією у війні проти Німеччини зовсім не завадили її фінансовим кредиторам і надалі заганяти Росію у жахливу боргову пастку, щоб максимально нажитись за її рахунок. Отже, згорнувши економічне співробітництво з німецьким капіталом, переважно спрямованим на розвиток реального високотехнологічного сектору за допомогою прямих інвестицій до російської економіки на користь кредитування англо-франко-бельгійського банківського позичкового капіталу, що орієнтувався на отримання передусім лихварських надприбутків, імперія Романових черговий раз обрала екстенсивно-застійний алгоритм свого існування, що неминуче мало закінчитися її крахом.

Тому коли М. Покровський писав про ініціативу Росії з розв'язування війни, пов'язану передусім з мотивом будь-як збереження морських транспортних шляхів хлібного експорту, він все ж недооцінював ще один потужний чинник, до речі, нерозривно пов'язаний з так званою проблемою проливів. Йдеться про фінансову залежність Росії від своїх «союзників», що дозволяла країнам Антанти натравлювати Росію на Австро-Угорщину та Німеччину з метою реалізації власних геоекономічних інтересів та штовхала Росію до продажу ще більших обсягів зерна за демпінговими цінами.

Втім, і сам М. Покровський в процесі аналізу передумов Першої світової війни був вимушений визнати, що глибинні причини війни були обумовлені далеко не тільки одними геополітичними намірами контролю над Босфором та Дарданеллами з метою забезпечення безперебійного експорту зерна з чорноморських (українських) портів Російської імперії: «...говорити лише про російський імперіалізм було наполовину вирішенням завданням. Уже з кінця XIX століття ми маємо російсько-французький імперіалізм. На континенті Європи він стояв проти німецького імперіалізму: англійський імперіалізм був «третім, що радіє в цій суперечці» [38, с. 147]. Тому історик зазначає: «зрозуміло одне: величезна участь не-російських капіталів у російському господарстві мала виводити його з національних меж і примушувати розділити долі світових кон'юктур» [38, с. 139].

Справді, без будь-яких «сараєвських інцидентів», тобто замаху сербських терористів на австрійського ерцгерцога, за якими на думку М. Покровського

також стояла Росія, Франція та Британія штовхали вільгельмівську воєнну еліту до розв'язання війни. Адже після створення Антанти: «якщо навіть не брати до уваги жахливе ускладнення, що могло виникнути у разі англійського втручання, німецький імперіалізм був приречений на поразку, вимушений протистояти комбінованій потузі Франції та гігантської Російської імперії, яка на протигагу німецькій індустріальній державі з її... браком робочої сили черпала поповнення з багатого людського резервуару. З того часу, як Росія приступила до систематичного навчання все нових військових частин – влітку 1914 року під прапором «російської армії мирного часу» уже знаходилось 1,8 млн. людей, – співвідношення сил між Німеччиною та її противниками постійно змінювалось не на користь Німеччини. Цей безсумнівний... розвиток міжнародних відносин складав вкрай серйозну загрозу для всезагального миру» [50, с. 638].

Якщо додати до цього, що, як пише О. Зайончковский у двотомній роботі «Перша світова війна 1914-1918 рр.», сили одного флоту Англії переважали силу військових флотів всіх центральних держав, а англійський та французький флоти мали повну можливість діяти спільно, блокуючи німецький флот (що фактично і відбулось), то стає зрозумілим, що подібне співвідношення збройних сил не могло не штовхати німецький генералітет до дій на випередження, аби наносячи удар першою, їх країна хоча б мала перевагу в ініціативі ведення бойових дій і можливість забезпечити собі тил, спробувавши розгромити погано озброєну російську армію.

Як відомо, аналогічна необхідність війни на два фронти, з якою першим зіткнувся Наполеон, потім стала непідйомною у ресурсному відношенні і для гітлерівської Німеччини (незважаючи на її розгромні перемоги над Червоною Армією). А вже після Другої світової війни між молотом фінансово паразитичного капіталізму та радянського імперіалізму опиняться деголівська Франція, ерхартівська Німеччина; тітовська Югославія (внаслідок чого був інспірований розпад цього державного утворення); нарешті сучасні країни Східної Європи, які задля власного виживання за умов проведення Євросоюзом згубної політики по-суті неконтрольованого глобалізму, вимушені загравати з Росією [53].

Про те, яким нерівноправним членом Антанти з самого початку була Росія свідчить те, що після початку війни, Франція, що мала на своїй території основну суму російських золотих запасів, призначених для виплат за кредитами, наклала мораторій на ці активи, вимагаючи від Росії, щоб за рахунок урядових вкладів обслуговувались не тільки державні позики, але й приватні. «Неймовірним виглядало і те, що союзник, а не ворог, запровадив заборону на використання російських грошових заощаджень. Міністерство фінансів не могло сплатити перших воєнних замовлень за кордоном. Окрім потреб воєнного відомства валюта була потрібна для приватної промисловості і торгівлі» [54]. Як наслідок Росія, що не могла фінансувати воєнних замовлень

(передусім зброї та боєприпасів), заплатила за заморожування своїх авуарів за кордоном, сотнями тисяч життів своїх підданих.

Врешті-решт, будучи зацікавленою в участі Росії у війні, яка, між іншим, забрала життя приблизно у 600 тис. українців, вже Велика Британія, відкрила кредити для імперії й під час Першої світової війни. Наслідки цієї «допомоги» були вражаючі: складаючи на початок 1914 р. приблизно 9 млрд. руб., на перше липня 1917 р. зовнішній борг Росії сягнув позначки 43,9 млрд. руб., а на початок 1918 р. трохи не дотягнув до фантастичної цифри у 60 млрд. руб. золотом! [55]. Причому вимога сплати всіх боргів за будь-яких обставин не підлягала перегляду (як відомо, часткове погашення французьких цінних паперів у розмірі 400 млн. дол. з метою покращення стосунків з Заходом, було здійснене навіть урядом М. Горбачова).

А це означає, що заради збереження свого боржника – Російської імперії – Антанта в принципі не могла піти (і не пішла) на надання незалежності Україні, чим, між іншим заклала додатковий геополітичний чинник, що сприяв Другій світовій війні.

Взагалі, геополітична конфігурація, що виникла в Європі завдяки Версальській системі, за якою Україну було розділено по живому, була не стільки фіксацією кордонів титульних етносів, що претендували на власну державність після розпаду Австро-Угорської імперії, як це сьогодні нерідко пишуть у вітчизняних підручниках, скільки цілком свідомим створенням часто штучних кордонів з метою збереження Російської імперії, яка б знову загрожувала Німеччині, або, в крайньому випадку, вибудовуванням «санітарного кордону» проти більшовицької Росії.

Хоча насправді подібний антибільшовицький «Східний вал» був би набагато міцнішим, якби до його складу увійшла незалежна Українська держава. Адже у разі утворення країнами Східної Європи спільного військово-політичного Союзу нацистська Німеччина навряд чи наважилась напасти на Чехословаччину і Польщу.

З іншого боку, версальське приниження Німеччини і, як наслідок, спроба підтриманого більшовиками комуністичного перевороту у знекровленій війною країні, фактично призвели до виникнення нацизму, який фактично став екстремістською (а іншої і не могло бути за тих історичних умов) реакцією на зазіхання як фінансово-паразитичного ультралібералізму, так російського комунізму (що, між іншим, завжди підкреслювали у своїх програмних працях як Гітлер, так і головний ідеолог Третього Рейху – А. Розенберг, будуючи всю свою пропаганду на боротьбі водночас проти єврейського банківського капіталізму та російського більшовизму). Взагалі символічно, що спроба захоплення влади комуністами з метою встановлення радянської влади в Німеччині та Версальський договір припали на один і той самий 1919 рік.

Сучасне: продовження минулого чи початок майбутнього?

Звичайно не можна заперечувати, що напередодні Першої світової війни активізувались спроби перетворити ті чи інші етноси у територіальному складі конкурентів за європейську гегемонію – Російської, Австро-Угорської, Османської та Німецької імперій – у своєрідних троянських коней, або п'яту колону, покликану підірвати зсередини свого геополітичного конкурента, що не тільки реально посилювало різні сепаратистські рухи, а й реанімувало справді архаїчну етноцентристську міфологію великодержавності, так званих пан-рухів, в основі яких лежало вже прагнення не новітнього державотворення, а імперська ілюзія власної гегемонії принаймні у Східній Європі (згадаймо хоча «братню» допомогу Росії Сербії проти Австро-Угорщини та Болгарії проти Туреччини).

Втім, конфлікти на етнічному ґрунті і до того не одне століття розпалювали імперські європейські метрополії за старим як світ принципом «розділяй і владарюй» (на жаль, і сьогодні територіальні претензії її сусідів до України все більше затуляють нагальну необхідність східно-європейської консолідації для протистояння будь-яким реакційно-імперським зазіханням). А багатолітня практика дискримінації етносів, що перебували в складі європейських імперій, багато з яких, за нормального еволюційного розвитку стадіально-цивілізаційних процесів у Європі, на той час були потенційно готові до набуття культурно автономного статусу в складі більш чисельних титульних державотворчих етносів і новітніх держав федеративного типу, безумовно справила вкрай негативний вплив на можливість конструктивної федералізації Східної Європи.

Але і тут потрібно взяти до уваги, що останні десятиліття перед Першою світовою війною зростанню воєнно-політичної напруги у Центрально-Східній Європі, знов-таки, сприяла фінансово-імперіалістична політика основних на той час країн світосистемного ядра по відношенню до так званої периферії, безпосереднім наслідком якої стало посилення економічних негараздів і як наслідок – соціально-політичної нестабільності та проявів екстремізму в новоутворених балканських країнах: «Більшість сучасних балканських історіографів наголошують, що відсталість регіону напередодні Першої світової війни була спричинена тогочасними зовнішніми впливами: слабкість місцевої інфраструктури зумовлювалася ще наслідками османського правління, однак надалі національні економіки не могли розвинутися через імперіалізм та експлуатацію з боку інших європейських держав. ...До 1914 р. загальна сума боргу балканських країн далеко переросла рівень їхнього національного багатства: Болгарія боргувала 850 млн. франків, Сербія – 903 млн. франків, Румунія – 1,7 млрд. франків, а Греція – 1,25 млрд. франків. Відсоткові виплати по цих позиках незабаром стали забирати суттєву частину національного валового продукту цих держав» [56, с. 33].

Якщо ж говорити про розпалювання небезпечного агресивного шовінізму на Балканах, то безсумнівно, що його здійснював у своїх інтересах все той же паразитичний капітал, в тенетах якого опинились країни цього регіону. «Таким чином, французька військова промисловість до самого кінця утримувала свої позиції в Сербії, інтереси французької воєнної індустрії, інтереси французького позичкового капіталу, що притікав у Белград через Франко-Сербський банк, та, нарешті, союз Франції з Росією – такими були три основні сили, на які перед війною спирався французький імперіалізм як в Сербії, так і скрізь на Балканах. Разом з тим, завдяки балканським війнам та підтримці французького капіталу сербський шовінізм і націоналізм посилювались до такої міри, що невдовзі Франція не могла задовольняти попит на зброю» [50, с. 642-643].

Тобто, щодо так званих недержавних або «неісторичних» націй або етносів Центрально-Східної Європи, а також перерахованих новоутворених східноєвропейських держав, які багато в чому отримали свою державність в процесі геополітичних маніпуляцій європейських імперій, то їхній затятий етноцентризм та агресивність, яка справді дає підстави говорити про Балкани як про порохову діжку Європи, то вона була обумовлена не тільки імперськими зазіханнями тієї ж Австро-Угорщини, Росії, та Османської імперії, а й штучним гальмуванням економічного та духовного розвитку цього регіону в складі все тих же напівпериферійних імперій у попередні, як мінімум, сто років та, не меншою мірою, тим новим типом паразитичного гегемонізму, який отримав назву «фінансовий імперіалізм».

Звідси висновок: проблема не в тому, що В. Вільсон прагнув реалізувати після Першої світової війни задекларований принцип самовизначення націй, який і сьогодні часто оцінюється західними націологами виключно як головний ідеологічний концепт агресивного «племінного націоналізму», що начебто привів до двох світових воєн, а в тому, що цей принцип був реалізований в дуже урізаному і деформованому вигляді [57].

Насправді ж у Версалі та Тріаноні право націй на утворення самостійної держави значною мірою було лише деклароване, а в реальності реалізовано проект геополітичних буферних зон, спрямований передусім на захист інтересів країн-переможців. Заблокувавши процеси нормального націотворення, ця нова геополітична конфігурація справді лише посилила національний екстремізм у Східній Європі. «Отже, ідея самовизначення застосовувалася лише вибірково, або для посилення прямого удару територіальній цілісності Центральних Держав та більшовицької Росії, або задля створення «буферних держав», залежних від «західної» європейської підтримки. Ці держави мали в майбутньому запобігти німецькій експансії на схід (Польща) та південь (Чехословаччина та Югославія), або ж просуванню Росії на захід (Польща, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва). «Буферні держави» мали бути достатньо сильними, аби виконати це завдання. Стосовно Чехословаччини та Югославії

це завдання потребувало радше федеративного, поліетнічного устрою, ніж етнічно спаяних геополітичних утворень» [58, с. 190].

Взагалі, геополітична конфігурація у вільсонівській інтерпретації припускала існування 26 (а у перспективі ще більшої кількості) самостійних суб'єктів федерації у Європі, а так звані, малі або неісторичні нації і народності, мали утворити або нові конфедеративні об'єднання чи увійти до складу титульних націй на правах автономій, або просто бути асимільовані. А етнокультурна самобутність цих народностей, які до того ж піддавались багатолітній дискримінації у складі європейських імперій, у даному випадку розглядалась скоріше як перешкода для об'єднання у єдиний національний ринок, аніж перевага.

Що ж до України, то, як було показано вище, внаслідок переважно фінансово-паразитичних мотивів держав-переможців, нашу державу було фактично насильницьки залишено у складі тепер уже більшовицької імперії.

Все це, насправді, суперечить уявленням про культурний федералізм, який, завдяки етно-культурному багатомайттю, і є основою державотворчого потенціалу будь-якої політичної нації, у тому числі передбачаючи її територіальний поділ не за принципом політичної та економічної уніфікації, а на засадах історико-культурних традицій (що є вкрай нагальним і для України, адміністративно-територіальний поділ якої має здійснюватися не за «областями» або «регіонами», а за етно-культурними автономіями – землями [59]).

Але намагаючись приховати за гуманістичною ідеєю права націй на самовизначення власні геополітичні та геоekonomічні інтереси країни переможці фактично досягли протилежного результату. Адже незважаючи на відчайдушні прагнення переможців за допомогою версальського безпрецедентного пограбування Німеччини раз і назавжди позбавити її статусу хоча б європейського економічного лідера, саме в силу існування величезного техніко-економічного та наукового (а значить і потенційно воєнного) потенціалу цієї держави та відсутності великих руйнувань на її території, де не велись бойові дії, виконати це завдання не вдалось. «Ні в абсолютних, ані у відносних термінах Німеччина не була послаблена до тієї міри, яку часто припускали у 20-ті роки. В абсолютних термінах промислові та транспортні ресурси Німеччини лишилися переважно незайманими, тому що Перша світова війна не розгорнулася на її території. У відносних термінах територіальне упорядкування, стверджене на національному принципі, як наприклад, це сталося у 1919-1921 роках, фактично залишило Німеччину другою європейською країною після Росії» [60, с. 13].

Більше того, спроба створити на Сході Європи свого роду філіал Антанти (згадаймо хоча б спробу організації так званої Малої Антанти шляхом об'єднання Чехословаччини, Югославії, Румунії, яке насправді більшою мірою носило антиугорську, аніж антигерманську спрямованість), який би одночасно

дозволяв стримувати як можливі чергові реваншистські зазіхання як Німеччини, так загарбницькі наміри Радянського Союзу фактично призвели до протилежних результатів. «Центральна позиція Німеччини лише посилювалась цими змінами. Саме існування цих новітніх незалежних, але дуже вразливих держав Східно-Центральної Європи, узаконених західними союзниками-переможцями, схилюло політичний та дипломатичний баланс на користь Німеччини. Це (а) перш за все створювало буфер проти повені більшовицької революції, (б) потім спонукало радянську Росію до співробітництва з Німеччиною у 20-ті роки, а згодом і розпаду цього регіону 1939-1940 років і (в) максимально розладнало зусилля радянсько-західної співпраці, спрямованої проти нацистської Німеччини наприкінці 30-х років, оскільки Захід тоді утримувався у своїх зобов'язаннях щодо тих держав від того, аби розрахуватись з Радянським Союзом за таке співробітництво, жертвуючи справжньою незалежністю Центрально-Східної Європи» [60, с. 13-14].

Отже, внаслідок імітації процесів реального націотворення на території Східної Європи з метою створення на континенті додаткової воєнно-політичної противаги своїм потенційним майбутнім противникам, Англії і Франції не вдалось вирішити завдання європейської демілітаризації. Адже, з одного боку, на частині території новостворених незалежних держав проживали етнічні німецькі меншини, а самі ці території донедавна входили до складу Другого рейху. З іншого – частина або вся територія нових суверенних країн довгий час входила до складу Російської імперії, правонаступником якої де факто став СРСР, який за короткий час свого існування вже встиг налякати як мінімум Польщу, Румунію і Прибалтику своїми експансіоністськими зазіханнями під гаслами експорту світової пролетарської революції. Як наслідок, склалась абсурдна ситуація зачарованого кола: західні гаранті територіальної цілісності країн і непорушності кордонів у Європі, після своєї мюнхенської зради Чехословаччини, були вимушені підтримувати союзницькі стосунки з новими країнами Східної Європи, тим самим позбавляючи себе можливості укласти антигітлерівський пакт з СРСР, а ці країни (в тому числі і Польща) не тільки не бажали навіть тимчасово надавати радянським визволителям своєї території для воєнної протидії Гітлеру, а створивши воєнні націоналістичні диктатури, таємно і навіть відкрито почали співробітничати з нацистами. Більше того, «побоювання Росії та комунізму з боку Східно-Центральної Європи тривало в роки війни та німецької окупації. Згодом внаслідок цих побоювань кілька рухів після першого етапу опору врешті решт схилюлись до співробітництва з окупантами» [60, с. 16]. Тим більше, що загальноєвропейську нестабільність постійно посилювали взаємні територіальні претензії і економічні негаразди в Східній Європі, що нацисти нерідко використовували на свою користь.

Отже, альтернатива двом тоталітарним монстрам, які прагнули світового панування виявилась позірною. «Ця альтернатива також заперечувалась численними поділами та суперництвами, які породжувались обопільними

територіальними вимогами, утисками етнічних меншин, соціально-економічними злиднями, взаємно роздратовуючими національним психологіями та відвертою політичною короткозорістю. Ці фактори трансформували внутрірегіональні стосунки на арену боротьби та полегшували гітлерівську програму завоювань. навряд чи є перебільшенням вважати, що як загальне правило у міжвоєнній Східно-Центральній Європі спільні кордони спричиняли ворожі відносини. таким чином. «звинувачення» у зраді регіональної незалежності має адресуватися власним фундаментальним слабкостям, нестабільності інститутцій та безвідповідальності урядів, так само як і активним та пасивним провинам великих держав» [60, с. 17-18].

Доводиться визнати, що подібне потворне трактування історичної справедливості права націй на самовизначення *негайно запустило процес воєнної ескалації, що неминуче мав завершитись новою світовою воєнною катастрофою*. Зокрема, перед реальною загрозою чергової бійні між традиційними воєнним супротивниками, у новостворених східноєвропейських країнах перемогли авторитарні націоналістичні диктатури. У Польщі, за керівництва Й. Пілсудського, відбулось формування новітнього імперського синдрому, що знайшов прояв у планах створення Великої Польщі від Балтійського до Чорного моря та навіть отримання нею заморських колоній, що не забарилось проявитись у проведенні міжнародної політики, внаслідок якої у жовтні 1920 р. відбулось військове захоплення Польщею міста Вільнюс і Вільнюського краю у Литви, на що союзники заплющили очі, узаконивши цю анексію 15 березня 1923 року на конференції послів Англії, Франції, Італії та Японії.

Знов таки, фактично під прикриттям Антанти, користуючись тим, що у 1921 р. у Німеччині відбулась урядова криза поляки 3 травня 1921 р. знову ж таки застосовуючи військову силу захопили частину Верхньої Сілезії. Далі, незважаючи на «диво на Віслі», коли у вирішальній битві радянсько-польської війни 1919-1921 рр., у результаті якої Польська Республіка зуміла відстояти свою незалежність, завдавши поразки військам Радянської Росії, у тому числі завдяки тому, що на боці Польщі виступили українські військові з'єднання УНР, не погоджуючись із «лінією Керзона», яка встановлювала східний кордон Польщі за принципом етнічного домінування, 25 квітня 1920 р., польські війська захопили частину українських та білоруських земель, зрадивши своїх недавніх союзників у боротьбі з більшовицькою навалою. А потім, з метою заручитись підтримкою Німеччини перед загрозою з боку Радянського Союзу почалось загравання Польщі з гітлерівським режимом, в руслі якого була і категорична відмова пропустити війська Червоної Армії через свою територію, для буцімто надання допомоги зраженій внаслідок Мюнхенської змови Чехословаччині.

Все це навіть дає підстави антиукраїнські налаштованим авторам оцінювати надання Антантою незалежності не лише Польщі, а й Фінляндії, Латвії, Литві,

Естонії, лише як розпалювання сепаратизму на окраїнах царської Росії з метою її ослаблення і заявляти про хибність рішення про створення незалежних держав, раніше окупованих Російською імперією (з одночасним з виразним підтекстом щодо неправомірності нинішнього існування незалежної України).

Дуже показово і, на жаль, повчально в контексті реакції західних гарантів територіальної цілісності України в обмін на наше добровільне ядерне роззброєння згідно з Будапештською угодою, що деякі західні історики і сьогодні головну хибу версальско-тріанонівського поділу Європи в тому, що ці їх договірні гарантії виступити на захист щойно утворених держав у разі спроби агресії проти них тієї ж Німеччини (йдеться насамперед про Чехословаччину і Польщу, що, як відомо, стали жертвами Мюнхенської змови), вважають, що ці угоди зашкодили співробітництву з СРСР проти гітлерівської Німеччини, позаяк позбавляли Францію та Велику Британію можливості не реагувати на окупацію Польщі Третім Рейхом та сталінським режимом [61].

Хоча насправді, головною метою Британського прем'єра Н. Чемберлена після того, як стало зрозуміло, що політика умиротворення не принесла Європі миру, було зовсім не прагнення надати Польщі реальну воєнну допомогу, а лише намагання запобігти ще більш тісному співробітництву Польщі з нацистською Німеччиною, що створювало для останньої міцний тил у разі нападу на Францію та Велику Британію. Як відомо, все це закінчилось змовою між сталінським та гітлерівським режимами, німецьким вторгненням значно більшими силами, аніж розраховували поляки на їх суверенну територію, офіційним початком Другої світової війни і наступним поділом Польщі за пактом Молотова-Ріббентропа. А потім Гітлер таки розпочав війну проти західної коаліції.

На превеликий жаль, після Другої світової війни під тиском хибних ідеологічних неоімперських стереотипів як радянського Сходу, так і квазіліберального Заходу, в гірших традиціях Версалу та Тріанону знову було обрано все той же принципово невірний шлях національного будівництва у Східній Європі. Замість того, щоб створити належні передумови для взаємної інтеграції титульних і нетитульних етносів та навіть національних меншин на засадах загальнонаціональної патріотичної консолідації, при формуванні післявоєнної Європи країнами-переможцями проводилась абсолютно деструктивна політика штучного створення у Східній Європі «повноцінних» максимально моноетнічних держав класичного капіталістичного взірця. Адже з точки зору лібералізму, для якого, за великим рахунком, саме націоналізм є головним винуватцем двох світових війн, комплекс заходів, спрямованих на послаблення міжетнічної напруги та розвиток великих національних ринків, мав би забезпечити створення передумов для подальшої глобалізації та виникнення так званої Пан-Європи.

Саме тому у Статуті ООН, були прописані міжнародні стандарти прав і свобод людини без різниці раси, статі та мови, але так і не були згадані

національні меншини. А також, не дивлячись на створення при ООН підкомісії з попередження дискримінації та захисту прав меншин, навіть у загальній Декларації прав людини (1948 р.), де проголошувалось, що всі люди мають однакове право на захист від дискримінації, не згадувались права національних меншин. Тому, якщо говорити про історичні долі Центрально-Східної Європи, то прихований за гаслами про право націй на самовизначення шовінізм, спрямований на глобальне економічне домінування, саме в процесі підготовки ялтинських і потсдамських рішень зіграв вкрай негативну роль. «Втіленню в життя демократичних принципів післявоєнного переустрою була покликана слугувати Організація Об'єднаних Націй (ООН). ...В основу інтенсивних повторних переселень в регіоні було покладено принцип гомогенної, мононаціональної держави, що дозволяв, як уявлялось, силовими методами позбавитись національних протиріч та пов'язаних з ними проблем, полегшити вирішення завдань міжнаціональних відносин. Нові державні кордони в багатьох випадках співпали з рубежами етнічного розселення, меншини значно скоротились, а етноконфесійне прикордоння якісно видозмінилось» [62, с. 48].

Подібне принципово невірне бачення призвело до того, що на основі рішень, прийнятих в Ялті і Потсдамі, у повоєнні роки в Європі почались масові депортації, і навіть примусові заходи зі зміни національної ідентичності, причому не тільки німців, а й угорців, українців, білорусів, поляків та представників інших народностей, в яких однаково активну участь брали як тоталітарний Радянський Союз, так і самі лідери країн Східної Європи, фактично заохочувані західними переможцями у Другій світовій війні. Наслідком цієї згубної антинаціональної політики стала депортація та репатріація сотень тисяч німців, угорців, словаків, українців, поляків у повоєнний час. А тому реалізація політики «зустрічних переселень» на практиці нерідко значною мірою означала не що інше, як етнічні чистки, а значить безумовно призводила до ущемлення прав, національних меншин, які і до того зазнавали утисків протягом століть і появи нових антагонізмів і дискримінації на етнічному ж ґрунті [62, с. 49]. (Як відомо внаслідок цієї політики постраждала і Західна Україна: операція «Вісла», проведена у 1947 р. була нічим іншим, як саме такою етнічною чисткою).

Якщо додати до цього «відсоткові домовленості» стосовно зон впливу на Східну Європу між У. Черчилем та Й. Сталіним, принципову згоду західних лідерів на поділ Європи на зони впливу з СРСР (яку Сталін використав для насадження у Східній Європі комуністичних режимів), які західними авторами оцінюються як «східно-західні» територіально-державні ігрища найцинічнішого та махінаційного стибу», пов'язані з прагненням «до повного знесення Німеччини шляхом її розчленування та послідовної деіндустріалізації» [58, с. 313], та «закривання очей» на окупацію всіх країн Східної Європи, окрім Югославії, Радянським Союзом, стає зрозумілою поява в історичній пам'яті народів цих держав поняття-символу – «Ялтинська зрада» [63, с. 25].

Проведений аналіз свідчить, що саме перед Першою світовою війною закладались фундаментальні засади того світопорядку, який після породжених ним же двох катастроф світових війн, Холодної війни і розпаду СРСР, нарешті остаточно утвердився на планеті в останні десятиліття ХХ ст., спричиняючи появу найбільших загроз для подальшого існування людства. До речі формування ельцинсько-путінської Росії (як і компрадорських режимів на так званому пострадянському просторі) також не могло відбутись без перемоги цього неоліберального паразитичного фінансизму, який до того ж намагається видавати себе за найбільш прогресивну модель існування людства у безкризовому режимі [64].

При цьому глобалістський неоліберальний проект оголошує відмирання нації, що цілком співзвучно з комуністичною ідеєю відмирання держави, що насправді призведе до втрати уніфікованим космополітичним людством креативності, нерозривно пов'язаної з етнонаціональним розмаїттям [65].

У цілому ж доводиться констатувати, що система міжнародного паразитичного фінансового імперіалізму, яка протягом практично двох сторіч породжувала і продовжує породжувати все наростаючі за масштабами глобальні економічні кризи, продовжує зберігати провідні позиції у сучасній глобалізованій економіці. У вже згадуваній фундаментальній праці «Витоки тоталітаризму» Х. Арендт зазначала, що дом Ротшильдів у ХІХ ст. зайнявши космополітичну позицію збереження «балансу сил», у тому числі шляхом фінансування міждержавних воєнних конфліктів у континентальній Європі, фактично підтримував монархічні імперії проти молодих республіканських національних держав, гальмуючи в них зростання повноцінного середнього класу. Причина полягала в тому, що Ротшильди «надавали явну перевагу монархічним урядам перед республіканськими ... тому, що республіки, як вони справедливо підозрювали, більшою мірою спирались на волю народу, якому вони інстинктивно не довіряли» [31, с. 59]. Тому вони не сприяли розвитку середнього класу, позаяк «не брали участі в його капіталістичному розвитку. Вони мало були представлені у промисловому підприємстві, а коли на останніх стадіях своєї історії в Європі стали великими працедавцями, то наймали службовців, а не робітників (сьогодні це так звані креакли або офісні представники «четвертого» невиробничого сектору – О.Ш.)» [31, с. 47].

Саме тому на думку дослідниці у ХІХ столітті клан Ротшильдів, який в той час захопив монополію у міждержавному лихварстві, по суті виступав як реакційна сила (зокрема, головний скарбник створеного Росією проти європейських національних революцій Священного Союзу, що по суті став символом військово-фінансового імперіалізму, що народжувався). «Фінансова діяльність дому Ротшильдів, нагромаджені ними величезні багатства, і ще більшою мірою те, що вони з початку ХІХ ст. стали мало не символом, досить добре відомі. Вони увійшли до великого бізнесу в останні роки наполеонівських воєн, коли протягом 1811-1816 рр. через них проходила

майже половина англійських субсидій континентальним державам. Коли після поразки Наполеона вся континентальна Європа потребувала великих урядових позик для реорганізації державних механізмів і створення фінансових структур за зразком Англійського банку, Ротшильди посіли майже монопольне становище в оборудках з державними позиками. Це тривало протягом трьох поколінь, і за цей період вони змогли подолати як єврейських, так і неєврейських конкурентів у цій сфері. «Дім Ротшильдів став, – як висловився Капелфіг, – головним скарбником Священного Союзу» [31, с. 59]. (Причому єврейський капітал зберігав свій вплив на міжнародні події навіть під час підписання Версальських угод [31, с. 55]).

І в цьому плані символічно і, водночас, трагічно, що все той же клан Ротшильдів, і сьогодні, на тлі нескінченних розмов про небачений стрибок людства до «революції 4.0» і «п'ятого технологічного укладу», багато в чому продовжує проводити фактично вже постнеоколоніальну стратегію електронно-фінансового закабалення цілих країн і регіонів, за якого транснаціональна фінансова група, маючи можливість скуповувати суверенний борг начебто незалежних країн, отримує можливість активно втручатись у їх внутрішню і зовнішню політику.

Тому аж ніяк не сприяє оптимізму стосовно перспектив відродження України інформація про те, що саме в ротшильдівському сліпому трасті знаходились активи П. Порошенка, а також те, що після першого туру президентських перегонів кандидати на президентську посаду в нашій державі В. Зеленський та П. Порошенко чомусь відправились, за словами журналістів, «на оглядини» саме до колишнього працівника банку Ротшильдів французького президента Е. Макрона, який, судячи з виступів «жовтих жилетів» дуже м'яко кажучи, не користується довірою своїх співвітчизників [66].

Нарешті, не може не викликати тривогу той факт, що фінансові компанії саме Ротшильдів стали володарем значної частини викупленого реструктурованого боргу України протягом наступних 20 років, що дозволить їм не тільки отримувати доходи, пов'язані з обслуговуванням боргових зобов'язань нашої держави взятих свого часу відверто антинаціональними силами, що фактично узурпували владу, а й претендувати на привласнення чи не останнього стратегічного активу – української землі, вимога приватизації якої (незважаючи на перебування України у стані війни) за дивним збігом обставин є однією з традиційних вимог надання нам кредитів з боку МВФ [67]).

Отже, виходячи з проведеного аналізу важливо зазначити, що розуміння антитоталітарної природи модерного націотворення важливе ще й тому, що без його відродження в принципі неможливим є не тільки створення справжньої української незалежної держави, а й подолання кризових явищ на загальноєвропейському і навіть світовому рівнях. Що ж до тез про відповідальність націоналізму за соціальні катастрофи Нового і Новітнього часу, то вони грішать відвертою ідеологічною упередженістю і, головне, не

дають можливості знайти ефективні шляхи подолання стрімко наростаючої чергової глобальної кризи, яка внаслідок формування гігантського знеособленого космополітичного неототалітаризму, елементи якого виразно проглядають, наприклад, у проекті так званого соціального кредиту, що уже реалізується в Китаї, неминуче приведе людство до самознищення.

Альтернативою подібному сценарію може бути лише глобальне переформатування світу на засадах реального національного відродження, в тому числі економічно розвинених країн, які у не далекому за всесвітньо-історичними мірками, минулому стали творцями сучасної моделі нації-держави. Ці зміни стадіально-цивілізаційного масштабу, позитивна тенденція до яких сьогодні нарешті починає проглядати, неминуче відбуватимуться на засадах боротьби з фінансово-паразитичним імперіалізмом, що, як показує Новітня історія, насправді є вкрай руйнівним не тільки для світової периферії, а й для світосистемного ядра, що неухильно втрачає свою креативність. Отже, будемо сподіватись, що сценарію, який уже призвів до двох світових воєн, спільними зусиллями відроджуваних націй вдасться запобігти.

Список використаних джерел та літератури

1. Бялог Ю. Германия: от политики Бисмарка к колониальной политике. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://invirostov.livejournal.com/163725.html>
2. Самсонов О. Германия на пути к Первой мировой войне. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://topwar.ru/8533-germaniya-na-puti-k-pervoy-mirovoy-voynе.html>
3. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. – М.: Эксмо, 2003. – 608 с.
4. Кагарлицкий Б.Ю. От империй – к империализму. Государство и возникновение буржуазной цивилизации. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 680 с.
5. Галин В.В. Политэкономия войны. Как Америка стала мировым лидером. – М.: Алгоритм, 2012. – 400 с.
6. Галин В.В. Политэкономия войны. Торжество либерализма. 1919-1939. – М.: Алгоритм, 2007. – 416 с.
7. Люксембург Р. О социализме и русской революции. Избранные статьи, речи, письма. – М.: Политиздат, 1991. – 399 с.
8. Англия в конце XIX в. Отставание от основных конкурентов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourism-london.ru/spavochnik-po-velikobritanii/istoricheskoe-stanovlenie-velikobritanii/626-angliya-v-konce-xix-v-otstavanie-ot-osnovnyh-konkurentov.html>
9. Федотов Г. Учение об империализме в одноименной книге Д.А. Гобсона. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://ruskline.ru/analitika/2014/10/21/uchenie_ob_imperializme_v_odnoimennoj_knige_da_gobsona/
10. Англия накануне первой мировой войны. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourism-london.ru/spavochnik-po-velikobritanii/istoricheskoe-stanovlenie-velikobritanii/637-angliya-nakanune-pervoy-mirovoy-voyny.html>
11. Экономическое развитие ведущих капиталистических стран с 70-х гг. XIX в. и до Первой мировой войны. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/golub/04.php
12. Шморгун О. Універсальні характеристики неокорпоративізму в цивілізаційному вимірі // Людина. Розум. Історія: за матеріалами філософських читань пам'яті І. В. Бойченка. – 36. наук. праць «Філософські діалоги'2011». – К., 2011. – С. 222-237.
13. Тойнби А.Дж. Пережитое. Мои встречи. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 672 с.

14. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация: В 2 кн. Кн. 1. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 665 с.
15. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация: В 2 кн. Кн. 2. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 572 с.
16. Шморгун О. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. К.: Інститут європейських досліджень НАН України, 2010. – С. 389-403.
17. Шморгун О. Цивілізаційна сутність епохи бонапартизму та історичний шанс альтернативного розвитку Російської імперії // Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії. – К.: Фенікс, 2013. – С. 207-235.
18. Полань К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. – СПб.: Алейтея, 2002. – 320 с.
19. Арон Р. Мир і війна між націями. – К.: МП «Юніверс», 2000. – 688 с.
20. Хобсбаум Э. Век империи. 1875-1914. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 512 с.
21. Гильфердинг Ф. Капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма. – М.: Государственное издательство, 1924. – 480 с.
22. Льїн В.В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007. – 528 с.
23. Парето В. Компендиум по общей социологии. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. – 511 с.
24. Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 368 с.
25. Кори Л. Морганы. Династия крупнейших олигархов. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. – 477 с.
26. Шморгун О. Світова фінансова криза в цивілізаційному вимірі // Філософська думка. – 2009. – №2. – С. 56-72.
27. Хобсбаум Э. Век капитала. 1848-1875. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 480 с.
28. Бураков Ю.В., Питльована Л.Ю. Нариси історії Англії нового часу. – Львів: Центр Європи, 2003. – 128 с.
29. Сорель Ж. Социальные очерки современной экономики: Дегенерация капитализма и дегенерация социализма. – М.: КРАСАНД, 2011. – 376 с.
30. Экономическая история капиталистических стран. – М.: Издат. Московск. ун-та, 1986. – 360 с.
31. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і Літера, 2005. – 584 с.
32. Гобсон Дж. Империализм. – М.: Книжн. дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 288 с.
33. Кузнецов О. Англосаксонська модель глобального капіталізму. – К.: Освіта України, 2010. – 494 с.
34. Кропоткин П. А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия. – М.: Правда, 1990. – 638 с.
35. Катасонов В. Центробанки на службе «хозяев денег». Кн. 1.: Центробанки история и современность. – М.: Библиотека РЭО им. С. Ф. Шарапова, 2018. – 304 с.
36. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М.: Политиздат, 1989. – 512 с.
37. История СССР. XIX – начало XX в. – М.: Выс. шк., 1987. – 542 с.
38. Покровский М.Н. Империалистическая война. – М.: Изд-во Коммунистич. Академии, 1931. – 340 с.
39. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема. – М.: Ультра. Культура, 2004. – 528 с.
40. Колпакиди А., Потапов Г. Николай святой или кровавый? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lovelead.ec/read_book.php?id=65334&p=2
41. Гарновский К. Социально-экономическая история России. Начало XX в. Советская историография середины 50-х – начала 60-х годов. – М.: Наука, 1990. – 292 с.
42. Ерохина О. Германский капитал в российской экономике в конце XIX – начале XX века // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009.12(150). – История. Вып. 31. – С. 36-41.

43. Цареградская Ю. Государственный долг в дореволюционной России: историко-правовые аспекты становления и развития // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – №7 (56) июль. – С.65-70.
44. Бовыкин В.И. Французские банки в России. Конец XIX – начало XX в. – М.: РОССПЕН, 1999. – 256 с.
45. Сироткин В. Вехи отечественной истории. Очерки и публицистика. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 272 с.
46. Антонов М. Капитализму в России не бывать! – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 672 с.
47. Чунтулов В.Т. и др. Экономическая история СССР: Учеб. для экон. вузов. – М.: Высш. шк., 1987. – 368 с.
48. Россия во внешнеэкономических отношениях: уроки истории и современность: материалы к конференции. – М.: Российская академия наук, Ин-т науч. информации по общественным наукам, 1993. – 228 с.
49. Маевский И. К вопросу о зависимости России в период Первой мировой войны. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_644.html
50. Хальгартен Х. Империализм до 1914 года. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 695 с.
51. Галин В. Капитал Российской империи. Практика политической экономии. – М.: ООО «Издательство Алгоритм», 2015. – 352 с.
52. Мартыянов А. России: как мы веками были страной-должником. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.odnako.org/blogs/kreditnaya-istoriya-rossii-kak-mi-vekami-bili-stranoy-dolzhnikom/>
53. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобальної воєнної загрози. Частина 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kontrast.org.ua/news/2591.html>
54. Упрямец С. Финансовая Антанта: первые военные займы русского правительства на англо-французском денежном рынке (1914 год). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ist-konkurs.ru/raboty/2014/1530-finansovaya-antanta-pervye-voennye-zajmy-russkogo-pravitelstva-na-anglo-frantsuzskom-denezhnom-rynke-1914-god>
55. Финансовый крах Российской Империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://arctus.livejournal.com/101381.html>
56. Славич Б. Історія Балкан. XX століття. – К.: Свенас, 2004. – 600 с.
57. Шморгун О. Суспільно-політичний дискурс міжнародних проблем Європейського континенту // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К.: Фенікс, 2011. – С. 77-99.
58. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К.: Дух і Літера, 2011. – 464 с.
59. Шморгун О. Місцеве самоврядування як основа європейської моделі громадянського суспільства // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи. Збірник наукових праць. – К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії», 2012. – С. 165-191.
60. Ротшильд Дж. Східно-центральна Європа між двома світовими війнами – К.: Мегатайп, 2001. – 496 с.
61. Лозунько С. «Уродливое детище Версаля», из-за которого произошла Вторая мировая война. – К.: «2000»: «Довіра», 2011. – 431 с.
62. Национальная политика в странах формирующегося советского блока 1944-1948. – М.: Наука, 2004. – 551 с.
63. Європа та її болісні минувшини. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с.
64. Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди розвитку людства: порятунок чи катастрофа?! Проблеми всесвітньої історії. 2018, №2 (1). – С. 17-37.
65. Шморгун О. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України // Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – №2. – 2016. – С. 30-49.

66. Брыль Р. Ошибка Ротшильда. Почему популизм Макрона может похоронить ЕС. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/economics/oshibka-rotshilda-rochemu-populizm-makrona-mozhet-pohoronit-28082017220000>
67. Тимофеев В. Украинский бизнес властителей мира: зачем Гройсман встречается с бароном Ротшильдом. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kr.ua/politics/580231-ukraynskiy-biznes-vlastytelei-myra-zachem-hroisman-vstrechaetsia-s-baronom-rotshyldom>

Шморгун А.А. Первая мировая война: причины и следствия (всемирно-исторический контекст).

В статье проанализированы особенности изменений социально-экономического лидерства в конце XIX столетия. Показано, что отставание Великобритании от своих конкурентов на внешних рынках связано с переходом на экстенсивный алгоритм существования наибольшей империи мира, которая стала родиной промышленного переворота, её переориентацией на финансово-ростовицкие механизмы получения сверхприбылей, что является показателем начала стадильно-цивилизационного упадка классической буржуазной формации. Показано, что Германия, которую в наше время многие историки продолжают считать главным виновником Первой мировой войны, в этот период получает конкурентные преимущества в первую очередь за счёт форсирования инновационной составляющей своего развития, обусловленного избранием принципиально другой, относительно англо-саксонской, модели общественного устройства посткапиталистического типа. Важно, что именно базирясь на подобных основах нового общественного строя уже в XX столетии ряд развитых стран Востока и Запада реализовали экономическое чудо.

Доказано, что истоки антагонизма между наиболее мощными геополитическими игроками, которые привели к Великой войне, обусловлены не сколько так называемым колониальным переделом мира, столько столкновением двоих несовместимых стратегий дальнейшего существования человечества. Причём, обречённость Российской империи при таком подходе, была связана именно с тем, что в очередной раз потеряв исторический шанс собственной модернизации, она в мировом военном конфликте, который был неизбежным, по причине доминирования в стране компрадорски ориентированного «праздного класса» (Т. Веблен), избрала статус сателлита Великобритании и Франции, которые в то время были основным форпостом именно загнывающего монопольно-финансового и захватнического империализма качественно нового глобального типа, что, в конце концов, стало главной причиной обеих мировых, а потом Холодной и нынешней «гибридной», войн (нынешний путинский режим является производным от современной глобальной «мирсистемы» уже постмодерного неокOLONиализма).

Также опровергнута гипотеза о том, что причиной Первой и Второй мировых войн был исключительно агрессивный национализм, который на самом деле в форме нацизма став лишь неконструктивной реакцией на глобально-ростовицкий паразитизм, который привёл к Первой мировой войне и «коммунистическому эксперименту», будучи порождением гражданской войны, обусловленной катастрофой военной бойни невиданных масштабов 1914-1918 годов.

Ключевые слова: *стадильно-цивилизационный подход, финансовый империализм, геополитика, национальное самоопределение, неокOLONиализм.*

Shmorgun O. First World War: Origins and Consequences (World-Historical Context).

The article analyzes the peculiarities of changing socio-economic leadership at the end of the nineteenth century. It is shown that Britain's lag behind its rivals in foreign markets is associated with the transition to an extensive algorithm for the existence of the largest empire in the world, the homeland of the industrial revolution, its reorientation to financially usurious mechanisms for obtaining super-profits, an indicator of the beginning of the stadial-civilizational decline of the

classical bourgeois formation. It is shown that Germany, which in our time continues to be considered the main culprit for World War I, during this period, receives competitive advantages, first of all, by forcing an innovative component of its development, due to the election of a fundamentally different, relative to the Anglo-Saxon, model of the postcapitalist type of social order. It is important that on the basis of similar principles of the new social system in the twentieth century, a number of developed countries of the East and West have made an economic miracle.

It has been proved that the sources of antagonism between the most powerful geopolitical players that led to the Great War are due not so much to the so-called colonial redistribution of the world, but to the collision of two incompatible strategies for the further existence of mankind. Moreover, the doom of the Russian Empire for such an approach was related precisely to the fact that once again lost the historical chance of its own modernization, it was in the world military conflict that was inevitable, because of the domination in the state of a compradoriously oriented "lazy class" (T. Veblen), elected the status of a satellite of the United Kingdom and France, which at that time was the main outpost of the rotting monopoly financial and invading imperialism of a qualitatively new global type, which eventually became the main cause of both worlds wars, and then the cold and present "hybrid" wars (the current Putin regime is derived from the modern global "postmodern system" of postmodern neo-colonialism).

The hypothesis that the cause of the First and Second World Wars was the only aggressive nationalism is refuted, which in fact, in the form of Nazism became a non-constructive reaction to the globally-permissive parasitism that caused the First World War and the "communist experiment", generated by the civil war caused by the catastrophe of the unprecedented in terms of the scale of the war of 1914-1918.

Keywords: *stadial-civilization approach, financial imperialism, geopolitics, national self-determination, neocolonialism.*

УДК 94(574)"1916"

Деменко О.Ф.

ПОВСТАННЯ 1916 РОКУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КАЗАХСЬКОГО НАРОДУ

У статті досліджується повстання казахського народу проти російської колоніальної політики, яке відбулося під час Першої світової війни в 1916 році. Аналізуються головні причини повстання, серед яких визначаються фактори як соціально-економічного, так і політичного характеру. Незважаючи на те, що повстання 1916 року, яке набуло форми національно-визвольної революції, в цілому зазнало поразки, воно призвело до зростання національної самосвідомості, збільшення політичної активності та сформувало певний досвід самостійного державного будівництва казахського народу. Повстання охопило майже всю територію сучасного Казахстану та набуло неймовірного для Російської імперії масштабу і жорстокості. У результаті були понесені значні втрати, а сотні тисяч людей змушені були покинути свої землі. Ці події стали прямим наслідком колоніальної політики Російської імперії щодо поневолених народів.

Ключові слова: Перша світова війна, Російська імперія, Центральна Азія, Казахстан, повстання, національно-визвольна революція.

У сучасному Казахстані, як і в інших країнах Центральної Азії, відбувається критичне переосмислення історичного минулого і спроба створити національну модель колективної пам'яті. На новій джерельній і методологічній основі, без ідеологічних штампів відбувається вивчення важливих історичних подій, дослідження національних і революційних рухів, громадянських воєн. Радянське минуле перестає бути тим винятковим символічним ресурсом, на який можна було спиратися для здійснення внутрішньої політики держав. Відбувається пошук консенсусного погляду на минуле, стираються суперечності історичної пам'яті.

На сьогоднішній день у країнах Центральної Азії відсутнє цілісне сприйняття багатьох історичних подій, у першу чергу тих, які замовчувалися під час радянського періоду. До таких подій слід віднести повстання 1916 р., яке відбулося під час Першої світової війни та охопило майже всю територію сучасного Казахстану. Ця непересічна подія займає особливе місце в історичній пам'яті казахського народу. Тому дослідження причин цього повстання, його рушійних сил, наслідків та впливу на формування національної ідентичності казахського народу є надзвичайно актуальним.

Повстання 1916 р. у Казахстані залишається не до кінця вивченою історичною подією, яка є маловідомою і для української аудиторії. Ця проблема певною мірою висвітлена у казахській та російській історіографії. Так, серед авторів, які досліджували повстання 1916 р. у Казахстані слід відзначити роботу історика С.Д. Асфендіярова [1], який зробив значний внесок у вивчення

історії казахського народу та став жертвою репресій у 1937 р. Серед сучасних дослідників варто відзначити монографію С. Акімбаєва «Казахстан в Російській імперії» [2], у якій представлено сучасний погляд на історію російсько-казахських відносин та висвітлено причини і наслідки повстання казахського народу 2016 р. Хронологію повстання та основні його етапи досліджували казахські історики А. Кузембайулы та Е. Абіль [3].

Перша світова війна справила величезний вплив не тільки на долю Російської імперії, а й усіх народів, що входили до її складу. На початку ХХ століття територія сучасного Казахстану була сировинною базою для Російської імперії, а казахський народ зазнавав жорстокої експлуатації, як і інші поневолені Росією народи. Хоча події Першої світової війни безпосередньо не відбувалися на території Центральної Азії, негативні наслідки війни повною мірою торкнулися цих земель.

Війна відразу ж продемонструвала відсталість царської Росії в соціально-економічному і технічному відношенні. Окремі перемоги російської армії не могли виправити загального положення на фронті. Росія за 1915-1916 рр. втратила значну частину своїх західних територій. Невдачі на фронтах вимагали нових людських і матеріальних ресурсів. Нестача робочої сили породила кризу в багатьох галузях господарства.

Війна вкрай негативно вплинула на соціально-економічний розвиток всіх регіонів Російської імперії, у тому числі і територій сучасного Казахстану. Податки зросли в 3-4 рази, а в окремих випадках – до 15 разів. Був введений спеціальний військовий податок. Тривали зловживання з боку всіх ланок колоніального апарату. Крім прямих і непрямих податків, збиралися різні «пожертви», за рахунок яких у казахів забирали худобу, продовольство і юрти. За три роки війни тільки з Туркестанського краю було вивезено 70 тис. голів коней, 12,7 тис. верблюдів, понад 13 тис. юрт [4].

Казахи повинні були безкоштовно поставляти м'ясо, хліб, худобу і юрти військам, які рухалися на фронт через казахські території. Господарству казахів було завдано величезної шкоди, що рахувалася мільйонами рублів. Скорочувалася площа оброблюваних земель, в результаті чого різко зросли ціни на хліб.

Тривало масове вилучення земель у казахів. Так, тільки у Семиріченській області за перші три роки війни було вилучено 1800 тис. десятин кращих пасовищних і орних угідь, а справжні господарі цих земель – казахи – були силою виселені до малоприсаєдбаних для ведення господарства пустельних і напівпустельних районів. Відібрана у казахів земля передавалася царським офіцерам, чиновникам, духовенству, козацькому війську і селянам-переселенцям з Росії. До середини 1916 р. загальна площа вилучених у казахського населення земель склала 45 млн. десятин [5].

Викликало обурення і примусове залучення казахського населення для допомоги господарствам російських переселенців. Це загострювало

міжнаціональні відносини і збурювало корінне населення, яке відкрито бажало поразки Російській імперії у Першій світовій війні [1, с. 76].

До кінця 1915 р. невдоволення казахів почало наростати. Багато волостей відмовлялися платити податки, почастишали випадки відмови від «добровільних пожертвувань» і конфліктів на цьому ґрунті з місцевою адміністрацією.

Складне становище на фронті у 1915 р. поставило питання про безпосереднє залучення казахів до війська Російської імперії для участі у війні. Казахська інтелігенція через газету «Казак» пропонувала використовувати казахів як бойову силу у кавалерійських частинах. При цьому переслідувалися дві мети:

– по-перше, землі казахів, які б залучалися до служби в армії, зберігалися б від вилучення для передачі російським переселенцям;

– по-друге, участь у бойових діях сприяла б підготовці кваліфікованих, загартованих у боях і навчених військових кадрів у випадку створення армії незалежного Казахстану [4].

Крім цього, тільки таким шляхом казахи могли б отримати зброю, необхідну для боротьби з російськими колонізаторами.

Однак російський уряд не збирався озброювати «неблагонадійних» казахів. Натомість, було вирішено використовувати неросійське населення Росії на тилкових роботах.

25 червня 1916 р. був опублікований царський Указ, за яким неросійське чоловіче населення у віці 18-43 років повинно було бути залучене для робіт по створенню оборонних споруджень у районі бойових дій російської армії і для проведення тилкових робіт на різних об'єктах. Мобілізації підлягало неросійське населення Астраханської губернії і всіх губерній і областей Сибіру, а також Сирдар'їнської, Ферганської, Самаркандської, Акмолинської, Семипалатинської, Семиріченської, Уральської, Тургайської, Закаспійської областей, мусульманське населення Терської і Кубанської областей та Закавказзя [6]. Всього планувалося мобілізувати 390 тис. осіб.

Таке рішення ставило казахський степ у край важке становище. Мобілізація проводилася під час збирання врожаю, сінозаготівлі та підготовки худоби до перегону на зимові пасовища. Тому вилучення працездатного чоловічого населення підривало економічну базу казахських господарств, і без того виснаженого постійними вилученнями земель для переселенців, худоби та продовольства для потреб війська. Фактично, виконання імперського указу залишало б сім'ї казахів приреченими на голодну смерть взимку 1916-1917 рр.

Мобілізація на тилкові роботи послужила приводом для початку потужного повстання казахів та інших народів Центральної Азії проти російської колоніальної політики.

Варто відзначити, що від мобілізації звільнялися особи, які перебували на державній службі, займали керівні посади у місцевому управлінні,

представники духовенства, учні вищих і середніх навчальних закладів, дворяни, почесні громадяни. Це внесло певний розкол у загальнонаціональний казахський рух, бо перераховані вище привілейовані верстви казахського суспільства прихильно ставилися до мобілізації. При цьому, радикальна частина народної інтелігенції – вчителі, лікарі, юристи, перекладачі – підтримали повстання проти царської сваволі, очоливши багаточисельні повстанські загони. Представники місцевої адміністрації казахської національності, які були вирощені і виплекані колоніальною владою, підтримали Указ і активно прагнули втілювати його в життя. Ліберальна національна інтелігенція намагалася знайти компроміс між офіційною владою і повсталим народом. Її представники закликали до виконання царського Указу, висловлювали різні звернення до уряду Російської імперії з пропозиціями більш оптимальної мобілізації казахів на тиллові роботи [7].

Головними причинами повстання були фактори як соціально-економічного, так і політичного характеру, зокрема: посилення колоніального гніту, вилучення земель, зростання податків і поборів, нищівна експлуатація населення Центральної Азії, політика русифікації, що проводилася царизмом по відношенню до казахського та інших корінних народів регіону, загострення міжнаціональних суперечностей, різке погіршення соціально-економічної ситуації у зв'язку із війною.

Деякі дослідники однією із причин повстання відзначають також і релігійний чинник. У той час у багатьох населених пунктах Центральної Азії функціонували православні церкви, і ніяких обмежень на їх будівництво і діяльність не існувало. Водночас для будівництва мечеті потрібно було отримати спеціальний дозвіл колоніального генерал-губернатора. Тому тиск російської влади на релігію став однією з причин повстання 1916 р.. Тим більше, що звістка про указ збіглася за часом із місяцем Рамазан, що було сприйнято мусульманським населенням як приниження їхньої гідності. Мусульманське духовенство налаштовувало населення проти царського указу, обґрунтовуючи свою позицію тим, що «ніхто не має права порушувати піст» [8].

Звістка про царський указ від 25 червня 1916 р. сколихнула увесь казахський степ. Стихійні виступи проти мобілізації почали проявлятися у побитті волосних управителів та знищенні посімейних списків. Налякана розмахом повстання царська влада 20 липня 1916 р. оголосила про відстрочення призову до збору врожаю, а 30 липня – про відстрочку до 15 вересня 1916 р.. Однак загасити полум'я антиколоніального повстання казахів не вдалося.

Боротьба проти мобілізації і свавілля місцевої влади почалася зі знищення посімейних списків не випадково. При відсутності метричних записів у казахів, посімейний список був єдиним офіційним документом, за яким визначався вік казахів. При цьому система складання списків породила масове хабарництво і зловживання. Чинovníки царської адміністрації, які складали списки на тиллові

роботи, довільно включали у списки бідняків, незалежно від віку, а байських синів за хабарі звільняли від мобілізації. Тому знищення цих списків і неподання їх повітовим керівникам гальмували і навіть зривали мобілізацію [9].

Військові губернатори областей повідомляли до Петербургу, що указ про мобілізацію на тилі роботи викликав загальне невдоволення серед казахського народу, по аулах проходять масові зібрання, а списки мобілізованих знищуються. У цих повідомленнях центральна влада також інформувалася про те, що робітники-казахи повсюдно кидають роботу і йдуть до степу.

До кінця липня – початку серпня 1916 р. заворушення почали переростати на повстання, яке поступово охопило територію майже всього сучасного Казахстану. Одним з районів, де вже в липні почалася збройна боротьба проти колонізаторів, був Жетису. Повстанці спалювали поштові станції, знищували телеграфні лінії, боролися з каральними військами. Царський уряд оголосив військове положення у всьому Туркестанському краї. Проти повстанців спрямовувалися каральні загони. Представники царської адміністрації, прагнучи розпалити міжнаціональну ворожнечу, нацьковували російське населення Семиріччя на повстанців. За вказівкою Туркестанського генерал-губернатора О. Куропаткіна і військового губернатора Семиріччя М. Фольбаума створювалися збройні загони з числа російського населення для боротьби з повстанцями.

Проти повстанців діяли спеціальні загони царських військ з артилерією і кулеметами. В аулах і містах проводилися масові арешти всіх «підозрілих», військово-польові суди виносили смертні вироки. Військово-польові суди тільки в Туркестані засудили до смертної кари 347 осіб, до каторжних робіт – 178, до тюремного ув'язнення – 129. Велика кількість людей знищувалася взагалі без суду і слідства [9].

Однак жорстокі репресії не могли зупинити розвиток повстанського руху, більше того, він почав набувати характеру національно-визвольної революції. Про це говорить масовий характер опору, коли на боротьбу з колоніальною адміністрацією піднявся практично весь казахський народ, а також спроби утворення власних адміністративних і правових інститутів, незалежних від царської Росії. Влітку 1916 р. повсталі волості перейшли до самоврядування, усуваючи від влади представників колоніальної адміністрації, населення почало обирати ханів, найбільш відомим з яких був Бекболат Ашікеєв [3, с. 243].

У вересні 1916 р. відбулися збройні зіткнення повсталих з царськими військами у Лепсинському повіті. Повстанці вели активні наступальні дії, які приводили до окремих успіхів їх загонів у зіткненнях з російськими військами. Однак останні володіли величезною перевагою в особовому складі, мали артилерію та кулемети. Погано організовані і ще гірше озброєні загони повстанців частіше зазнавали поразок. Наприкінці вересня відбулися зіткнення

повстанців з царськими військами в Копальському повіті. Біля річки Вежі вони дали останній бій російським військам, після чого відступили в гори. Російські війська не зважилися їх переслідувати. До жовтня 1916 р. повстання в Жетису було придушене. Царські війська жорстоко розправлялися не тільки з повстанцями, а й з мирним населенням. Десятки казахських і киргизьких аулів були знищені, багато казахів і киргизів було вбито. Переслідувані царськими військами понад 300 тис. казахів і киргизів покинули рідні місця і перемістилися до Китаю, а саме до Кульджинського краю та Кашгару [9].

Крім Жетису, до середини липня 1916 р. масові заворушення охопили майже всю територію Сирдар'їнської області. Повстанці розправлялися з представниками царської адміністрації, знищували майно волосних управителів, вступали в зіткнення з поліцією та царськими військами. До початку серпня повстання охопило Ауліє-Атинській повіт Сирдар'їнської області. Багато повстанців зібралось поблизу м. Ауліє-Ати, твердо вирішивши не давати мобілізувати місцеве населення. Але до кінця вересня 1916 р. повстання в Сирдар'їнській області було придушене. Окремі повстанські загони, що не підкорилися царській владі, відкочували в глиб степу, до Торгайської області.

Протягом липня – серпня 1916 р. масові виступи казахів відбувалися в Уральській області та Бокіївській Орді, яка входила того часу до Астраханської губернії. Організаційна слабкість, стихійність та локальність народних заворушень Уральської області полегшили царським властям їх придушення, що завершилося до початку жовтня 1916 р. Однак на призовні пункти казахи так і не з'явилися.

Народні повстання також охопили Акмолинську та Семипалатинську області. Повсталі знищували списки для мобілізації та проявляли насильство проти представників місцевої царської адміністрації.

У повстанні брали участь також казахи-робітники Спаських рудників, Карсакпайського заводу, Джекказганського рудника, підприємств «Ріддерського акціонерного товариства». У деяких районах число повстанців досягало 7 тис. осіб. Проти них були направлені 12 кавалерійських сотень, 11 посилені піхотних рот під командуванням генерала М. Ягодіна. У вересні – жовтні 1916 р. збройні сутички з царськими військами відбувалися в Зайсанському, Усть-Каменогорському, Каркаралинському, Акмолинському, Павлодарському та Атбасарському повітах. Незважаючи на масовий героїзм повстанців, добре озброєні російські війська до кінця жовтня 1916 р. придушили повстання в Семипалатинській та Акмолинській областях. Поразці повстання сприяло те, що його учасники діяли розрізнено, зв'язок та координація дій між ними були практично відсутні [3, с. 245].

Частина повстанців окремими групами перейшла до Торгайської області, де вони приєдналися до загонів Амангельди Іманова. Деякі з них діяли самостійно аж до Лютневої революції 1917 р..

Ще одним регіоном, мешканці якого долучилися до повстання 1916 р. була Торгайська область. Так, після отримання указу царя про призов казахів на тиллові роботи місцева адміністрація провела з'їзди волосних управителів і аульних старшин спільно із «почесними аксакалами», на яких було прийнято рішення про негайне і неухильне виконання царського указу. Однак невдоволення казахів росло з кожним днем.

В аулах Костанайського, Іргизського та Актюбинського повітів почалися стихійні виступи селян. Губернатору Торгайської області стали надходити тривожні відомості про збройні виступи казахського населення. Один з повітових начальників повідомляв, що повстанці концентруються в ущелинах гір, нападають на пошту, розбирають полотно залізниці, громлять волосні правління, вбивають волосних управителів. Адміністрація в тривозі відзначала, що повстання охоплює всю область. У цей час утворився великий повстанський загін, який очолив Амангельди Удербайули (Іманов). Ще до повстання Амангельди був відомий в степу як поборник народної свободи, противник колоніального режиму. Не раз йому довелося побувати в тюрмах, відвідувати Петербург у справах ув'язнених казахів [4].

Протягом липня – серпня 1916 р. майже в кожній волості були обрані хани, які підпорядковувалися загальному хану (сардару) – Абдугаппару Жанбосинову. Найближчими сподвижниками його стали хани Айжаркин Канаєв і Оспан Шолаков, та обраний у серпні на з'їзді повстанців головнокомандувачем Амангельди Іманов. У кожного хана були радники – візири, вся повнота цивільної і військової влади була в руках Абдугаппара Жанбосинова і Амангельди Іманова. Вони очолювали Кенес – раду, що складалася з керівників окремих повстанських загонів. При Кенесі працював секретаріат, який вирішував всі адміністративні питання, і суддівська колегія. Сардар мав двох помічників – по військовим і цивільним питанням. Йому також підпорядковувались глави військово-цивільної адміністрації у волостях – минбаси, які в своїй діяльності спиралися на елбегі, в функції яких входив розбір суперечок між мирним населенням і повстанцями. Для завідування фінансами ханом призначався казинаші, йому підпорядковувалися жасакші – збирачі податків і продовольства для повстанців. Всі податки і повинності до царської казни скасовувалися, натомість вводився бітамі – податок у розмірі 4 рублі з двору. Крім того, додатковим податком обкладалися багаті казахські господарства [3, с. 246].

Як свідчать архівні документи, чисельність повстанських загонів у самий пік повстання становила близько 50 тисяч осіб. Із десятків тисяч неорганізованих повстанців А. Іманов створив дисциплінований військовий організм, розділений на десятки, п'ятидесятки, сотні і тисячі. На чолі кожного з підрозділів відповідно були поставлені онбаси (десятник), елубаси (п'ятидесятник), жузбаси (сотник), минбаси (тисячник). Було сформовано

спеціальний підрозділ снайперів (загін мергенів). У районах, контрольованих повстанською армією А. Іманова, по суті вся цивільна влада перейшла до рук повстанців [5].

Таким чином, повстанцям Торгайської області вдалося, відсторонивши від влади царську адміністрацію, налагодити власну досить дієву систему управління, що проіснувала до Лютневої революції 1917 р..

До жовтня 1916 р. в Торгайській області налічувалося до 20 повстанських загонів, в кожному з яких було по 2-3 тис. осіб. Повстанці вели активні бойові дії із царськими військами, козаками, поліцейськими загонами. Командувач військами Казанського військового округу повідомляв військовому міністру про те, що «становище в Торгайському та Іргизському повітах швидко погіршується. З Торгаєм перерваний не тільки телеграфний зв'язок, але і припинено всіляке сполучення. Торгай взятий в облогу, Іргиз оточується». Одночасно повідомлялося, що повстанці, опанувавши Торгай та Іргиз, мають намір перервати залізничне сполучення по лінії Оренбург – Ташкент [3, с. 246-247].

До Торгайських повстанців приєдналися казахи сусідніх областей. Повстанці майже повністю паралізували місцевий колоніальний апарат. Каральні загони не могли придушити повстання.

Царський уряд зважився на крайні заходи. Був сформований спеціальний експедиційний корпус під командуванням генерала А. Лаврентьєва, до якого увійшли частини, зняті з фронту. Корпус почав наступ одразу з трьох сторін – Костаная, Актюбінська і Шалкара.

Повстанці прагнули взяти Торгай до прибуття царських військ, однак вжити ними 6 листопада 1916 р. спроби взяти місто штурмом закінчилися невдачею. Місто продовжувало залишатися в облозі протягом 10 днів, але довго тримати Торгай в облозі було неможливо, бо до нього наближалися основні сили каральної експедиції. Повстанці зняли облогу і виступили назустріч загонам російських військ. 16 листопада повстанці в районі поштової станції Тункойма атакували каральний загін. Насилу пробившись через ряди повстанців, загін російських військ день того ж дня вступив до Торгаю [3, с. 247].

У другій половині листопада основна маса повстанців відійшла на 150 км від Торгая і зосередилася в районі урочища Батпак-Кара, частина – в пісках Аккум. Повстанці створили у Батпак-Карі раду з керівництва військовими діями і управління зайнятими районами.

Рання зима 1916-1917 рр., сильні морози та сніг ускладнювали дії повстанців. Амангельди Іманов і Абдугаппар Жанбосинов зосереджували свої загони в місцях, важкодоступних для каральних військ. Повстанці забезпечили себе продовольством і фуражем, побудували землянки і юрти. З початку 1917 р. А. Іманов мав намір відновити боротьбу. Напередодні Лютневої революції, коли в інших областях Казахстану військові дії вже припинилися, у Торгайському степу бої між каральними загонами і повстанцями ще тривали.

Після перемоги Лютневої революції число повстанських загонів в степу різко зросло, а наприкінці 1917 р. Амангельди Іманов зайняв Торгай [4].

Як зазначає С. Рахімова, повстанський рух в Торгайському регіоні мав свої особливості: по-перше, внутрішня військова організація повстанського руху була на відносно високому рівні та підпорядковувалась суворій дисципліні; по-друге, у діях лідерів повстання простежувалося чітке розуміння мети повстання, а тактика і стратегія бойових дій була наближена до професійної; по-третє, під час повстання спостерігалось відродження традиційних для казахського суспільства елементів державності (протягом подій 1916 р. було обрано близько 50 ханів), колишніх військових традицій кочівників [7].

Царизму не вдалося повністю придушити повстання казахів, але соціально-економічне становище казахського аулу за час повстання різко погіршилося. Багато господарств були розграбовані каральними загонами, частина повстанців була змушена кочувати на території Китаю і Монголії. У цілому за ці роки чисельність казахів в Російській імперії скоротилася більш ніж на 600 тис. осіб [3, с. 248].

Незважаючи на те, що в більшості районів Казахстану повстання було придушено, а національно-визвольна революція 1916 року в цілому зазнала поразки, воно призвело до різкого зростання національної самосвідомості, збільшення політичної активності та сформувало певний досвід самостійного державного будівництва. Причинами поразки повстання були його стихійність, слабка організація та координація опору між розрізненими повстанськими загонами, відсутність належного технічного оснащення повстанських загонів, порівняно із царським військом.

Уже влітку 1916 р. члени окремих фракцій Державної Думи намагалися привернути увагу до кричущих порушень закону в процесі призову казахського населення на тиллові роботи. Це питання обговорювалося на нараді членів Думи 10 вересня і засіданні військово-морської комісії Думи 27 листопада. У результаті з'ясувалося, що царський указ від 25 червня 1916 р. не мав юридичної сили і не підлягав опублікуванню. По-перше, залучення до тиллових робіт було трудовою повинністю, яка могла бути введена тільки після прийняття відповідного закону, що в свою чергу не могло бути зроблено без Державної Думи. По-друге, Указ змінював права лише однієї категорії російських громадян. По-третє, міністр внутрішніх справ перевищив свою владу, віддаючи розпорядження не підпорядкованим йому генерал-губернаторам негайно виконувати положення Указу. По-четверте, так і не були розроблені правила, що регулюють механізм мобілізації, що не могло не привести до зловживань при її проведенні. Уже після Лютневої революції була утворена Надзвичайна слідча комісія з розслідування протизаконних дій колишніх міністрів, інших посадових справ, відповідальних за прийняття і втілення у життя указу та придушення повстання 1916 р. [3, с. 249].

Повстання 1916 р. стало передвісником наступних потрясінь для Російської імперії, яка припинила своє існування після лютневої революції та жовтневого перевороту 1917 р. Для Казахстану обидві події столітньої давнини зіграли стратегічно важливу роль. Революція у лютому 1917 р. зупинила негативний розвиток ситуації після жорстокого придушення повстання 1916 р. Переворот у жовтні 1917 р. створив умови, нехай для формального, але все ж національно-державного будівництва. Зрештою, ці події зробили можливою появу сучасної держави Казахстан [10].

У нинішньому Казахстані існує погляд на повстання 1916 року як на трагічну подію. У цілому воно охопило території сучасних Казахстану, Киргизстану і Узбекистану. Але саме в Казахстані і Киргизстані повстання набуло неймовірного для Російської імперії масштабу і супроводжувалося безпрецедентною жорстокістю з обох сторін. До перебігу повстання та його придушення було залучено багато людей, втрати були значними, причому серед повсталих вони були незрівнянно більшими. Сотні тисяч людей змушені були покинути свої землі і тікати до Китаю. Таке взаємне озлоблення було результатом того тупика, в якому до повстання опинилося і місцеве населення казахів і киргизів, і російські селяни-переселенці разом із царською адміністрацією. Як характеризує цю ситуацію казахстанський історик Султан Акимбеков, цей глухий кут був прямим наслідком колоніальної політики Російської імперії щодо поневолених народів [11].

З іншого боку, повстання 1916 р. займає особливе місце в історії багатовікового національно-визвольного руху казахського народу. В умовах імперіалізму і Першої світової війни, Амангельди Іманов та інші керівники повстання підняли казахський народ на боротьбу за незалежність, яку почали свого часу Срим Датов, Ісатай Тайманов, Махамбет Утемісов, Кенесари і Науризбай Касимови. Вперше, після національно-визвольного руху під керівництвом Кенесари Касимова, повстання 1916 р. носило всеказахський характер, охопивши практично всі регіони сучасного Казахстану. Повстання мало антиколоніальну і антиімперіалістичну спрямованість, при цьому класовий момент, який проявлявся як боротьба проти феодалної верхівки, носив другорядний характер, порівняно із головним завданням національного і політичного визволення казахського народу.

Незважаючи на те, що після вказаних подій минуло ціле століття, казахське суспільство продовжує потребувати зваженої історичної оцінки причин і наслідків повстання 1916 року. Ця подія повинна стати об'єднуючою народ складовою національної ідеології та зберігатися в пам'яті кожного громадянина Казахстану.

Список використаних джерел та літератури

1. Асфендияров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. – Алма-Ата – Москва: Казахстанское краевое издательство, 1936. – 150 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://meeting.nlrk.kz/result/ebook_145/index.html#ps

2. Акимбеков С. Казахстан в Российской империи. 01.05.2018. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.asiakz.com/kazakhstan-v-rossiyskoj-imperii>
3. Кузембайулы А., Абиля Е.А. История Казахстана: Учебник для вузов. 8-е изд. перераб. и доп. – Костанай: Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006. – 350 с.
4. Восстания 1916 года. // История Казахстана. Имена, события, факты. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tarikh.kz/kazakhstan-v-sostave-rossii/vosstaniya-1916-goda/>
5. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. [Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК] 14.11.2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/contents/view/287>
6. Царский указ от 25 июня 1916 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/Царский_указ_от_25_июня_1916_года
7. Рахимова С. Национально-освободительное восстание 1916 г. в Казахстане // Персональный сайт учителя истории Рахимовой Сании. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://saniya1607.jimdo.com/подготовка-к-экзаменам-9-класс/восстание-1916-г/>
8. Ботаіулы Р. Историка о новом осмыслении восстания 1916 года. 28.06.2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/istoriki-vosstanie-1916-goda/27824629.html>
9. Национально-освободительное восстание 1916 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tarih-begalinka.kz/ru/timetravel/page3598/>
10. Акимбеков С. 100 лет, которые потрясли мир // Центр Азии. – 2017. – № 5 (11). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.asiakz.com/100-let-kotorye-potryasli-mir>
11. Акимбеков С. 1916 год: сто лет как один день? // Центр Азии. – 2016. – № 4 (104). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.asiakz.com/1916-god-sto-let-kak-odin-den>

Деменко А.Ф. Восстание 1916 года и его влияние на формирование национальной идентичности казахского народа.

В статье исследуется восстание казахского народа против российской колониальной политики, которое произошло во время Первой мировой войны в 1916 году. Анализируются основные причины восстания, среди которых определяются факторы как социально-экономического, так и политического характера. Несмотря на то, что восстание 1916 года, которое приняло форму национально-освободительной революции, в целом потерпело поражение, оно привело к росту национального самосознания, увеличению политической активности и сформировало определенный опыт самостоятельного государственного строительства казахского народа. Восстание охватило почти всю территорию современного Казахстана и приобрело невероятный для Российской империи масштаб и жестокость. В результате были понесены значительные потери, а сотни тысяч людей вынуждены были покинуть свои земли. Эти события стали прямым следствием колониальной политики Российской империи по отношению к порабожденным народам.

Ключевые слова: Первая мировая война, Российская империя, Центральная Азия, Казахстан, восстание, национально-освободительная революция.

Demenko O. The Revolt of 1916 and its Influence on the Formation of Kazakh Nation Identity.

The article explores the revolt of Kazakh people against the Russian colonial policy which took place during World War I in 1916. There are analyzed the main reasons of the revolt, amongst which socio-economic factors as well as political factors are determined. In spite of the fact that the revolt of 1916, which had taken the form of National Liberation Revolution, generally was defeated, it caused the growth of national self-determination, the increase in political participation and also formed certain experience of independent Kazakh people's state-building. The revolt swept almost the whole

territory of modern Kazakhstan and took an unprecedented scale and cruelty within the Russian empire. In consequence, the significant losses were incurred and hundreds of thousands of people were forced to leave their homelands. These events are considered to be the direct consequence of the colonial police of the Russian Empire towards the subdued peoples.

Keywords: *World War I, Russian Empire, Central Asia, a revolt, National Liberation Revolution.*

УДК 94: 323.1(470+474.3)“1914/1919”

Кириченко О.В.

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПРИКЛАДІ ВПЛИВУ ЛАТВІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЧИННИКА

У статті розкриваються дискусії 1914-1918 рр. щодо створення національних автономій в неросійських регіонах Імперії, коли Перша світова війна перетворила національне питання на надзвичайно актуальне як для центрального уряду, так і для національної еліти; аналізується діяльність латвійських національно-демократичних лідерів задля вирішення національного питання в своїх регіонах. Багато з представників латвійської еліти вважали за краще обрусіти, проте інші, національно-орієнтовані, постали носіями національної самосвідомості свого народу, очоливши національний рух за самовизначення. Обрані національні земельні ради започаткували відповідні реформи, в той час як більшовики, які також були присутні в зазначених радах, доклали зусиль, аби підірвати створення автономій. Розпад Установчих зборів у січні 1918 р. ознаменував кінець надій на національні автономії в складі Російської Демократичної Федеративної Республіки.

Ключові слова: Росія, імперіалізм, Державна дума, Тимчасовий уряд, Установчі збори, Латвія, Курляндія, Лівляндія, світова війна, автономізація, національні меншини.

Події Першої світової війни істотно вплинули на історію багатьох народів, які опинилися в кордонах тогочасної Російської імперії. Її дезінтеграція в ході цієї війни стала поштовхом до виникнення перших самостійних національних утворень на території країн Балтії. Перші кроки становлення національних держав та подальша доля балтійських народів залишаються актуальною проблемою сучасних історичних досліджень. Основною метою статті є дослідити, як протягом 1914-1918 рр. реалізувалася ідея національного самовизначення та створення національної державності на прикладі латишів. При цьому, досліджуючи міжнаціональні відносини в Балтійському регіоні, слід мати на увазі, що реформування регіональної системи місцевого самоврядування було складовою загального руху до національного самовизначення більшості народів Російської імперії, хоча й зі своєю специфікою по окремих районах. Суперечності між імперським центром і неросійськими народами країни, які виникали з XVIII ст. в ході розширення імперських кордонів та включення національних околиць до єдиної системи адміністративного керування Російської держави, набули особливої гостроти на тлі Першої світової війни та перетворилися на один з ключових чинників розпаду імперії.

Стан доволі ґрунтовної розробленості заявленої теми в науковій літературі пояснюється наступними широковідомими історичними фактами. Деякі представники імперської еліти нетитульних народів царської Росії

користувалися державною владою в адміністративному управлінні їхніми етнічними територіями або, частіше, іншими національними околицями, стаючи, таким чином, частиною панівного класу країни і провідниками імперської політики. Проте багато з представників цих еліт були національно-орієнтованими та постали носіями національної самосвідомості своїх народів, очоливши національні рухи за самовизначення. До значного числа авторів та їхніх наукових доробків, які висвітлюють роль латвійського національного чинника у цьому процесі, зокрема, належать А. Комзолова, А. Миллер, Є. Назарова, Р. Суні тощо [1-4].

Характерною рисою розвитку багатоетнічної Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. було перманентне зміцнення переваги титульної російської нації в найбільш важливих життєвих сферах на національних околицях. В основі державної ідеології в Російській імперії з часів правління імператора Миколи I містилися постулати так званої теорії офіційної народності: «православ'я, самодержавство, народність» [5, с. 235]. У межах цієї ідеології будувалася й політика імперського центру у відносинах з національними околицями. Зазначимо, що центральна влада практично не враховувала особливості економічного, соціального і культурного розвитку нетитульних народів.

Разом з тим, вже на початку XX ст. стало зрозумілим, що багато народів з національних околиць країни, у першу чергу західних частин імперії та Закавказзя, за рівнем культури, освіти, ведення господарства не лише не поступалися титульній нації, але й часто-густо перевершували її. При цьому, «іногородці» не мали права самоврядування на своїх етнічних теренах, не могли здобути повноцінної освіти рідною мовою, обмежувалися у правах землеволодіння.

Імперсько-національний контекст

Питання про наділення правами самоврядування корінних народів імперських околиць вийшло на порядок денний російського суспільства вже в роки Першої російської революції 1905-1907 рр., у тому числі й тому, що нетитульні нації отримали можливість надсилати своїх депутатів до Державної думи. З'явилися й перші національні політичні партії.

У листопаді 1905 р. питання про організацію в Росії «народовладдя на засадах федеративного ладу» обговорювали на з'їзді Союзу автономістів-федералістів представники дванадцяти нацменшин імперії (включно з латишами, литовцями та естонцями). Відносно конкретних питань федерального устрою згоди на з'їзді досягнуто не було. Проте в суспільстві активно дискутувалося питання про необхідність надання адміністративних та економічних прав народам національних околиць на їхніх етнічних теренах. Створення національних автономій уявлялося прибічниками автономістів-федералістів як необхідна передумова подальшого існування багатонаціональної держави [3, с. 75; 6, с. 56-57; 7, с. 9-21]. Тема культурної та

політичної автономії розглядалась також у друкованих виданнях окремих нацменшин, наприклад, латишів та естонців [8, с. 229; 9, с. 123-124].

Як зазначає російська дослідниця Є. Назарова, загалом, в Росії у 1907-1914 рр. паралельно відбувалися два процеси: з одного боку, йшов подальший розвиток самосвідомості корінних народів околиць країни та посилювались вимоги надати їм на їхніх етнічних землях рівні з титульною нацією економічні, соціальні та адміністративні права, а з іншої – в російському суспільстві, вихованому в дусі переваги російської нації, посилилось невдоволення вимогами «інородців» [3, с. 76]. Назриваючий конфлікт чітко проявився на початку 1914 р. в обміні різкими звинуваченнями на Всеросійському з'їзді вчителів, а також у висловлених у статтях російського письменника В. Розанова претензіях до «невдячних» народів, які не бажають «розчинятися в російському народі».

Те, що національне питання – одне з найбільш слабких місць в Російській імперії, стало зрозумілим вже на початку війни [10, с. 388]. Після вступу Росії у війну переважна частина національних еліт західних околиць і Закавказзя висловила підтримку імперській владі [11, с. 100-259; 12, с. 118]. Однак, вони розраховували, що по закінченню війни в Російській імперії буде вирішене питання про самовизначення націй аж до створення незалежних держав.

У контексті викладеного показовою є литовська «Янтарна декларація», в якій Росію названо «визволителем народів», а також йдеться про те, що дружбу між литовським і російським народами «ніщо не затьмарило». Автори декларації висловлювали надію, що після перемоги Росії над «тевтонським мечем» будуть об'єднані всі литовські землі та з'явиться можливість для повноцінного розвитку литовської нації [13, с. 50].

Надії на можливість розширення прав самоврядування на національних околицях посилювались через те, що в російській армії воювали представники майже всіх народів імперії. Крім того, центральна влада пішла на створення регулярних і добровольчих частин, сформованих за національною ознакою у складі російського війська. Загалом, протягом перших двох років війни на боці російської армії воювали латиські та польські підрозділи, фінські добровольці, татарсько-азербайджанський кавалерійський полк, кавалерійська дивізія народів Північного Кавказу, грузинські та вірменські добровольчі частини [14, с. 129-131].

Про те, що поява національних військових частин сприймалась як крок до національної автономії засвідчує приклад з латиськими стрілецькими батальйонами. Для узгодження питання про їхнє формування латиська делегація відвідала в липні 1915 р. ставку Північно-Західного фронту. Виступаючи після повернення до Петрограду перед латиською громадою, член зазначеної делегації депутат IV Державної думи Я. Голдманіс повідомив, що командує фронтом генерал М. Алексєєв з розумінням поставився до ідеї

щодо надання латишам «широкого самоврядування» після закінчення війни [3, с. 78].

Щоправда рішення властей про створення національних частин мотивувалось відмінними від лідерів нацменшин розрахунками. У першу чергу, командуванню потрібно було постійно поповнювати армію свіжими силами. Й хоча добровольчі частини не завжди були добре вишколені у військовій справі, проте серед своїх одноплемінників військовослужбовці-«іногородці» воювали краще, особливо якщо доводилось захищати рідні етнічні терени.

Підтримка національних еліт була необхідною імперській владі також у зв'язку з прагненнями Німеччини та її союзників посприяти загостренню національних проблем усередині Росії. Німецька сторона разом з Австро-Угорщиною і Туреччиною вели активну антиросійську пропаганду серед народів національних околиць Російської імперії. Так, наприкінці 1915 р. на зайнятій німецькою армією західній частині російських імперських територій – у Курляндії, Литві, на теренах білоруських земель між Білостоком і Гродно був встановлений окупаційний режим *Ober-Ost* [3, с. 80].

У свою чергу, в латиській частині Курляндської губернії (Курземе) окупаційна адміністрація, яка складалася з місцевих німців, продовжувала впроваджувати політику онімечування населення, розпочату після революції 1905-1907 рр. [15, с. 132-137]. Німецька мова насаджувалась як обов'язкова для спілкування в губернії. Під жорсткий контроль адміністрації потрапили школи, в яких дітей примушували до масованого вивчення німецької мови з метою витіснення розмовної латиської. Були зачинені латиські національні товариства, обмежено розповсюдження друкованих видань латиською мовою.

Вглиб Російської імперії з її західних районів протягом 1915-1916 рр. були переміщені близько двох мільйонів біженців латишів, литовців, білорусів, поляків тощо. Російський уряд розглядав представників національних еліт на чолі етнічних благодійних організацій як необхідну сполучну ланку у розв'язанні проблем змушених переселенців. Тобто, імперська влада, зацікавлена у збереженні лояльності неросійських народів, була змушена впроваджувати національну політику в такий спосіб, аби нейтралізувати невдоволення як лідерів нацменшин, так і широких народно-етнічних мас, особливо там, де частина їхніх земель потрапила під окупацію супротивника [3, с. 80].

Наслідком надії національних еліт на те, що їхнім народам може бути надане самоврядування на своїх етнічних територіях, став законопроект щодо адміністративних прав латишів та естонців у Балтійських губерніях («Законодавче подання про введення земських установ у Балтійському краї»), з яким 24 березня 1916 р. на засіданні Думи виступив депутат Я. Залітис. Законопроект підписали 93 думських депутати від усіх національних околиць і деяких російських губерній. У проекті виявились прибічники в правлячих структурах імперії, але в підсумку він був відхилений більшістю членів уряду і

генералітету як несумісний з державними інтересами [16, с. 357-395]. В якості певної компенсації за відмову схвалити законопроект і задля підняття бойового духу латиських стрільків їм з 19 липня 1916 р. дозволялося в особливих випадках виконувати національний гімн, що раніше заборонялося [3, с. 81].

Про головні законодавчі засади майбутніх автономій у тогочасній пресі нацменшин багато писали ще до падіння імперії в лютому 1917 р. Відповідно, після повалення монархії питання про національне самовизначення для багатьох нетитульних народів Російської імперії перетворилося на найбільш важливе. Як зауважує латиська газета, від Тимчасового уряду вимагали самостійності по всіх національних теренах Російської імперії від фінів до бурятів на Далекому Сході аж до народів Туркестану.

Проте проголошення Росії республікою відбулося лише через півроку, а визначення форми державного устрою було відкладене до Всеросійських установчих зборів. Програми розв'язання національної проблеми в межах усієї країни Тимчасовий уряд не мав. Одним з його перших указів стало зрівняння в правах представників усіх націй і конфесій [17, с. 46]. Натомість найактуальніше питання про самовизначення народів на своїх теренах почали вирішувати лише для Фінляндії та Польщі.

Слідом за фінами та поляками на зміни сподівались й інші народи колишньої імперії. Але оскільки їхні вимоги не були настільки значущими для зовнішньополітичного становища Росії в умовах війни, вони повинні були кожний окремо відстоювати перед Тимчасовим урядом вимоги національного самовизначення. При цьому, до кінця зберігалися сподівання на проголошення федеративної республіки Всеросійськими установчими зборами, яке з початку було призначено на жовтень 1917 р. [3, с. 82].

Важливість національного руху для пролетарської революції в Росії підкреслювали й більшовики. Одразу після падіння монархії В. Ленін виступив за надання незалежності Фінляндії. Проте, на відміну від планів національно-демократичних сил, що прагнули як мінімум домогтися заснування широких автономій в Російській федеративній республіці, своє найближче завдання лідери більшовиків вбачали у створенні соціалістичної пролетарської держави. Як ними вважалося, найкращою формою останньої, що забезпечує свободу народів, є централізована держава [18, с. 64-72].

Латисько-національний контекст

Спільним в історії латишів та їхніх сусідів по регіону було те, що у балтійсько-німецькій автономії, до якої входили Естляндська, Ліфляндська та Курляндська губернії, корінні народи практично не мали адміністративного самокерування, а їхні права і можливості землекористування обмежувались збереженням поміщицького землеволодіння остзейського дворянства. Останнє визначало напівфеодальний характер відносин на селі, попри вжиття половинчастих заходів з обмеження прав дворян-поміщиків на розпорядження землею та пов'язані з тим привілеї.

Відмінність у становищі латиської частини регіону в роки війни полягала у тому, що майже всі латвійські землі були окуповані німецькою армією ще до Жовтневого перевороту, а решту сусідніх областей німецька армія зайняла лише у 1918 р., вже після перемоги більшовиків. Як відзначає російська дослідниця Є. Назарова, актуальне для регіону «Остзейське питання» загострилося в Балтійських губерніях з початком війни [3, с. 83]. Депутати Державної думи від балтійських німців і значна частина німецьких землевласників підтримали російську владу, проте були й ті, хто вітав німецьку армію.

Після початку війни в регіоні, особливо в Латвії (у Ліфляндській і Курляндській губерніях), мали місце чисельні випадки відкритого негативного ставлення корінного населення до тамтешніх німців, спричинені в тому числі й поведінкою місцевих військових і цивільних властей. У національній та російській пресі Балтійських губерній з'явилися статті проти місцевої німецької громади. Агресивність стосовно німецького населення посилювалась й у зв'язку з появою в Північній Латвії багатьох тисяч біженців з Курземе. Імперська влада вислала багатьох балтійських німців у східні регіони країни. Натомість зберігалось занепокоєння, що «остзейці» можуть перетворитися на «п'яту колонну». За цих умов перед властями постало питання про необхідність зміни політики в регіоні на користь корінних народів [3, с. 84].

У 1915 р. в інтересах латиських та естонських землевласників Дума схвалила закон «Про скасування особливих поземельних прав власників дворянських вотчин у Балтійських губерніях», що розширювало можливості для торгівлі та підприємництва корінного населення (закон набув чинності 10 липня 1916 р.). Питання про латиську автономію розглядалося восени 1916 р. на зборах представників національної громадськості, де основним доповідачем виступав Я. Голдманіс. Тоді ж у газетах і журналах на прикладах зі світової історії вивчалось питання щодо змісту державної автономії, а також обговорювались можливі варіанти латиської автономії у складі Російської держави. При цьому, впроваджувалось чітке розмежування між прагненням до автономії, яка повинна була залишитись у складі єдиної держави, і сепаратизмом. Були розроблені й основні положення майбутньої автономії. Причому латиські стрілецькі частини розглядалися в якості основи для майбутніх автономних збройних сил.

На відміну від естляндських, поміщики, що залишилися в не окупованій німецькою армією латиській частині Ліфляндської губернії, не пропонували лідерам латишів спільної участі у самоврядуванні. Разом з тим, у 1915-1917 рр. латиська національна еліта здобула великий досвід адміністративно-господарчого управління, захищаючи інтереси біженців. Причому керівна організація допомоги вигнанцям – Латиський центральний комітет із забезпечення біженців, що мав понад 200 філій і асоційованих із ним громадських структур по всій Російській імперії, за родом своєї діяльності

виступав у певному сенсі народним урядом [19]. Тобто, вже склалися національні структури, які могли бути перетворені на органи управління майбутньою латвійською автономією.

Після Лютневої революції очікування демократичних реформ у Росії доволі швидко змінилося розчаруванням відносно Тимчасового уряду. Питання про національну автономію розглядалось усіма латиськими національно-демократичними партіями, які виступали за створення Російської федеративної демократичної республіки, до якої Латвія увійшла б на правах національно-адміністративної автономії [20, с. 42, 45-51]. За об'єднання трьох латиських земель в одному територіальному утворенні виступали латиські соціал-демократи. При цьому, більшовики допускали окремі елементи національно-культурної автономії в єдиній пролетарській державі. А меншовики уявляли майбутню національну державність латишів у формі широкої національно-територіальної автономії.

У резолюції латиських більшовиків, оприлюдненій 29 квітня 1917 р. у газеті «Сіңа» («Боротьба»), небажаність федеративної форми державного устрою обґрунтовувалась складнощами економічного розвитку та класової боротьби пролетаріату в такій державі. У подальшому, після перемоги пролетарської революції, також пропонувалося створити унітарну державу, хоча й з елементами культурної автономії націй [3, с. 86].

Водночас, серед більшовиків виявилися й прихильники інших форм національної автономії. Наприклад, за право народів на політичну автономію у пролетарській державі виступав П. Дауге. Також ідею територіально-політичної автономії Латвії підтримував великий латиський поет Райніс (Я. Плієкшанс), близький до більшовиків за своїми соціально-політичними поглядами. Він уважав, що латиші спочатку повинні створити свою національну державність, а вже потім самі вирішувати долю Латвії або на користь незалежності, або як частини пролетарської держави. Свої погляди Райніс поширював як у віршах, так і в аналітичних статтях у пресі. За це його неодноразово піддавали різкій критиці латиські більшовики, передусім їхній лідер П. Стучка.

На нараді 24 березня 1917 р. у Ризі комісія під головуванням Товариша Міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду Д. Щепкіна за участю комісарів Тимчасового комітету Державної думи від латишів (Я. Заліпіса і Я. Голдманіса) та від естонців (Я. Рамота), а також інших представників національної громадськості, ухвалила рішення розділити Ліфляндську губернію на латиську та естонську частини. Повіти, населені естонцями, передавалися Естляндській губернії. Південна, латиська частина, перетворилась на окрему губернію, за якою в російських документах збереглася назва Ліфляндська, а в латиських – перейменувалася на Відземська. Як вказує Є. Назарова, офіційне підтвердження поділу Ліфляндської губернії містилося у документі від 30 березня 1917 р. щодо визначення внутрішнього устрою та порядку самоврядування Естляндської губернії у нових кордонах (Постанові «Про тимчасовий устрій

адміністративного управління і місцевого самоврядування Естляндської губернії») [3, с. 87]. Прикордонні території зі змішаним населенням передбачалося розмежувати спільній узгоджувальній комісії.

Побоюючись, що у близькому від лінії фронту тилу може з'явитися нестабільний регіон, Тимчасовий уряд був змушений піти ще далі та погодився на надання Естонії тимчасової автономії, хоча остаточне розв'язання цієї проблеми відкладалося до скликання загальноросійських Установчих зборів. Проте навіть такий успіх естонських демократів створював надію на можливість отримання прав самоврядування в Латвії. Й було зрозумілим, що лише про такі права, а не про широку автономію йшлося станом на той час. Але й самоврядування дозволяло вирішити початкові завдання із забезпечення в подальшому переходу до політичного оформлення латвійської державності у формі широкої автономії.

Перший проект конституції Латвійської автономії у складі Російської держави був розроблений ще до падіння монархії та опублікований 1 квітня 1917 року в журналі «*Tauretājs*» («Трубач»). Як вважає російська дослідниця Є. Назарова, вочевидь, що подібний проект за тих умов був би відкинутий центральним урядом. Відповідно, варто було орієнтуватися на те, що змогли отримати від влади естонці [3, с. 90]. Латиський документ також передбачав об'єднання трьох історичних областей, хоча на практиці воно могло відбутися лише після визволення Курземе (Курляндської губернії) від німецьких військ. Об'єднати ж латиські області покликана була Відземе як регіон на той час ще не окупований німецькими військами.

Ще 12-13 березня 1917 р. відбулася нарада представників Відземе, на якій було обрано Відземську тимчасову земську раду. Я. Голдманіс, один з ініціаторів наради, охарактеризував її як перші Латвійські установчі збори. Одноголосне рішення про єдину латвійську автономію було ухвалено й на зборах представників Курземе, які обрали Курземську тимчасову земську раду. У зв'язку з окупацією провінції, курземські делегати радились в естонському Тарту 25-28 квітня. Щоправда, в самій окупованій Курземе ще в березні 1917 р. місцевий ландтаг звернувся до Вільгельма II з проханням приєднати область до Німеччини. У свою чергу, перший конгрес міст і волостей Латгалі (Латгалії) 26-27 квітня схвалив резолюцію про приєднання до єдиної Латвійської автономії [3, с. 91].

Проект самовизначення для Відземської (латиської Ліфляндської) губернії, який у подальшому передбачалось поширити на всі латиські землі, розроблявся спеціальною комісією Тимчасової земської ради з кінця березня. Латиська делегація привезла документ до Петрограду наприкінці травня, коли в російському уряді обговорювали нову реформу земського устрою в країні. У зв'язку з викладеним, до латиської делегації дійшла інформація, що урядовці бажають поширити на Балтійські губернії загальноросійське положення про

земський устрій, а затверджений 30 березня проект для Естонії слід розглядати лише як декретне урядове розпорядження, яке не має законодавчої сили.

22 червня були оприлюднені Постанова про тимчасовий устрій адміністративного управління і місцевого самоврядування Ліфляндської і Курляндської губерній та правила введення самоврядування для Ліфляндської губернії [21, с. 185-188]. Всупереч надіям латишів, а також назві Постанови в ній зовсім не йшлося про об'єднання латвійських областей. Статті документа призначалися тільки для Відземе. Лише наприкінці вказувалось, що все прописане з певними змінами повинно поширюватися й на Курляндську губернію, для чого будуть визначені особливі правила щодо набуття чинності [20, с. 42, 45-51]. Про те, що Відземе і Курземе складуть єдине територіально-адміністративне утворення не йшлося. Комісія Тимчасового уряду взагалі відмовила у приєднанні Латгалі через відмінні, на її думку, історичні обставини, що обумовили строкатий етнічний склад провінції.

Разом з тим, на відміну від естонського, латиський проект передбачав проведення прямих виборів до всіх рад усіх мешканців не молодше 20-ти років, які проживали в даній місцевості. Тобто, передбачалося більш широке представництво корінного населення в органах самоуправління. Проте латиська демократична громадськість, як і широкі кола інших народів колишньої імперії, залишилася невдоволеною отриманими умовами національного самовизначення, очікуючи скликання Всеросійських установчих зборів зі сподіванням, що на них Росію проголосять федеративною республікою. Натомість заява властей, що це питання дійсно розглядатиметься установчими зборами, була відсутньою. До того ж вже 9 серпня Тимчасовий уряд опублікував рішення про переніс виборів до установчих зборів на 28 листопада, оскільки в багатьох регіонах країни підготовка виборчої кампанії навіть не розпочиналась.

Невизначеність майбутнього спричиняла роздратування й накаляла ситуацію в країні. Почали поширюватися думки про необхідність повного відокремлення національних районів від Росії, хоча влітку все ж переважали надії на автономізацію. Так, за повне відокремлення Латвії від Росії виступили члени Національно-демократичної партії, які представляли, головню, творчу інтелігенцію та юристів. Водночас, лідери національно-демократичного руху, які мали досвід державної політичної та економічної діяльності – депутати Державної думи різних скликань (Я. Голдманіс, Я. Заліпіс, Я. Чаксте), були налаштовані на послідовні перемовини з Тимчасовим урядом і на створення федеративної Росії. З власного досвіду вони вбачили масштаб складнощів, з якими зіткнеться Латвія у випадку повного відокремлення [3, с. 95].

На нараді всіх латиських партій та організацій, яка відбулася в Ризі 30 червня, було ухвалено відозву, що проголошувала: 1) латиші, як й інші народи, мають право на повне самовизначення; 2) у складі єдиної Латвії повинні бути об'єднані три історичні етнічні області; 3) Латвія повинна стати

автономною частиною Російської демократичної республіки. Вже влітку 1917 р. у Відземській тимчасовій земській раді була створена спеціальна комісія, до завдань якої входила розробка основних пунктів проекту конституції Латвійської автономії, що були опубліковані напередодні Жовтневого перевороту.

Офіційно виборча кампанія до Всеросійських установчих зборів розпочалася в серпні, коли проводити вибори на окупованій частині латвійських земель було неможливо. У цьому зв'язку, особлива увага національно-демократичними лідерами приділялася голосуванню сотень тисяч латиських біженців, розкиданих по численних теренах Російської імперії. Причому вони домоглися того, аби передвиборчий матеріал у місцях масового розселення латишів на всій імперській території друкувався і російською, і латиською мовами.

Після Жовтневого заколоту більшовики постали єдиною правлячою в країні партією. Відповідно, змінилося й співвідношення можливостей останніх і національно-демократичних сил. Ці сили, спираючись на підтримку місцевого населення, саме в той час здійснили відчайдушні спроби заявити про свої права на владу в Латвії зі створенням вищого органу державного управління. Ще у вересні за підтримки лідерів латиського національного руху було вирішено створити Латвійську тимчасову національну раду, яка б опрацювала єдину позицію з питання про автономію об'єднаної Латвії на Всеросійських установчих зборах [3, с. 95]. На кінець жовтня була призначена Організаційна нарада для формування Ради, на якій планувалося обрати делегатів від історичних областей всіх національних політичних партій, латиських стрілків, біженців та діючого з середини вересня в окупованій Ризі Демократичного блоку.

Але внаслідок Жовтневого перевороту Наряду вдалося провести лише 16-18 листопада 1917 р. у Валке, вже в умовах більшовицької влади в Відземі. На ній затвердили склад Тимчасової національної ради та схвалили Декларацію про створення єдиної автономної демократичної Латвії в кордонах трьох історичних областей Відземе, Курземе та Латгалі. Було схвалено також рішення про підготовку до Латвійських установчих зборів. Попри те, що мова на Наряді йшла лише про автономію Латвії в складі Росії, у нових політичних умовах не виключалося й створення в подальшому незалежної Латвійської держави.

Аби цілковито нейтралізувати вплив Латвійської тимчасової національної ради, більшовики провели 16-18 грудня у Валмієрі з'їзд Ради робітничих, стрілецьких і безземельних депутатів, на якому проголошено встановлення радянської влади зі створенням Латвійської радянської республіки [3, с. 102]. Причому остання не лише була визнана Радянською Росією, але й до неї приєднали провінцію Латгалі, яку виокремили зі складу Вітебської губернії. Тобто, радянські власті врахували прагнення латишів до об'єднання, зробивши те, від чого відмовлявся Тимчасовий уряд. Щоправда, значна частина

латгальської інтелігенції, яка підтримала створення єдиної Латвії, не вітала приєднання Латгалі саме до радянської національної республіки [22, с. 182-183].

Зі свого боку, більшовики виступили проти виборів до Латвійських установчих зборів. Крім того, чи не найпершим актом нової влади стало закриття національних демократичних газет «Lidums» и «Laika Vēstis», які розцінювали дії більшовиків як початок кінця демократії. Також було розпущено Латвійську тимчасову національну раду [3, с. 103].

Хоча й було вже достатньо зрозумілим, що у більшовиків і національно-демократичних лідерів наявні різні уявлення про подальшу долю Латвії, залишалась ще слабка надія на Всеросійські установчі збори як вищу ступінь розвитку революцію в Росії. У своєму виступі на Зборах 5 січня 1918 р. представник від Латвії Я. Голдманіс першочерговим завданням Російської демократичної республіки вважав визволення захоплених німецьким військом латвійських теренів. Доповідач наголошував на необхідності об'єднати всі латиські землі та про щире прагнення свого народу «до політичної свободи і автономії» [23, с. 151-153].

Висновки і перспективи

Розгін більшовиками Установчих зборів 6 січня 1918 р. поставив хрест на планах національно-демократичної еліти нетитульних націй імперії утворити свої автономії у складі Російської федеративної демократичної республіки, знаменуючи собою остаточний розпад багатонаціональної Російської держави. Більшовицьким лідерам знадобилися величезні сили для відновлення більшої частини території колишньої імперії військовим шляхом. Разом з тим, відмова більшовиків від попередніх намірів сформувати єдину пролетарську країну, створення ними федеративної (союзної) радянської держави (хоча й під всеохоплюючим контролем з боку федерального центру), свідчить про те, що ідея широкої автономії підтримувалась різними соціальними прошарками колишніх національних околиць Російської імперії. Водночас, курс національно-демократичних лідерів народів країни на незалежність від кінця 1917 р. здебільшого був спричинений прагненням відокремитися не від Російської держави як такої, а від нового тоталітарно-комуністичного державного утворення.

У свою чергу, розвиток національної ідеї в середовищі неросійських народів країни у 1917 р. дозволяє стверджувати про втрачені можливості Тимчасового уряду, неготового від початку, як і російське суспільство, до реформування багатонаціональної Російської держави у федеративну республіку. Зрештою, це призвело до того, що 18 листопада 1918 р. Народна рада Латвії проголосила Латвійську Республіку як незалежну самостійну державу, а 22 грудня того ж року В. Ленін підписав декрет Ради Народних Комісарів про визнання незалежності Радянської Республіки Латвії.

Список використаних джерел та літератури

1. Комзолова А.А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. – М., 2005. – 380 с.
2. Миллер А.И. Язык, идентичность и лояльность в политике властей Российской империи // Россия и Балтия: Остзейские губернии и северозападный край в политике реформ Российской империи. 2-я половина XVIII в. – XX в. – М., 2004. – С. 142-155.
3. Назарова Е.Л. Национальный вопрос как фактор распада Российской империи Латвия и Эстония на пути к независимости (1914-1917) // Альманах североевропейской и балтийских исследований. – Вып. 3. – 2018. – С. 73-109. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy-vopros-kak-faktor-raspada-rossiyskoy-imperii-latviya-i-estoniya-na-puti-k-nezavisimosti-1914-1917>
4. Суни Р.Г. Национальная политика // Критический словарь русской революции: 1914–1921. – СПб., 2014. – С. 617-623.
5. Вортман Р. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века // РОССИЯ / RUSSIA. – Вып. 3 (11). Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века. – М., 1999. – С. 233-244.
6. Национальный вопрос в программных документах политических партий, организаций и движений России, начало XX в.: документы и материалы // Ред. И.В. Нам. – Томск: Изд-во науч.-техн. лит., 1998. – С. 56-57.
7. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Возможно ли мирное сожительство разных народностей в России? // Отечество: Пути и достижения национальных литератур России: Национальный вопрос. – Т. 1. – СПб., 1916. – С. 9-21.
8. Карьяхарм Т. Эстонская буржуазия, самодержавие и дворянство в 1905-1917 гг. – Таллин, 1987. – С. 228.
9. Назарова Е.Л. Переводы с латышского на русский в эпоху заката империи. 1914-1917 гг. // Россия и Латвия в потоке истории: 2-я половина XIX – 1-я половина XX в. – М., 2015. – С. 123-124.
10. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.) – Москва: РОССПЭН, 2004. – 388 с.
11. Таирова-Яковлева Т.Г. Украинские земли в новое время (середина XVI-XIX вв.) // История Украины. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. – С. 100-259.
12. История Азербайджана / Ред. Д. Б. Гулиев. – Баку, 1979. – С. 118.
13. Лауринавичюс Ч., Роуэлл С. Многовековое соседство: исторические связи Литовского и Русского государств в XIV-XX вв. – Вильнюс, 2009. – С. 50.
14. Паюр А. Эстонские национальные воинские части в русской армии // Россия и Балтия. – Вып. 8. – С. 35-36.
15. Крупников П.Я. Полвека истории Латвии глазами немцев. – Рига, 1989. – С. 132-137.
16. Имперская политика России в Прибалтике в начале XX века: Сборник документов и материалов / Сост. Т. Карьяхарм. – № 51. – Тарту, 2000. – С. 357-395.
17. Об отмене вероисповедных и национальных ограничений, 20 марта 1917 г. // Сборник указов и постановлений Временного правительства. – Вып. 1. – Пг., 1917. – С. 46.
18. Ленин В.И. К вопросу о национальной политике // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. – М., 1969. – Т. 25. – С. 64-72.
19. Назарова Е.Л. Латышский Исход 1915-1917 годов и национальная интеллигенция // История. Электронный научно-образовательный журнал. 2017. – Вып. 4 (58). Проблемы истории Скандинавско-Балтийского региона. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.jes.su>.
20. Граф М. Эстония и Россия 1917-1991: Анатомия расставания. – Таллинн, 2007. – 536 с.

21. Постановление о временном устройстве административного управления и местного самоуправления Лифляндской и Курляндской губерний // Сборник указов и постановлений Временного правительства. – Вып. 2. – С. 185-188.
22. Советская Латвия / Под ред. П.П. Ерана, З.Я. Бланки и др. – Рига, 1985. – С. 182-183.
23. Учредительное собрание. Россия, 1918: Стенограмма и другие документы / Сост. Т.Е. Новицкая. – М., 1991. – С. 151-153.

Кириченко А.В. Дезинтеграция Российской империи в ходе Первой мировой войны на примере влияния латвийского национального фактора.

В статье раскрываются дискуссии 1914-1918 г. о создании национальных автономий в нерусских регионах Империи, когда Первая мировая война сделала национальный вопрос чрезвычайно актуальным как для центрального правительства, так и для национальной элиты; анализируется деятельность латвийских национально-демократических лидеров для решения национального вопроса в своих регионах. Многие представители латвийской элиты предпочли обрусеть, но другие, национально ориентированные, стали носителями сформировавшегося национального самосознания своего народа, возглавив национальное движение за самоопределение. Избранные национальные земельные советы начали соответствующие реформы, в то время как большевики, которые также присутствовали в этих советах, предприняли усилия, чтобы подорвать создание автономий. Распад Учредительного собрания в январе 1918 года ознаменовал конец надежд на национальные автономии в составе Российской Демократической Федеративной Республики.

Ключевые слова: Россия, империализм, Государственная дума, Временное правительство, Учредительное собрание, Латвия, Курляндия, Лифляндия, мировая война, автономизация, национальные меньшинства.

Kyrychenko O. The Disintegration of the Russian Empire during the First World War on the Example of the Influence of the Latvian National Factor.

The article outlines the 1914-1918 discussion on establishing national autonomies in the non-Russian regions of the Empire when the First World War made the national question extremely urgent both for the central government and national elite; analyses the activity of Latvian national-democratic leaders for solving the national question in their respective regions. Many representatives of the Latvian elite chose to Russify, but others, nationally oriented, became carriers of the emerging national identity of their people, leading the national movement for self-determination. The elected National Land Councils started corresponding reforms, while the Bolsheviks who were also present in these Councils made efforts to undermine the creation of autonomies. The dissolution of the Constituent Assembly in January, 1918 marked the end of the hopes for national autonomies within the Russian Democratic Federal Republic.

Keywords: Russia, imperialism, the State дума, Provisional government, Constituent assembly, Latvia, Courland, Livonia, world war, autonomy, national minorities.

УДК 94: 341.121.(1-544+52)

Rikako Shindo

JAPAN, DER VÖLKERBUND UND DER STÄNDIGE INTERNATIONALE GERICHTSHOF ZUR FRAGE VON OBERSCHLESISIEN, WILNA UND MEMEL

Der Erste Weltkrieg stellte eine Zäsur für die zivilisatorische Entwicklung im 20. Jahrhundert dar. Mit dem Zusammenbruch der Mittelmächte trat eine neue internationale Ordnung der Welt ein. In der Folge des Pariser Friedens wurde der Völkerbund vor allem durch die Initiative der Siegermächte gegründet. Er sollte zur Erhaltung des Weltfriedens beitragen. Japan zählte zu einer der alliierten Hauptmächte und war ein ständiges Mitglied im Völkerbundsrat. In dieser Position wurde das ostasiatische Land erheblich in die Nachkriegsfolgen Europas einbezogen.

In dieser Abhandlung werden daher die Tätigkeiten der japanischen Diplomaten im Völkerbund sowie in dem mit ihm kooperierenden Ständigen Internationalen Gerichtshof in Den Haag in der Zeit zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg beleuchtet. Besondere Beachtung kommt dabei vor allem Japans Teilhabe an der Regelung der Grenzziehungs- und Minderheitenfrage in Oberschlesien sowie im Wilna- und Memelgebiet zu.

Schlüsselwörter: *der Völkerbund, Erster Weltkrieg, japanische Diplomaten, Japan, Ständiger Gerichtshof für internationale Justiz.*

Einführung

Ziel dieser Abhandlung ist es, Japans Mitwirkung an der Arbeit des Völkerbundes, vor allem am Beispiel seiner Teilnahme an dem Beilegungsprozeß des deutsch-polnischen Streites um Oberschlesien, des polnisch-litauischen Konflikts um Wilna sowie der deutsch-litauischen Auseinandersetzung um das Memelgebiet zu beleuchten. In den 1920er und 30er Jahren setzten sich der Völkerbund und der mit diesem kooperierende Ständige Internationale Gerichtshof intensiv dafür ein, eine friedliche Lösung dieser Probleme herbeizuführen, deren Ursachen im wesentlichen auf die Bestimmungen des Versailler Vertrages zurückgingen.

Seit der Gründung des Völkerbunds bis zu seinem Austritt in den 30er Jahren gehörte Japan zum Völkerbund und hatte als einziges asiatisches Land einen ständigen Sitz im Völkerbundsrat inne. Es durfte auch seine Richter für den Ständigen Internationalen Gerichtshof entsenden. Die Präsidentschaften sowohl beim Völkerbundsrat als auch dem Haager Internationalen Gerichtshof wurden zeitweilig von Japanern ausgeübt. Von 1920 bis 1926 war außerdem ein Japaner, Inazo Nitobe, als Vizeregensekretär beim Völkerbund tätig. In dieser Position war Japan darum bemüht, vom neutralen und sachlichen Standpunkt aus eine für alle Parteien tragbare Lösung zu erreichen. Diese Haltung der japanischen Vertreter ging nicht immer mit den Absichten der europäischen Großmächte einher.

In der Forschung ist oft darauf hingewiesen worden, daß Japan im Völkerbund bis Anfang der 30er Jahre lediglich der Politik der Großmächte gefolgt sei. In Wirklichkeit wichen die japanischen Vermittlungsempfehlungen zu den genannten Fragen in Ostmitteleuropa, an welchen das ostasiatische Land keine unmittelbaren

Interessen hatte, nicht selten von den Entscheidungen der Großmächte ab. Dazu zählte vor allem das unter dem japanischen Präsidenten Mineichiro Adachi erstellte Rechtsgutachten des Ständigen Internationalen Gerichtshofs über den polnisch-litauischen Eisenbahnstreit im Oktober 1931, wobei es wesentlich um die Auseinandersetzung zwischen Polen und Litauen um das Wilnagebiet ging. Im Fall der Grenzziehung in Oberschlesien 1921 suchte der japanische Vorsitzende des Völkerbundsrats, Kikujiro Ishii, einen mittleren Weg, indem er die Anforderungen sowohl von dem mit Polen sympathisierenden Frankreich, als auch von Großbritannien, das sich dem deutschen Standpunkt annäherte, in Erwägung zog. Der daraus entstandene Streit um die Minderheitenrechte in Oberschlesien wurde im Völkerbundsrat und im Ständigen Internationalen Gerichtshof vor allem von Adachi behandelt. Hinsichtlich der Memelfrage achtete die japanische Regierung, die als eine der alliierten Hauptmächte die Memelkonvention unterzeichnete, stets auf die Kooperation mit den anderen Signatarmächten.

Der Schwerpunkt der Studien wird daher vor allem auf die Tätigkeiten von Ishii und Adachi gelegt. Die vorliegende Abhandlung basiert in erster Linie auf der Auswertung der unveröffentlichten und veröffentlichten Quellen sowie der einschlägigen Forschungsliteratur. Zu den ersteren zählen vor allem die Dokumente aus dem Archiv des japanischen Außenministeriums sowie die Publikationen des Völkerbunds. Hinsichtlich der sekundären Literatur werden vor allem die Arbeiten der japanischen Autoren berücksichtigt.

Vorgeschichte: Japan und Völkerbund

Am 28. Juli 1914 brach der Erste Weltkrieg in unmittelbarer Folge der Ereignisse in Sarajevo aus. Kurz nach Österreichs Kriegserklärung an Serbien erklärte am 1. August das Deutsche Reich den Krieg gegen Rußland. Wenig später trat Japan auf Grund der britisch-japanischen Allianz auf der Seite der Entente in den Krieg ein. Den miteinander geschlossenen Allianzverträgen der Kolonialmächte zufolge wurde der ursprünglich in Europa ausgebrochene Krieg schnell weltweit ausgeweitet. In Ostasien griff Japan in das deutsche Pachtgebiet Kitautschou in China ein und die Bucht von Tsingtau wurde bereits im November 1914 von dem japanischen Militär belagert. Die deutschen Soldaten gerieten in Gefangenschaft und wurden bis zum Kriegsende im japanischen Festland interniert. Die vom Deutschen Kaiserreich kolonialisierten Marshallinseln im Ozeanien sowie die Insel Palau im pazifischen Ozean wurden durch die japanischen Streitkräfte im Herbst 1914 eingenommen. So brachte Japans militärischer Einsatz einen beträchtlichen Erfolg im pazifischen Raum.

Als der Krieg vier Jahre nach seinem Ausbruch zu Ende ging, konnte sich Japan als eine der Siegermächte an der Pariser Friedenskonferenz beteiligen. Die japanische Friedensdelegation beanspruchte das deutsche Interessengebiet in China als Kriegsbeute für Japan. In Paris blieb die japanische Anforderung lediglich auf das Anliegen im pazifischen Raum beschränkt, denn die Regierung in Tokyo hielt es für geboten, sich nicht in die europäischen Angelegenheiten einzumischen. Die

Teilnahme der japanischen Delegation an der Friedenskonferenz war insofern jedoch bemerkenswert, als Japan den Vorschlag unterbreitete, im Sinne der Wilsonschen 14-Punkte-Vorschläge das Gleichbehandlungsprinzip aller Rassen in die Satzung des Völkerbunds aufzunehmen [1]. Im Vordergrund stand, daß Japan sich mit den einwanderungsfeindlichen Maßnahmen in Kalifornien, welche vor allem gegen die Asiaten ausgerichtet waren, konfrontiert sah [2; 3]. Dieser Antrag Japans fand jedoch bei den europäischen Kolonialmächten, vor allem Großbritannien und dessen Dominion Australien, welche die Rückwirkung auf ihre Rassenpolitik für bedenklich hielten, keinen Beifall und wurde letztlich nicht realisiert [1]. Das ungewöhnliche Interesse der japanischen Vertreter auf der Pariser Konferenz läßt erkennen, daß auf der einen Seite der Handlungsspielraum eines nicht europäischen Staates noch in vielfältiger Weise eingeschränkt gewesen ist, und auf der anderen, daß Japan insbesondere mit der von den europäischen Großmächten zu regelnden ethnischen Frage, trotz seiner grundsätzlichen Anerkennung der europäischen Politik, doch nicht voll zufrieden gewesen ist.

Japan zählte zu einer der alliierten Hauptmächte, was vor allem dem Allianzvertrag zwischen Großbritannien und Japan zu verdanken war. Im Versailler Frieden stützte Japan deshalb, was vor allem die Behandlung Deutschlands betraf, in erster Linie die britische Haltung. So stand Japan wie Großbritannien den gegen Deutschland gerichteten enormen Reparationszahlungsforderungen kritisch gegenüber und teilte die Ansicht, daß ein wirtschaftlicher Zusammenbruch Deutschlands vermieden werden sollte, was allerdings an Frankreichs Widerstand scheiterte [4; 5]. Als Signatarmacht des Friedensvertrages wurde Japan zum Gründungsmitglied des Völkerbundes und ihm auch ein ständiger Sitz im Völkerbundsrat eingeräumt. Japans Antrag auf die Gleichbehandlung aller Rassen fand zwar keine Aufnahme in die Völkerbundssatzung. In den darauffolgenden Arbeiten des Völkerbunds wurden jedoch die japanischen Vertreter vor allem mit der Aufgabe betraut, die Frage der Minderheitenrechte in Europa, welche sich aus den Kriegsfolgen und der neuen Grenzziehung ergaben, zu behandeln. Es wurde erwartet, daß das ostasiatische Inselland, das keinen Anteil an der historischen und kulturellen Entwicklung in Europa hatte, sachlich und unparteiisch die Probleme bewältigen könne.

Die Teilnahme der japanischen Vertreter im Völkerbund endete jedoch im Jahr 1935. Im März 1933 erklärte der japanische Außenminister Matsuoka auf der Generalversammlung Japans Austritt aus dem Völkerbund, vor allem als Protest gegen die Intervention des Völkerbunds im Mandchurei-Konflikt. Dieser war die Folge der im September 1931 begonnenen japanischen militärischen Operationen gegen China, wodurch innerhalb kurzer Zeit die nordchinesische Mandchurei erobert wurde, was schließlich den Weg zum Zweiten Weltkrieg in Ostasien ebnete. Die dramatische Kehrtwende in der japanischen internationalen Politik prägte die darauffolgende Entwicklung der Weltgeschichte in der Zeit des Faschismus im 20.

Jahrhundert, indem sowohl Deutschland als auch Italien Japans Beispiel folgten und ihren Austritt aus dem Völkerbund erklärten.

In der europäischen Geschichtsschreibung ist das Thema „Japan und der Völkerbund“ mit wenigen Ausnahmen bisher überwiegend nur am Rande behandelt worden. In einer 1952 von Francis P. Walters veröffentlichten Studie über die Geschichte des Völkerbunds trat Japans Rolle weit in den Hintergrund [6, s. 98; s. 340]. In Bestätigung dieser Auffassung hat z. B. der deutsche Historiker Joachim Wintzer in seinen umfassenden Völkerbundstudien Japans Tätigkeit dahingehend interpretiert, daß Japan keine nennenswerte Rolle im Völkerbund gespielt habe, da es überhaupt an den europäischen Verhältnissen nicht interessiert gewesen sei [7, s. 36].

Die Tatsache, daß der konfliktbedingte Austritt eines ständigen Ratsmitglieds aus dem Völkerbund und folglich die japanische Regierung in der Weltöffentlichkeit isoliert wurde, hat offensichtlich dazu geführt, die bis dahin von den japanischen Diplomaten geleisteten Beiträge zur Erhaltung des Friedens in Genf zu ignorieren. Hinsichtlich Japans Rolle im Völkerbund wurde deshalb die Mandschurei-Krise in den Vordergrund der Debatte gestellt [8; 9; 10].

Die Tätigkeiten der japanischen Diplomaten im Genfer Völkerbund während der Zwischenkriegszeit sind in der japanischen Geschichtsschreibung seit den 1970er Jahren von ehemaligen Diplomaten thematisiert worden [11], vor allem im Hinblick auf die vorangetriebene Expansionspolitik des Kaiserreiches, zu der das Außenministerium einerseits und das japanische Militär andererseits unterschiedliche Haltungen eingenommen hatten. Die im Jahr 1972 veröffentlichte, auf seine Erfahrung als japanischer Vertreter im Völkerbund basierende Arbeit von Naotake Sato führte zur Erforschung dieses Themas [12; 13]. Die Erinnerungen und die Nachlässe der ehemaligen Diplomaten, wie Kikujiro Ishii [14], Mineichiro Adachi [15] sowie Schriften von Inazo Nitobe [16], gaben wichtige Aufschlüsse zu Japans Arbeiten im Völkerbund in den 1920er Jahren.

Als Präsident des Ständigen Internationalen Gerichtshofs genoß Adachi bereits zu Lebzeiten ein beträchtliches Renommee vor allem im Kreis der europäischen Diplomaten und Juristen. Seine Dienste in Den Haag, die er nach Japans Austrittserklärung aus dem Völkerbund 1933 aufgab, sind in der japanischen Geschichtswissenschaft lange nicht ausreichend gewürdigt worden. Es ist seiner Familie und seiner Heimatstadt zu verdanken, daß seine Schriften und Beiträge verwahrt und dokumentiert worden sind [15; 17].

Der Forschungsstand zu den in dieser Abhandlung behandelten Themen ist wie folgt kurz zu resümieren: Seit einigen Jahren beschäftigen sich japanische Rechtswissenschaftler wie Shinohara vor allem damit, Adachis Tätigkeiten als Diplomat und Völkerrechtler von neuem zu bewerten [18]. Die von Ishii im Völkerbund geleisteten Beiträge zur Oberschlesienfrage sind in den vergangenen Jahren durch japanische Forscher, vor allem Kitagawa [5] sowie Hamaguchi [19], in den Blick genommen worden. Die unter der Präsidentschaft Adachi geleiteten Verhandlungen beim Ständigen Internationalen Gerichtshof über den polnisch-

litauischen Wilnastreit sind durch Shindo [20] ausführlich dargestellt worden. Seit zehn Jahren versuchen englischsprachige Autoren wie Burkman [21] und Terada [22] die Lücken in der europäischen Geschichtsschreibung durch Studien über Japans Rolle im Völkerbund zu schließen. Ihre Auffassungen stimmen in vielen Themenbereichen mit den bereits von japanischen Historikern erzielten einzelnen Studienergebnissen zur Geschichte der japanischen Außenpolitik im 20. Jahrhundert überein.

Japan und die Grenzziehung in Oberschlesien

Der militärische Zusammenbruch der Mittelmächte hatte die Wiederherstellung eines unabhängigen polnischen Staates zur Folge. Zum Kriegsende waren sich die Alliierten darin einig, die Unabhängigkeit Polens anzuerkennen. Auf der Pariser Friedenskonferenz war doch der ganze Umfang seiner Staatsgrenzen, vor allem die sogenannte Ostgrenze Polens, um welche die Meinungen der Beteiligten weit auseinandergingen, ungerregelt geblieben. Daher wurde in den Friedensvertrag von Versailles lediglich die Bestimmung aufgenommen, daß die Grenze Polens, soweit sie nicht im Vertrag ausdrücklich bestimmt ist, in einem späteren Zeitpunkt durch die alliierten Hauptmächte entschieden werden soll (Art. 87 des Versailler Vertrags) [23]. Die Festsetzung der polnischen Staatsgrenze brachte besondere Schwierigkeiten mit sich, vor allem dort, wo Polen und die anderen ethnischen Gruppen wie Deutsche, Litauer, Tschechen, Ukrainer oder Ungarn miteinander lebten. Die Entscheidung zur Zugehörigkeit der bis 1919 preußischen Gebiete von Oberschlesien, Marienwerder sowie Allenstein, die sowohl von Deutschen als auch von Polen beansprucht wurde, ist einer Volksabstimmung überlassen worden (Art. 88 sowie Art. 94 des Versailler Vertrags).

Auf der Friedenskonferenz verlangten die polnischen Vertreter, dem polnischen Staat das ganze Gebiet Oberschlesien einzuverleiben. Dieser Wunsch wurde vor allem durch Frankreich unterstützt. Der britische Premierminister David Lloyd George, der eine verstärkte Einflußnahme Frankreichs auf Osteuropa für besonders bedenklich hielt, setzte jedoch seinen Vorschlag durch, im Sinne des Selbstbestimmungsrechts der Völker ein Plebiszit durchzuführen. In Oberschlesien wurden die Menschen durch die Bestimmungen des Versailler Vertrags besonders polarisiert. Deutsche und Polen demonstrierten gegenseitig, um das Gebiet ihrem eigenen Land zuzuordnen. Es entstanden mehrmals Aufstände von polnischer Seite [24; 25]. Zur Durchführung der Abstimmung wurde eine aus französischen, britischen und italienischen Truppen zusammengestellte Interalliierte Kommission für das Abstimmungsgebiet eingesetzt [26]. Die USA, die den Friedensvertrag nicht ratifiziert hatten, waren nicht daran beteiligt. An der Spitze der Interalliierten Kommission stand der französische General Henri Le Ronde, der vor allem den polnischen Standpunkt stützte. Am 20. März 1921 fand das Plebiszit unter strenger Beobachtung der Interalliierten Kommission statt. Dabei waren nicht nur alle Einwohner im Alter über 20 Jahre, sondern auch die im Abstimmungsgebiet geborenen Menschen wahlberechtigt (Art. 88 § 4 des Versailler Vertrags). Daher

konnten sich die früher ins Ruhrgebiet ausgewanderten Menschen an der Abstimmung in ihrer Heimat beteiligen. Nach den Ergebnissen fielen 707.554 Stimmen auf Deutschland (59,6% der Bevölkerung) und 487.820 Stimmen auf Polen (40,36%) [25].

Deutschland verlangte daher, daß das ganze Abstimmungsgebiet ungeteilt bei dem Deutschen Reich verbleiben solle. In Wirklichkeit zeigten sich doch die Stimmenverhältnisse in den einzelnen Bezirken nicht immer mehrheitlich für Deutschland, sondern relativ unterschiedlich [27, s. 646]. Der polnische Anteil war vor allem im südöstlichen Teil des Abstimmungsgebiets wie im Kreis Rybnik und im Kreis Pleß stärker als in den westlichen ländlichen Gegenden, wo die Deutschen die absolute Mehrheit ausmachten. Schwierigkeiten ergaben sich vor allem dadurch, daß es auch Orte gab, wo Deutsche und Polen miteinander lebten. In Rybnik votierte z. B. die städtische Bevölkerung überwiegend für Deutschland, während das gesamte Abstimmungsergebnis dieses Kreises mitsamt den außerstädtischen Einwohnern zugunsten von Polen ausfiel. Ein ähnlich prekäres Verhältnis ergab sich auch im Fall von Stadt und Landkreis Kattowitz. Die polnischen Aktivisten demonstrierten daher gegen das Verbleiben des ganzen Abstimmungsgebiets bei Deutschland. Die Situation eskalierte, als der von dem polnischen Führer Wojciech Korfanty organisierte dritte Aufstand im Mai 1921 ausbrach. Es kam zu blutigen Ausschreitungen zwischen der polnischen und der deutschen Bevölkerung [24, s. 300f.].

Die polnischen Aufständischen verlangten, das wichtigste Industriezentrum Oberschlesiens an Polen abzutreten. In vielfältiger Weise wurde Korfantys Bewegung von der französischen Besatzungsmacht unterstützt. Der französische Außenminister Briand vertrat z. B. gegenüber dem japanischen Vertreter Ishii, daß die Industrie und die Rohstoffe in Oberschlesien und im Ruhrgebiet den Deutschen eine Wiederaufrüstung ermöglichen würden. Frankreich, Polen, die Tschechoslowakei und Rumänien seien sich deshalb einig, dies zu verhindern [28]. In Warschau wandte sich ein polnischer Vertreter ebenfalls an den japanischen Gesandten und bat ihn um die Unterstützung Japans für den Wunsch Polens, ihm das schlesische Industriegebiet zu überlassen. Dabei wies er darauf hin, daß Polen Japans indirekten Beiträgen seine Unabhängigkeit zu verdanken habe [29].

Der britische Außenminister Lloyd George plädierte hingegen zunächst für ein ungeteiltes Oberschlesien und dessen Zugehörigkeit zu Deutschland [30]. Die oberschlesische Industrie sollte deshalb bei Deutschland verbleiben, um Reparationszahlungen leisten zu können. Auf der Sitzung des Obersten Rats der Alliierten Anfang August 1921 behauptete Lloyd George vergeblich, daß Schlesien sowohl historisch als auch volkstümlich rein deutsches Gebiet sei [31]. Nach einer Konfrontation mit Frankreich akzeptierte der britische Außenminister jedoch den Wunsch Frankreichs und Polens, das oberschlesische Abstimmungsgebiet zwischen Deutschland und Polen zu teilen. Er stimmte lediglich zu, Rybnik und Pleß an Polen abzutreten [31]. Da Japan an der Interalliierten Kommission für Oberschlesien nicht

beteiligt war und deshalb keine ausreichenden Kenntnisse über die örtlichen Verhältnisse hatte, war es zunächst für Ishii nicht leicht, von japanischer Seite einen Vermittlungsvorschlag zu unterbreiten [32].

Ende Juli 1921 wandte sich der französische Außenminister Aristide Briand als Präsident des Obersten Rats der Alliierten an den japanischen Vertreter im Völkerbundsrat. Ishii war gerade zu dieser Zeit als amtierender Präsident des Völkerbundsrats tätig. Bei einem persönlichen Gespräch bat Briand Ishii darum, die Regelung der oberschlesischen Angelegenheit zu übernehmen. Briand ließ gegenüber Ishii erkennen, daß Frankreich bereit sei, auf der bevorstehenden Flottenkonferenz in Washington, deren Ziel die Regelung der Seerüstungsverhältnisse im Pazifik war, bei einer Konfrontation zwischen den USA und Japan die Vermittlung zu übernehmen, um einen Kompromiß zwischen beiden Ländern zu erzielen, falls Japan an der Entscheidung der oberschlesischen Frage mitwirken und wegen der Meinungsunterschiede zwischen Frankreich und Großbritannien vermitteln werde [33].

Im Ersten Weltkrieg gelang es Japan, seinen Einfluß auf den pazifischen Raum, vor allem auf China auszudehnen. Japans Vorgehen stieß jedoch auf Kritik seitens der USA, die Japan dazu aufforderten, die Politik der offenen Tür gegenüber China beizubehalten. Die USA waren darum bestrebt, die Inseln im westlichen Pazifik, die die Amerikaner als ihr Interessengebiet betrachteten, vor einem möglichen Angriff der japanischen Streitkräfte zu bewahren. Auf der von dem US-amerikanischen Präsidenten Harding berufenen Flottenkonferenz wurde deshalb vorgesehen, eine vertragliche Regelung des Flottenbaues der Seemächte zu erreichen. Ebenso wie die USA sah Großbritannien den japanischen Vorstoß in China als Bedrohung für seine eigenen Interessen an. Bei der geplanten Flottenkonferenz sollte die Kündigung des britisch-japanischen Allianzvertrags vollzogen werden, indem eine neue vertragliche Regelung der Großmächte über die Sicherheit und die insulare Besetzung im Pazifik vorzunehmen war [9].

Ishii befand sich damit in der vergleichsweise absurden Situation, die Oberschlesienfrage unter Berücksichtigung der pazifischen Interessen Japans lösen zu müssen. Unter diesen Umständen hielt Ishii es strategisch für angebracht, Briands Angebot anzunehmen, indem er darum bemüht war, nicht nur die Meinungsunterschiede zwischen Großbritannien und Frankreich in der Frage von Oberschlesien auszugleichen, sondern auch dem französischen Standpunkt mehr als bisher Rechnung zu tragen. Ishii dachte vor allem daran, daß eine japanische Ablehnung zu Briands Vorschlag sich auf Frankreichs künftige Japanpolitik negativ auswirken könne [34]. Das japanische Außenministerium entschied daher, die Regelung der oberschlesischen Angelegenheiten im Völkerbundsrat zu übernehmen [35]. Denn die Alliierten Hauptmächte waren nicht mehr in der Lage, wegen der weit voneinander abweichenden Meinungen die Grenzziehung in Oberschlesien vorzunehmen, obwohl diese laut des Versailler Vertrages Aufgabe der Alliierten Hauptmächte war. Sie beauftragten deshalb den Völkerbundsrat mit der

Ausarbeitung einer Empfehlung zur Festsetzung der territorialen Zugehörigkeit von Oberschlesien. Formell wurde Briands Gesuch am 12. August 1921 unter Berufung auf Artikel 11 Absatz 2 der Völkerbundsatzung beim Völkerbundsrat eingereicht [36].

Dieser Antrag der Alliierten wurde offiziell durch Ishii als amtierenden Präsidenten des Völkerbundsrats am 29. August 1921 bestätigt [37]. In seinem Antwortschreiben wies Ishii ausdrücklich darauf hin, daß die Arbeit des Völkerbundsrats lediglich auf eine Empfehlung begrenzt bleiben müsse, denn die endgültige Entscheidung zur Grenzfestsetzung oblag laut des Versailler Vertrags nach wie vor den alliierten Hauptmächten.

Unter Ishii wurde im Völkerbundsrat ein Untersuchungsausschuß für die Oberschlesienfrage gebildet, der aus den Vertretern von Belgien, Brasilien, China und Spanien bestand. Die Wahl wurde deshalb getroffen, weil diese Staaten nicht zu dem Obersten Rat der Alliierten gehörten [19; 38]. Der Ausschuß wurde damit beauftragt, die Vorschläge zur Grenzfestsetzung auszuarbeiten. In den Untersuchungsausschuß wurden ferner zwei Sachkundige, der schweizer Bahndirektor Herald sowie der tschechische Kaufmann Hodacz berufen. Die deutsche Regierung unter Reichskanzler Wirth vermutete, daß Hodacz mit Frankreich verhandelt habe. Sie befürchtete vor allem, daß er den polnischen Interessen den Vorzug geben würde [39]. An der Ausarbeitung der Vorschläge zur Grenzziehung waren auch die Mitarbeiter des Generalsekretariats des Völkerbunds, vor allem Jean Monnet, beteiligt [40]. Nach einer rund drei Wochen lang durchgeführten Untersuchung, die überwiegend im japanischen Büro des Völkerbunds in Genf stattfand, berief Ishii am 10. Oktober den Völkerbundsrat zu einer geheimen Sitzung im japanischen Büro ein, auf der die Teilung des oberschlesischen Abstimmungsgebiets entschieden wurde [41]. Am selben Tag beschäftigte sich der Ausschuß unter Ishii weiterhin mit der Frage eines deutsch-polnischen Abkommens, das die Minderheitenrechte sowie Wirtschafts- und Verkehrsprobleme regeln sollte [41].

Am 12. Oktober 1921 teilte Ishii dem Obersten Rat der Alliierten die im Völkerbundsrat einstimmig erzielten Ergebnisse als Empfehlung zur Grenzfestlegung in Oberschlesien mit [42]. Sofort nach dieser Beschlußfassung im Völkerbundsrat legte der deutsche Botschafter in Tokio Wilhelm Solf bei dem japanischen Außenministerium vergeblich Protest ein [43]. Am 20. Oktober die Botschafterkonferenz der Alliierten den Beschluß zur Teilung des Abstimmungsgebiets [44]. Die dabei festgesetzte Grenze näherte sich einer von dem italienischen Vertreter Carlo Sforza vorgeschlagen Linie. Diese Teilungslinie wurde deshalb gewählt, weil der Völkerbundsrat unter Ishii vor allem darum bemüht war, den französischen und den polnischen Wünschen nach der Teilung des Abstimmungsgebiets mit einigen Änderungen nachzukommen, indem er gleichzeitig Großbritanniens Absichten, die sich auf die Wahrung der deutschen Interessen richteten, nicht unbeachtet ließ.

Im Ergebnis fielen ca. 29% der Flächen des Abstimmungsgebiets (3.213 qkm) mit ca. 45% der Bevölkerung (892.547. Personen) an Polen, während dem Deutschen Reich ca. 71% der Flächen (7.794 qkm) mit ca. 55% der Bevölkerung (1.165.000 Personen) zugesprochen wurde [24]. Der Polen zugesprochene Teil bestand nicht allein aus den Kreisen, in denen die Polen in der Mehrheit waren, wie Pleß und Rybnik, sondern auch aus den Orten, wo die Mehrheit der Einwohner für Deutschland stimmte, wie Königshütte, dem Stadtkreis Kattowitz sowie Laurahütte. Die Teilung kam dem polnischen Staat vor allem in wirtschaftlicher Hinsicht zugute. Der polnische Teil umfaßte den größeren Teil des oberschlesischen Industriereviere und insbesondere des Bergbaus. Es wurde von deutscher Seite berechnet, daß insgesamt ca. 75% der wirtschaftlichen Produktivität an Polen übergegangen sei [27].

In einer am Tag der Beschlußfassung im Völkerbundsrat am 12. Oktober 1921 an das japanische Außenministerium telegraphierten Mitteilung bestätigte Ishii selbst, daß Polen die Teilung besonders zugute gekommen sei [45]. Mit Rücksicht auf die wirtschaftlichen Einbußen Deutschlands wies die von Ishii ausgearbeitete Empfehlung auf die Notwendigkeit hin, daß im Sinne einer Entschädigung für die verlorenzugehenden Rechte Deutschlands im Abtretungsgebiet ein Staatsabkommen zwischen Deutschland und Polen abzuschließen sei. Ziel war es, eine drastische Änderung an den wirtschaftlichen und sozialen Verhältnissen im Teilungsgebiet zu vermeiden. Es war auch für Polen von großer Wichtigkeit, den Zusammenhalt des oberschlesischen Wirtschaftsraums zu erhalten und den Schutz der Minderheiten in den beiden Teilungsgebieten sicherzustellen. Am 15. Mai 1922 wurde daher das sogenannte Genfer Abkommen („das deutsch-polnische Abkommen über Oberschlesien“) zwischen Deutschland und Polen unterzeichnet, was eine für 15 Jahre geltende Übergangsregelung darstellte [46].

Am 13. Oktober 1921, am nächsten Tag der Beschlußfassung des Völkerbundsrats, resümierte Ishii die Ergebnisse seiner Vermittlung in der Oberschlesienfrage als erfolgreich und zufriedenstellend, vor allem daß sich sowohl Frankreich als auch Großbritannien und Italien auf einen Kompromiß geeinigt hätten [47]. In den späteren Jahren erinnerte sich Ishii vor allem daran, daß die unter seiner Leitung getroffene Entscheidung zur Grenzziehung in Oberschlesien einschließlich der im Genfer Abkommen gewährten wirtschaftlichen und sozialen Übergangsregelung die unter den damaligen Umständen denkbar beste Lösung gewesen sei, wenn auch die deutsche Bevölkerung über die Teilung des Abstimmungsgebiets im nachhinein protestiert hatte [14, s. 187-189]. Dieser Eindruck wurde auch nach dem Zweiten Weltkrieg durch den ehemaligen japanischen Vertreter beim Völkerbund Sato bestätigt, indem er kommentierte, daß Ishiis Vermittlung, dem Grundsatz der Gleichbehandlung entsprechend, erheblich dazu beigetragen habe, den Völkerbund als internationale Friedensorganisation in der Nachkriegsgesellschaft zu etablieren [13, s. 80].

Adachi und der deutsch-polnische Streit um die Minderheitenrechte in Oberschlesien

Im August 1927 wurde der Diplomat und Völkerrechtler Mineichiro Adachi zum japanischen Vertreter im Völkerbundsrat ernannt. Der Generalsekretär des Völkerbundes, Sir Eric Drummond, bat Adachi, der seit der Gründung des Völkerbunds stets zu dessen Arbeit beigetragen hatte, vor allem darum, an der Lösung entweder der Danziger Frage oder in der Frage der Minderheitenrechte mitzuwirken. In der Regel war jedes Ratsmitglied für eine bestimmte Angelegenheit, die im Völkerbundsrat behandelt werden sollte, zuständig. Nach eingehender Überlegung entschied sich Adachi, die Regelung der Minderheitenfrage zu übernehmen [12, s. 207f.].

Nach dem Abschluß seines rechtswissenschaftlichen Studiums in Tokio trat Adachi 1893 in den diplomatischen Dienst beim japanischen Außenministerium ein. Er machte schnell Karriere, denn er beherrschte vor allem die französische Sprache und war mit dem internationalen Recht gut vertraut [17, s. 8-24]. Im Jahr 1905 war Adachi als Mitglied der japanischen Delegation unter Außenminister Komura an den Friedensverhandlungen mit Rußland beteiligt, welche zur Beendigung des Russisch-Japanischen Kriegs unter US-amerikanischer Vermittlung in Portsmouth stattfanden [15, s. 88f.].

Kurz vor dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs wurde Adachi zum Gesandten in Mexiko bestellt. Zwei Jahre später wurde er zum japanischen Gesandten in Belgien und später zum Botschafter ernannt, wo er die letzte Phase des Ersten Weltkriegs miterlebte. Nachdem der Waffenstillstandsvertrag zwischen Deutschland und den Alliierten zustande gekommen war, äußerte Adachi den Wunsch, sich als Mitglied der japanischen Delegation an den Pariser Friedensverhandlungen zu beteiligen [15, s. 111f.]. Im Völkerbund bekleidete er mehrfach bedeutende Positionen. Dazu zählte vor allem seine Tätigkeit bei dem 1920 berufenen Juristenausschuß für die Gründung des Ständigen Internationalen Gerichtshofs [48, s. 343]. Ende 1927 wurde Adachi zum Botschafter in Paris ernannt.

Die Frage des deutsch-polnischen Streits um die Minderheitsschulen in Oberschlesien wurde im Völkerbundsrat vor allem durch Adachi behandelt [49; 50]. Die deutschen Einwohner im polnischen Oberschlesien beschwerten sich beim Völkerbundsrat, daß es ihren Kindern durch polnische Maßnahmen verweigert worden sei, deutschsprachige Schulen zu besuchen [51]. In der Tat wurden im Jahr 1926 ca. 7000 Anträge der Oberschlesier auf die Aufnahme in die deutschen Minderheitsschulen durch polnische Behörden abgelehnt [52; 53; 54].

Polen begründete seine Entscheidung damit, daß diese Kinder nicht zu der deutschen Minderheit gehörten. Nach polnischer Auffassung waren Kinder, die kein Deutsch sprachen, nicht als deutsche Minderheit zu betrachten. Von der polnischen Seite wurde daher eine Sprachprüfung eingeführt. Den Kindern, die keine ausreichenden Kenntnisse der deutschen Sprache nachweisen konnten, wurde die Aufnahme in die deutsche Minderheitsschule verweigert [52; 53; 54]. In

Oberschlesien war es besonders schwierig, die Einwohner entweder in die deutschsprachige oder in die polnischsprachige Gruppe einzuteilen, denn es gab viele Fälle, in denen sich die beiden Gruppen in kultureller und sprachlicher Hinsicht überschneiden.

Bei dem Pariser Frieden im Juni 1919 wurde neben dem Versailler Vertrag ein gesonderter Vertrag zwischen den alliierten und assoziierten Hauptmächten einerseits und Polen andererseits unter Berufung auf das Selbstbestimmungsrecht der Völker zum Schutz der Minderheiten abgeschlossen [55]. Dieses Abkommen sollte vor allem dazu dienen, die Interessen der deutsch-, österreichisch- ungarisch- und russischstämmigen Bevölkerungsgruppen in dem wiederhergestellten polnischen Staat zu wahren, indem Polen dazu verpflichtet wurde, allen Einwohnern ohne Unterschied des Volkstums, der Sprache und der Religion einen umfassenden Schutz zu gewährleisten.

Die Freiheit von Sprache und Religion wurde vor allem im Rahmen des 1922 zwischen Deutschland und Polen abgeschlossenen Genfer Abkommens garantiert [46]. Die Zugehörigkeit zu einer Minderheit durfte demnach durch die Behörden weder nachgeprüft noch bestritten werden. Die Sprache eines Kindes sollte ausschließlich durch Erklärung der Erziehungsberechtigten bestimmt werden. Diese Erklärung durfte behördlich nicht nachgeprüft werden [56]. Die Deutschen beschwerten sich zunächst erfolglos bei der deutsch-polnischen gemischten Kommission in Oberschlesien. Polen ging davon aus, daß die Muttersprache für die Zugehörigkeit eines Kindes zu einer Minderheit entscheidend sei [13, s. 88].

Der Völkerbundsrat, der im März 1927 auf Grund von Anträgen von deutscher Seite die weitere Behandlung der Angelegenheit übernahm, empfahl Polen zunächst, eine Bestrafung von Eltern, die nicht zur Überprüfung gestellter Schulanträge erschienen waren, einzustellen. Allerdings hielt der Völkerbund, ebenso wie Polen, es nicht für angemessen, lediglich Polnisch sprechende Kinder in die deutschsprachigen Minderheitsschulen aufzunehmen. Die vom Völkerbundsrat berufene Kommission, die aus den Vertretern von Kolumbien, Italien und den Niederlanden bestand, ordnete daher als vorläufige Regelung an, Polen die Durchführung einer Sprachprüfung für angemeldete Kinder zu erlauben [57, s. 44f.].

Da die deutsche Regierung diese Auffassung des Völkerbunds nicht teilen konnte, erhob sie im Januar 1928 bei dem Ständigen Internationalen Gerichtshof die Klage [54, s. 269], daß die im Genfer Abkommen gewährte Freiheit der oberschlesischen Einwohner in der Frage von Sprache und Bildung durch Polen beeinträchtigt worden sei [52]. Im April 1928 gab das Gericht sein Urteil bekannt, das grundsätzlich auf die Auslegung der Bestimmungen des Genfer Abkommens ausgerichtet war [54, s. 270 sowie s. 310]. Die Unzulässigkeit amtlicher Überprüfung der Zugehörigkeit zu einer Minderheit wurde vom Gericht ausdrücklich festgehalten. Was jedoch die Entscheidung der Muttersprache betraf, nahm es dennoch erhebliche Rücksicht auf den polnischen Standpunkt [52].

Auf dieser Grundlage setzte sich im Völkerbundsrat die von Adachi geleitete neue Kommission für die Regelung der Minderheitenfrage ein. Adachi setzte eine Untersuchung der Eingaben der Einwohner durch, indem diese mehrmals angehört wurden. Er bemühte sich vor allem darum, die Einzelheiten der Schulfrage wie die Anmeldungen, die Unterrichtsrichtlinien, die Lehrerzahlen und den Standort der Minderheitsschulen usw. im Einvernehmen mit den oberschlesischen Vertretern unparteiisch zu regeln [50, s. 180; 58, s. 118f.].

Auf der 53. Ratssitzung des Völkerbunds im Dezember 1928 berichtete Adachi über die Untersuchungsergebnisse und unterbreitete weitere Vermittlungsvorschläge [59]. Der polnische Außenminister August Zaleski, der an dieser Sitzung beteiligt war, machte kritisch darauf aufmerksam, daß es viele Fälle gegeben habe, wo Kinder, die in ihren Anträgen als deutschmuttersprachig bezeichnet waren, tatsächlich nicht die deutsche Sprache beherrschten. Die polnischen Behörden seien aber auf Grund des Genfer Abkommens nicht in der Lage, weder die Anträge noch die Erklärung der Betroffenen zu überprüfen. Der Unterricht in den Minderheitenschulen könne dadurch nicht mehr ordnungsgemäß erteilt werden. Der deutsche Außenminister Gustav Stresemann erwiderte, daß die Sprachprobleme besonders verwickelt seien, da Oberschlesien aus einem gemischtsprachigen Gebiet bestehe. Er bemühte sich, die deutschen Interessen zu wahren [59].

Adachi beendete die Diskussion zunächst durch den Vorschlag, die Klärung der umstrittenen Frage auf die nächste Sitzung zu vertagen und ferner zwei Juristen durch den Ratspräsidenten zu bestellen. Als Berichterstatter beantragte er auch, daß der Antrag des „*Deutschen Volksbundes für Polnisch-Schlesien*“ auf die Verlegung einer Schule durch die polnische Regierung angenommen werden solle. Zaleski ging zwar darauf ein, doch betrachtete er die mehrfach eingereichten Petitionen des Deutschen Volksbundes als Propaganda und kritisierte scharf, „*daß es in Polnisch-Oberschlesien keinen Nationalitätenkampf gäbe, wenn der Volksbund nicht unaufhörlich die Gemüter gegen die Lage in Oberschlesien aufhetzen und wenn er nicht eine politische Unruhe schaffen würde [...]*“ [59, s. 487]. Hingegen nahm Stresemann den Deutschen Volksbund in Schutz und bestand auf den Rechten der deutschen Minderheiten, sich zu organisieren und ihre Beschwerden beim Völkerbundsrat einzureichen. Er äußerte seine Absicht, die Minderheitenfrage auf der nächsten Ratssitzung grundsätzlich aufzurollen [59, s. 487].

Die sehr angespannte Diskussion wurde durch die Vermittlung des amtierenden Ratspräsidenten Briand zunächst am Ende friedlich abgeschlossen. Briand dankte vor allem dem Berichterstatter Adachi für seinen unermüdlichen Einsatz in der Angelegenheit der Minderheitenrechte und würdigte ihn mit den Worten: „*Man konnte sich heute davon überzeugen, wenn man sah, wie vielfältig die vor den Rat gebrachten Streitfälle waren, mit welcher Gewissenhaftigkeit sich der Berichterstatter mit diesem Fragen befaßt hat und wie er ständig bemüht war, uns zufriedenstellende Lösungen vorzulegen. Es war eine schwierige Aufgabe, die unser*

Berichterstatter in einer Weise erfüllt hat, daß er unsere einmütigen Glückwünsche und unseren Dank verdient.“ [59, s. 487].

Im Frühling 1929 wurde eine direkte Verhandlung zwischen der deutschen und der polnischen Regierung in Paris aufgenommen, in der Adachi als Vertreter des Völkerbunds den Sitzungsvorsitz übernahm. Es wurde vor allem über die Frage der Einreichung von Petitionen und Klagen der Einwohner in Oberschlesien diskutiert. Die Arbeiten der örtlichen gemischten Kommission und des Völkerbundsrats wurden durch die mehrfach eingereichten Eingaben erheblich belastet. Wie bereits Zaleski darauf aufmerksam gemacht hatte, erweckten die unzähligen Petitionen der Deutschen beim Völkerbund eher den Eindruck einer politisch gezielten Aktion. Unter Adachis Vermittlung wurden in der Frage des Verfahrens einige Änderungen im Sinne des Subsidiaritätsprinzips getroffen, damit vor allem der Völkerbundsrat als höhere Instanz von kleinsten örtlichen Aufgaben befreit werden konnte [60, s. 293].

Die Frage des deutsch-polnischen Streits um die oberschlesischen Minderheitsschulen wurde sodann wiederum Tagesordnungspunkt der 55. Ratstagung des Völkerbundes. Sie fand unter dem amtierenden Ratspräsidenten Adachi auf Einladung der spanischen Regierung in Madrid statt [60, s. 292f.]. Auf dieser Tagung legte Adachi dem Rat einen Bericht vor, der unter seiner Leitung im Zusammenwirken mit dem britischen Außenminister Chamberlain und dem spanischen Ratsmitglied Quinones de Leon vorbereitet worden war. Der Bericht behandelte vor allem die Frage des allgemeinen Minderheitenschutzes, wie die Minderheitenschutzverträge, und enthielt auch einige Empfehlungen zur Verbesserung des Verfahrens der Minderheitenangelegenheiten im Völkerbundsrat.

In dieser Sitzung traten vor allem die Meinungsunterschiede zwischen Deutschland und den anderen Staaten zutage. Alle Sitzungsteilnehmer waren bemüht, die Aufgabe des Völkerbunds in der Frage des Minderheitenschutzes zu betonen und ihrer Hoffnung Ausdruck zu verleihen, daß ein friedliches Zusammenleben zwischen den Minderheiten und der Mehrheitsbevölkerung in einem Staat herbeizuführen sei. Dabei machte Briand darauf aufmerksam, daß die Unzufriedenheit der Minderheiten aus politischen Gründen nicht ausgenutzt werden dürfe, was offensichtlich auf das Vorgehen des Deutschen Volksbundes gerichtet war. Stresemann verwies auf die dem Londoner Bericht entgegenstehende Haltung der deutschen Regierung und betonte, daß *„die Minderheiten sich auch kulturell [nicht] mit der Mehrheitsbevölkerung verschmelzen müssen“*. Er führte weiter aus, daß *„die Minderheiten auch ihre besonderen Eigentümlichkeiten der Rasse, der Sprache und der Kultur [nicht] aufgeben müßten.“* [60, s. 292f.].

Schließlich wurde der von Adachi vorgelegte Entschließungsentwurf zur Änderung des Petitionsverfahrens von der Ratssitzung einstimmig angenommen, während der umstrittene Londoner Bericht einer weiteren Prüfung unterzogen werden sollte. Adachi referierte ferner die Ergebnisse der Pariser Verhandlungen zwischen Deutschland und Polen.

Auf dieser Tagung in Madrid wurden außerdem mehrere Anträge und Eingaben der deutschen und der polnischen Oberschlesier, welche die Beeinträchtigung ihrer Minderheitenrechte beklagten, unter Adachis Vorsitz behandelt. Vor allem beantragte Stresemann eine schnelle Lösung der Angelegenheit hinsichtlich der von Polen requirierten Güter deutschstämmiger Personen. Diese stand im Zusammenhang mit dem Erwerb der polnischen Staatsangehörigkeit und war deshalb besonders verwickelt. Nach einer heftigen Debatte zwischen Stresemann und Zaleski wurde die Frage durch Adachis Vermittlung zum Schluß friedlich geregelt, indem sich Zaleski im Namen der polnischen Regierung einverstanden erklärte, die Enteignung der Güter von berechtigten Personen rückgängig zu machen oder ggf. dafür Entschädigung zu leisten [60, s. 294].

Mit großer Sorgfalt und Zuverlässigkeit widmete sich Adachi den Minderheitenangelegenheiten. In seinen Amtsjahren im Völkerbund befaßte sich Adachi nicht allein mit den deutsch-polnischen Auseinandersetzungen, sondern auch mit den ebenso schwer zu lösenden Angelegenheiten wie den ungarisch-rumänischen Streitigkeiten um die Minderheiten in Siebenbürgen [50, S. 173f.]. Bei einem Vortrag im japanischen Oberhaus 1930 resümierte Adachi die Minderheitenfrage in Oberschlesien und die Arbeiten der japanischen Vertreter:

„Die vom damals amtierenden Ratspräsidenten, Ishii, getroffene Lösung in der Frage der Teilung von Oberschlesien rief vor allem bei der deutschen Bevölkerung außerordentliche Aufregung hervor. Doch nachdem Deutschland dem Völkerbund beigetreten war, offenbarten mir [Adachi] einige deutsche verantwortliche Persönlichkeiten ihr Verständnis für die Entscheidung von Ishii, daß es unter den damaligen Umständen keine andere Lösung gegeben habe, als die Teilung des oberschlesischen Abstimmungsgebiets vorzunehmen. In den folgenden Jahren entwickelte sich daraus die Auseinandersetzung zwischen Deutschland und Polen um die Minderheitenrechte in Oberschlesien. Auf Grund der vom Völkerbund getroffenen Regelung mußte Polen in vielen Angelegenheiten eine Niederlage hinnehmen. Dennoch erhielt ich [Adachi] von den polnischen Stellen die Information, daß das polnische Volk mit der Arbeit der japanischen Vertreter nicht nur zufrieden, sondern ihnen auch zu Dank verpflichtet sei, denn sie behandelten die Sachverhalte unparteiisch und gerecht, doch ohne Mitgefühl zu vergessen.“ [61] (Das Original vom hier zitierten Adachis Vortragstext ist in japanischer Sprache abgefaßt.)

Adachis Verdienste machten vor allem in den im Völkerbundsrat vertretenen europäischen Großmächten Schule. Japans Ansehen auf der Bühne der Weltpolitik in Genf verdankte sich nicht wenig Adachis unermüdlichem Einsatz für die friedliche Regelung der Minderheitenfrage.

Adachi und der Ständige Internationale Gerichtshof in Den Haag Polens und Litauens Blick auf Japan

Im September 1930 fand die Neuwahl des Richterkollegiums zum Ständigen Internationalen Gerichtshofs statt, nachdem die erste Amtsperiode der 1921 gewählten Richter endete. Sitzungsgemäß war die Abstimmung in getrennten

Verfahren durch die Völkerbundsversammlung und den Völkerbundsrat durchzuführen. Die Wahl erfolgte dann jeweils mit absoluter Mehrheit [48, s. 347].

Als ständiges Ratsmitglied des Völkerbunds maß die japanische Regierung vor allem der Neuwahl der Richter großen Wert bei, um ihre Teilhabe an der internationalen Politik abzusichern. Bereits bei der ersten Amtsperiode des Richterkollegiums von 1921 bis 1930 war ein japanischer Richter, Yorozu Oda, im Ständigen Internationalen Gerichtshof tätig. Die japanische Regierung zielte darauf ab, Adachi mit diesem Posten zu betrauen.

Seit dem Anfang des Jahres 1930 versuchte das japanische Außenministerium, die Absichten anderer Staaten zur Richterwahl zu sondieren. Es bemühte sich darum, ihre Unterstützung für Adachis Kandidatur zu erreichen. Die streng vertraulich klassifizierten Mitteilungen der japanischen Diplomaten an das Außenministerium in Tokio und die Schriftstücke renommierter Politiker Europas, die auf die Anfrage des japanischen Außenministeriums reagierten, befinden sich heute im Archiv des japanischen Außenministeriums. Sie stellen einen interessanten Befund zu Japans Arbeiten im Völkerbund dar. Dem Schriftwechsel ist vor allem die überwiegend positive Annahme des Auslands zu Adachis Wahl zu entnehmen:

Der britische Außenminister Arthur Henderson im Labour Kabinett unter Premier MacDonald antwortete positiv auf die von Adachi selber an ihn gesendete Anfrage und sicherte ihm die Unterstützung seiner Regierung zu [62]. Hendersons Vorgänger, Austen Chamberlain, der das Außenministerium im konservativen Kabinett bis 1929 leitete und Adachi durch die Arbeit im Völkerbundsrat persönlich gut kannte, brachte dem Japaner sein Vertrauen zum Ausdruck:

“My Dear Friend, It was kind of you to write to me and I am glad to hear your news. I wish you all success in your candidature for membership of the Hague Tribunal for which you are so admirably equipped by knowledge, impartiality and experience. It was always a great pleasure to me to cooperate with you in our common work at Geneva. I often recall the pleasant parties which we had there and regret, as I am sure that you will do, that I can no longer be a member of them. I beg you to convey my respectful homage to Madame Adachi. Lady Chamberlain sends her kindest regards to you both. Your sincerely Austen Chamberlain” [63].

Der französische Außenminister Briand teilte dem japanischen Botschafter in Paris mit, daß er voll und ganz den Versuch von Adachi unterstütze, solange er noch im Amt ist [64]. Die positiven Reaktionen auf das Bittgesuch des japanischen Außenministeriums kamen nicht allein aus dem Kreis der Großmächte, sondern auch aus den Ländern, die erst nach dem Ersten Weltkrieg verselbständigt wurden.

Auf Anfrage des japanischen Botschafters in Prag äußerte der tschechoslowakische Außenminister Edvard Beneš seine Unterstützung für Adachi [65]. Der polnische Außenminister Zaleski, der Adachi persönlich gut kannte, schätzte seine völkerrechtlichen Kenntnisse besonders hoch ein. Bei einer am 4. April 1930 mit dem japanischen Botschafter in Warschau erfolgten Unterredung äußerte Zaleski seine Zustimmung zu Adachis Kandidatur. Im Namen des polnischen Volkes

drückte er außerdem seine Dankbarkeit für die von Adachi geleistete unparteiische Arbeit in der Angelegenheit des deutsch-polnischen Minderheitenstreits aus [66]. Wenig später änderte sich jedoch die Haltung der polnischen Regierung, als sie einem polnischen Nationalrichter als ersten Kandidaten Vorrang einräumte [67].

Am 5. April 1930 besuchte der litauische Gesandte Vaclovas Sidzikauskas die japanische Botschaft in Berlin. Ziel war es, über die noch ungeklärten Bedingungen des japanisch-litauischen Handelsvertrags zu sprechen, dessen Abschluß bevorstand. Sidzikauskas teilte der japanischen Seite mit, daß Litauen bereit sei, alle Änderungswünsche Japans zum Vertragsentwurf, die bisher noch ungeklärt geblieben waren, zu akzeptieren [68]. Bei dieser Gelegenheit schnitt der japanische stellvertretende Botschafter Togo das Thema der Richterwahl zum Ständigen Internationalen Gerichtshof an. Er bat Sidzikauskas um die litauische Unterstützung für Adachis Kandidatur. Der litauische Gesandte, der Adachi bereits auf der Genfer Tagung kennengelernt hatte, hielt dessen Wahl für besonders geeignet und äußerte persönlich seine Zusage, bei der Richterwahl mitzuwirken [68].

Der japanisch-litauische Handels- und Schifffahrtsvertrag wurde einen Monat nach dieser Unterredung, am 2. Mai 1930, durch den Botschafter in Berlin, Nagaoka, als japanischen Bevollmächtigten einerseits und den litauischen Bevollmächtigten Sidzikauskas andererseits in Berlin unterzeichnet [69]. Hierbei sicherte Sidzikauskas Nagaoka gegenüber außerdem im Namen der litauischen Regierung ihre volle Unterstützung für Adachi bei der bevorstehenden Richterwahl im Völkerbund zu [70].

Ende September 1930 fand die Richterwahl im Völkerbund statt. Adachi wurde zum Richter des Ständigen Internationalen Gerichtshofs gewählt. Außer ihm wurden weitere 14 Richter aus Italien, Frankreich, Großbritannien, Deutschland, Spanien, den USA, Kuba, China, El Salvador, Belgien, den Niederlanden, Polen, Rumänien sowie Kolumbien gewählt. Auf Adachi entfiel mit 49 von 52 Stimmen der Völkerbundsversammlung die höchste Stimmenanzahl. Das Wahlergebnis war ein Zeugnis dafür, wie hoch Adachis Arbeiten durch die Weltöffentlichkeit bewertet wurden, was für Japans Stellung in der internationalen Politik von großer Bedeutung war [71].

Gleich nach seinem Amtsantritt in Den Haag wurde Adachi im Januar 1931 durch die Abstimmung des Richterkollegiums zum Präsidenten des Ständigen Internationalen Gerichtshofs für drei Jahre gewählt [72]. Während seiner relativ kurzen Amtsjahre, die er aus Krankheitsgründen vor dem Ablauf seiner Amtsperiode unterbrechen mußte, befaßte sich Adachi mit den zahlreichen Verfahren zur Beilegung der zwischenstaatlichen Konflikte ebenso wie mit den Auseinandersetzungen um die Minderheitenrechte. Hier sollen davon lediglich folgende zwei Verfahren behandelt werden.

Der polnisch-litauische Streit um den Eisenbahnverkehr im Wilnagebiet

Das im Oktober 1931 erteilte Rechtsgutachten des Ständigen Internationalen Gerichtshofs befaßte sich mit der Frage, ob Litauen unter den geltenden vertraglichen

Verhältnissen dazu verpflichtet sei, den Eisenbahnverkehr zwischen Landwarów und Kaisiadorys wiederherzustellen. Hierzu wurde im Januar 1931 durch den Völkerbundsrat bei dem Ständigen Internationalen Gerichtshof der Antrag auf Erteilung eines Gutachtens zur genannten Frage gestellt [73]. Der Sachverhalt war scheinbar unpolitisch und eher technischer Natur. Im Hintergrund war jedoch die unlösbare Auseinandersetzung zwischen Polen und Litauen um die Souveränität für das Wilnagebiet, mit deren Beilegung der Völkerbund seit seinen Gründungsjahren stets beschäftigt war [20, s. 442-475].

Die Vorgeschichte war folgende: Die Bahnstrecke zwischen Landwarów und Kaisiadorys bildete eine Teilstrecke der Bahnlinie zwischen Wilna und Kowno, die bis zum Ersten Weltkrieg als Hauptbahnlinie zwischen Königsberg und Moskau oder St. Petersburg diente. Diese Eisenbahnverbindung war deshalb für den Handelsverkehr zwischen Deutschland, vor allem Ostpreußen und Rußland, von großer Bedeutung. Die Strecke zwischen Landwarów und Kaisiadorys wurde im Oktober 1920 durch Litauen gesperrt, um gegen die polnische Besetzung des Wilnagebiets zu protestieren.

Nach dem Ersten Weltkrieg, vor allem nach dem Rückzug der deutschen Armee aus Litauen, wurde das Gebiet um Wilna zu einem Zankapfel zwischen Polen, Litauen und Sowjetrußland [74; 75]. Nach wiederholten Kampfhandlungen wurde am 7. Oktober 1920 auf Vermittlung des Völkerbunds der sogenannte Vertrag von Suwałki zwischen Polen und Litauen abgeschlossen. Auf Grund der in diesem Vertrag vereinbarten Demarkationslinie wurde Wilna der litauischen Seite zugesprochen. Zwei Tage danach, am 9. Oktober, wurde jedoch das Wilnagebiet durch die polnische Armee unter General Żeligowski besetzt. Litauen protestierte gegen das vertragswidrige polnische Vorgehen und beschwerte sich beim Völkerbundsrat. Litauen verlegte seine Hauptstadt nach Kowno und sperrte seine Grenze zum von Polen besetzten Wilnagebiet. Dabei wurde die Bahnverbindung zwischen Landwarów und Kaisiadorys, die die Wilnagrenze überquerte, von der litauischen Seite unterbrochen, indem auch die Schienen demontiert wurden. Folglich wurde die Bahnverbindung zwischen Kowno und Wilna stillgelegt, wodurch der Handelsverkehr in Nordosteuropa schwer beeinträchtigt wurde.

Die unter dem belgischen Ratspräsidenten Hymans ausgearbeiteten Vermittlungsvorschläge zur Beilegung des polnisch-litauischen Souveränitätsstreits um Wilna blieben jedoch ergebnislos. Anfang 1922 führte Polen eine Volksabstimmung im Wilnagebiet durch und begründete mit deren Ergebnis den Anschluß des Wilnagebiets an Polen. Litauen erkannte das Ergebnis der Abstimmung jedoch nicht an, weil weder Litauer noch die jüdische Bevölkerung an der Abstimmung beteiligt gewesen seien. Der Völkerbundsrat schloß sich der Auffassung Litauens an. Dennoch legte die Botschafterkonferenz der alliierten Hauptmächte im März 1923 auf Grund der ihnen zustehenden Rechte, die sich aus Artikel 87 des Versailler Vertrags ergaben, die bisher ungeregelt gebliebenen Ostgrenzen Polens fest. Dabei wurde das Wilnagebiet als polnisch behandelt. Litauen lehnte es freilich

ab, diesen Beschluß zu akzeptieren. Da Litauen seinen Souveränitätsanspruch für Wilna nicht aus der Hand geben wollte, protestierte es weiterhin gegen die polnische Besetzung.

Alle Vermittlungsversuche, die der Völkerbund während der 1920er Jahre vornahm, blieben ohne Erfolg, denn Litauen behauptete, im Sinne des Selbstschutzes berechtigt zu sein, die Grenze zum Wilnagebiet gegen die polnische Aggression zu sperren [76]. Da der Völkerbund laut Artikel 23e seiner Satzung die Wiederherstellung des internationalen Transitverkehrs als eine seiner wichtigen Aufgaben ansah, versuchte er Ende der 20er Jahre auf Drängen Polens die Unterbindung des Bahnverkehrs an der Wilnagrenze zu beseitigen. Die Transit- und Verkehrskommission des Völkerbunds legte Anfang September 1930 einen Bericht vor, wonach Litauen völkerrechtlich dazu verpflichtet sei, den unterbrochenen Bahnverkehr zwischen Landwarów und Kaisiadorys wiederaufzunehmen, da das Wirtschaftsinteresse der anderen Staaten durch die litauische Maßnahme beeinträchtigt worden sei. Die Kommission ging vor allem davon aus, daß die betroffene Bahnlinie für den internationalen Transitverkehr von großer Bedeutung sei [77]. Litauen wies dieses Argument strikt zurück und lehnte es ab, die Wilnagrenze zu öffnen. Litauen befürchtete vor allem, daß eine Entscheidung zur Grenzöffnung gegenüber dem von Polen besetzten Wilnagebiet einer stillschweigenden Anerkennung der polnischen Souveränität gleichkäme [78]. Die litauische Position wurde vor allem von Deutschland und der Sowjetunion unterstützt [20, s. 456f.].

Vor diesem Hintergrund beantragte der Völkerbundsrat im Januar 1931 schließlich beim Ständigen Internationalen Gerichtshof die Erstattung eines Rechtsgutachtens zur Frage, ob Litauen unter den geltenden vertraglichen Verhältnissen dazu verpflichtet sei, die die stillgelegte Bahnlinie zwischen Landwarów und Kaisiadorys wieder in Betrieb zu nehmen [79]. Nach fast neun Monate andauernden Untersuchungen der rechtlichen Verhältnisse und Verhandlungen, zu den die polnischen und die litauischen Vertreter eingeladen wurden, erstattete das Gericht unter Präsident Adachi im Oktober 1931 sein Rechtsgutachten. Im Gegensatz zur Auffassung der Transit- und Verkehrskommission des Völkerbunds kam das Gericht zu dem Ergebnis, daß Litauen unter den geltenden vertraglichen Verhältnissen nicht dazu verpflichtet sei, die besagte Bahnstrecke wiederherzustellen [80, s. 760]. Dabei wurden u. a. die Bestimmungen des internationalen Transitabkommens von Barcelona 1921 [81], der Memel-Konvention [82], insbesondere deren Anhang III „Transit“, sowie der Artikel 23e der Völkerbundssatzung eingehend geprüft.

Die im Rechtsgutachten behandelte Ansicht des Gerichtshofs betraf lediglich die Eisenbahnfrage und vermied somit eine Stellungnahme zum Souveränitätsstreit um Wilna. Das Rechtsgutachten hatte allerdings keine Rechtsverbindlichkeit, denn das Urteil war lediglich beratender Natur und somit nicht vollstreckbar [57]. Dennoch brachte das Urteil eine bedeutende Wende in der Frage des polnisch-litauischen Wilnastreits [20; 83; 84]. Nachdem der Völkerbundsrat im April 1923 die von der

Botschafterkonferenz getroffene Entscheidung zur Festsetzung der polnischen Ostgrenze einschließlich der Grenze um Wilna anerkannt hatte [85], hatte sich dieser in der Frage der Souveränität stets für den polnischen Standpunkt entschieden. Durch das Rechtsgutachten wurde nun zum ersten Mal dem litauischen Standpunkt Rechnung getragen, indem der Ständige Internationale Gerichtshof unter Adachi die Auffassung der vom Völkerbundsrat berufenen Transit- und Verkehrskommission ausdrücklich zurückwies. Somit sah sich Litauen berechtigt, die Bahnlinie durch eigene Maßnahmen zu unterbrechen. Folglich war Litauen weiterhin in der Lage, die gegen das besetzte Wilnagebiet verhängte Grenzsperrre aufrechtzuerhalten.

Der Streit zwischen den alliierten Mächten und Litauen um das Statut des Memelgebiets

Im Jahr 1932 erhoben Großbritannien, Frankreich, Italien und Japan eine Klage gegen die Nichteinhaltung des Autonomiestatuts des Memelgebiets durch Litauen beim Ständigen Internationalen Gerichtshof in Den Haag [86]. Der Sachverhalt war folgender [87]: Der litauische Gouverneur für das Memelgebiet ließ den deutschstämmigen Präsidenten des Landesdirektoriums, Otto Böttcher, der durch den demokratisch gewählten Memeler Landtag bestellt wurde, aus dem Amt entfernen. Böttcher wurde verhaftet, weil er ohne Erlaubnis Litauens bei einer Reise nach Berlin eine Besprechung mit dem Auswärtigen Amts geführt hatte. Auf Wunsch der deutschen Regierung protestierten die Signatarmächte der 1924 geschlossenen Memelkonvention gegen das litauische Vorgehen [88].

Im Mai 1924 wurde die Memelkonvention zwischen den alliierten Hauptmächten einerseits, zu denen Japan zählte, und Litauen andererseits unterzeichnet [82]. Dieser Vertrag regelte vor allem die Übertragung der Souveränität des Memelgebiets von den alliierten Hauptmächten auf Litauen. Im früher preußischen Memelgebiet, das erst durch den Versailler Vertrag aus dem Deutschen Reich abgetreten wurde, entstanden gravierende Probleme auf Grund der unterschiedlichen Nationalitäten und Sprachen. Im Rahmen der Memelkonvention wurde deshalb ein Statut verabschiedet, damit die deutschen Memelländer ihre Autonomie innerhalb des litauischen Staates wahren konnten.

Hinsichtlich der Memelfrage hielt es die japanische Regierung konsequent für geboten, lediglich der Entscheidung der anderen Signatarmächte zu folgen. Im Fall der Absetzung Böttchers nahm das japanische Außenministerium die gleiche Haltung ein wie die anderen Signatarmächte, vor allem die Großbritanniens [89].

Im Juni 1932 erging das Urteil des Ständigen Internationalen Gerichtshofs. Das Verfahren wurde jedoch nicht von Adachi, sondern von dem Vizepräsidenten geleitet. Nach der eingehenden Untersuchung der Memelkonvention und des dazugehörigen Autonomiestatuts kam der Internationale Gerichtshof zu dem Ergebnis, daß der litauische Gouverneur berechtigt gewesen sei, den Präsidenten des Landesdirektoriums abzusetzen, sofern eine ernste Gefährdung für den litauischen Staat bestanden habe. Hingegen wurde die von Litauen vorgenommene Auflösung des Memeler Landtags für ungültig erklärt [87]. An der dem litauischen Gouverneur

eingerräumten Absatzbefugnis scheiterten alle Versuche der alliierten Hauptmächte, die Rechte der deutschstämmigen Bevölkerung in Memel vor den Eingriffen Litauens zu schützen.

Adachis Tod und die Mandschurei-Krise

Im September 1931 begann das japanische Militär, in die nordchinesische Region einzumarschieren. Innerhalb weniger Monate wurde die Mandschurei durch japanische Truppen besetzt. Die chinesische Regierung unter Chiang Kai-shek rief den Völkerbund an und protestierte gegen das japanische Vorgehen [90]. Der Völkerbund setzte einen internationalen Untersuchungsausschuß unter dem Vorsitz des ehemaligen britischen Vizekönigs von Indien, Lytton, ein. Auf dieser Grundlage faßte die Völkerbundversammlung im Februar 1933 den Beschluß, den von der japanischen Operation völkerrechtswidrig geschaffenen Satellitenstaat Mandschukuo nicht anzuerkennen. Einen Monat danach erklärte der japanische Außenminister auf der Generalversammlung Japans Austritt aus dem Völkerbund, der allerdings erst 1935 vollzogen wurde [91].

Der Mandschurei-Zwischenfall fiel in eine Zeit, in der Adachi als Präsident des Ständigen Internationalen Gerichtshofs um die Erhaltung des Weltfriedens bemüht war. Adachi, der sich gegen das Vorgehen des japanischen Militärs wandte, versuchte vergeblich, Admiral Saito, der als Ministerpräsident und zugleich Außenminister die Regierung leitete, dazu zu veranlassen, die Angelegenheiten der Mandschurei-Krise durch den Ständigen Internationalen Gerichtshof zu regeln [92].

Im Laufe der Zeit wurde es den japanischen Vertretern in Genf ebenso wie in Den Haag immer schwieriger, mit den Vertretern der anderen Länder kooperativ zusammenzuarbeiten. Adachi litt an den Folgen der japanischen Expansionspolitik ganz besonders. Im August 1934 erkrankte er schwer in der belgischen Stadt Spa. Das niederländische Königshaus bot an, ihn in ein Krankenhaus in Amsterdam aufzunehmen. Er starb dort am 28. Dezember 1934 und wurde im Januar 1935 auf Veranlassung der niederländischen Regierung sowie des Ständigen Internationalen Gerichtshofs mit allen Ehren beigesetzt [17].

Fazit

Das Wirken Japans im Völkerbund war wesentlich durch Ishii und Adachi geprägt. Beide Diplomaten trugen erheblich dazu bei, die Gegensätze zwischen den Völkern in den 1920er Jahren friedlich zu regeln. Ihre Arbeit, die vor allem im Hintergrund der politischen Bühne stattfand, war zwar für die Weltereignisse nicht von entscheidender Bedeutung. Dennoch stellte sie zweifellos eine wichtige Grundlage zum Erhalt des Weltfriedens dar, den sich der Genfer Völkerbund zur Aufgabe gemacht hatte.

Quellen- und Literaturverzeichnis

1. Documents on Japanese Foreign Policy, 1919, the Foreign Ministry of Japan (Hg.). – Tokyo, 1971. – Bd. III/1, Dok. 355. – S. 436–511 [= 外務省編纂『日本外交文書；大正8年』第三卷上巻].
2. Kashima M. Nihon Gaikoshi, Bd. 12: Pari kowa kaigi, Tokyo: Kashima kenkyusho shuppankai, 1971 [= 鹿島守之助『日本外交史；第12巻；パリ講和会議』東京・鹿島研究所出版会].
3. Nagata Y. Daiichiji sekai taisengo ni okeru sengo koso to gaiko tenkai: Pari kowa kaigi ni okeru jinshu sabetsu teppaian wo chushin toshite, in: Chukyo daigaku daigakuin hogaku kenkyu ronshu – 2003. – № 23. – S. 157-256. [= 永田幸久「第一次世界大戦後における戦後構想と外交展開；パリ講和会議における人種差別撤廃案を中心として」中京大学大学院法学研究論集].
4. Documents on Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/2, Dok. 781, Uchida, 28.04.1921. – S. 950f. [= 『日本外交文書；大正10年』第三卷下巻].
5. Kitagawa T. Kokusai renmei to nichifutsu gaiko ni okeru Ishii Kikujiro, in: Yamagata daigaku jinbun shakaibu kenkyu nenpo. – 2018. – №15. – S. 1-35 [= 北川忠明「国際連盟と日仏外交における石井菊次郎」山形大学人文社会学部研究年報].
6. Walters F.P. A History of the League of Nations. – London: Oxford Univ. Press, 1986. – 850 p.
7. Wintzer J. Deutschland und der Völkerbund 1918–1926. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006. – 634 s.
8. Eguchi B. Sekai no rekishi, Bd. 14: Daiichiji taisengo no sekai. – Tokyo: Chuokoronsha, 1962. [= 江口朴郎『世界の歴史；第14巻；第一次大戦後の世界』東京・中央公論社].
9. Kobayashi T. Kaigun gunshuku juyaku (1921–1936) // Taiheiyo senso heno michi, Bd. 1. – Tokyo: Asahi Shimbunsha, 1988. [1963]. – S. 1-160. [= 小林龍夫「海軍軍縮条約（1921年から1936年）」『太平洋戦争への道』第一巻、東京・朝日新聞社].
10. Eguchi K. Jyugonen senso shoshi. – Tokyo: Aoki shoten, 1986. [= 江口圭一『十五年戦争小史』東京・青木書店].
11. Kashima heiwa kenkyujyo (Hg.) Nihon gaikoshi, 34 Bde. – Tokyo: Kashima kenkyujyo shuppankai, 1970ff. [= 鹿島平和研究所編『日本外交史』全34巻、東京・鹿島研究所出版会].
12. Sato N. Kaiko Hachijyunen. – Tokyo: Jiji tsushinsha, 1963 [= 佐藤尚武『回顧八十年』東京・時事通信社].
13. Sato N. Nihon gaikoshi, Bd. 14: Kokusai renmei ni okeru Nihon, Tokyo: Kashima kenkyujyo shuppankai, 1972. [= 佐藤尚武監修『日本外交史』第14巻；国際連盟における日本、東京・鹿島研究所出版会].
14. Ishii K. Gaiko yoroku. – Tokyo: Iwanami shoten, 1930. [= 石井菊次郎『外交余録』東京・岩波書店].
15. Adachi-Mineichiro-hakushi-kenshokai (Hg.) Kokusaiho ni motozuku heiwa to seigi wo motometa Adachi Mineichiro, Yamagata 2011. [= 安達峰一郎博士顕彰会編『国際法に基づく平和と正義を求めた安達峰一郎』山形・安達峰一郎博士顕彰会].
16. Nitobe I. Nitobe Inazo zenshu, 25 Bde. – Tokyo: Kyobunkan, 1969ff. [= 新渡戸稻造『新渡戸稻造全集』新渡戸稻造全集編集委員会（編）、東京・教文館].
17. Adachi-Mineichiro-kinen-zaidan (Hg.), Adachi Mineichiro, Hito to Gyoseki, Tokyo 2009. [= 財団法人安達峰一郎記念財団編『安達峰一郎、人と業績』].

18. Yanagihara, M./Shinohara, H. (Hgg.) *Adachi Mineichiro. Nihon no gaikokan kara sekai no saibankan he*, Tokyo: University of Tokyo Press, 2017. [= 柳原正治・篠原初枝編『安達峰一郎；日本の外交官から世界の裁判官へ』東京大学出版会]
19. Hamaguchi M. Kokusai renmei to Jobushirejia teikyo funso // Kokugakuin daigaku kiyo – 1993. – №31. – S. 129–159. [= 濱口學「国際連盟と上部シレジア定境紛争」『国学院大学紀要』].
20. Shindo R. Ostpreußen, Litauen und die Sowjetunion in der Zeit der Weimarer Republik. – Berlin: Duncker & Humblot, 2013. – 888 p.
21. Burkman T.W. Japan and the League of Nations. Empire and World Order 1914-1938. – Honolulu: University of Hawaii Press, 2008. – 312 p.
22. Terada K. Actors of International Cooperation in Prewar Japan; The Discourse on International Migration and the League of Nations Association of Japan, Baden-Baden: Nomos, 2018. – 290 p.
23. Reichsgesetzblatt, Reichsinnenministerium/Deutsches Reich (Hg.), [= RGBl.], 1919, S. 689ff.
24. Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R. (Hgg.) *Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirtschaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart*. – Berlin: De Gruyter, 2015. – 736 p.
25. Conrads N. *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Schlesien*. – Berlin: Siedler, 1994. – 816 p.
26. Kiesewetter A., Herde P. (Hgg.) *Dokumente zur italienischen Politik in der oberschlesischen Frage 1919 - 1921*, Würzburg: Königshausen & Neumann, 2001. – 587 p.
27. Puttkamer E. *Oberschlesien // Wörterbuch des Völkerrechts*. – K. Strupp, H.-J. Schlochauer (Hgg.), Bd. II, Berlin: De Gruyter, 1961. – S. 645-647.
28. Documents on the Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/1. – Dok. 103, Ishii, 13.07.1921. – S. 83.
29. Documents on the Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/1. – Dok. 102, Kawakami, 10.06.1921. – S. 82.
30. Harrington Jr. J.F. *The League of Nations and the Upper Silesian Boundary Dispute, 1921-1922 // The Polish Review – 1978. – №23, Nr. 3. – S. 86-101.*
31. Documents on the Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/1, Dok. 111 Ishii, 09.08.1921. – S. 89.
32. Documents on the Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/1, Dok. 96, Ishii, 21.05.1921. – S. 79.
33. Documents on the Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/1, Dok. 104, Ishii, 27.07.1921. – S. 84.; Dok. 106, Ishii, 03.08.1921. – S. 85f.
34. Documents on the Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/1, Dok. 99, Ishii, 26.05.1921. – S. 80f.
35. Documents on the Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/1, Dok. 105, Uchida, 02.08.1921. – S. 85.
36. League of Nations, the Question of Upper Silesia, Letter from the President of the Supreme Council to the acting President of the Council of the League, August 12th, 1921 // Official Journal. – 1921. – S. 982.
37. League of Nations. The Question of Upper Silesia, Report by Viscount Ishii // Official Journal. – 1921. – S. 1220-1223.
38. Documents on the Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/1, Dok. 128, Ishii, 01.09.1921. – S. 100.
39. Akten der Reichskanzlei, Kabinette Wirth I/II, Boppard am Rhein: Boldt, 1973, Bd. 1, Dok. 108, Kabinettsitzung, 10.10.1921.
40. Monnet J. *Memoirs*, translated by R. Mayne. – London: Collins, 1978. – S. 89f.
41. Documents on the Japanese Foreign Policy. 1921, Bd. III/1, Dok. 132, Ishii, 10.10.1921. – S. 102.
42. League of Nations, the Question of Upper Silesia, Recommendation of the Council of the League forwarded to the Supreme Council of the Principal Allied Powers on October 12th, 1921 // Official Journal. – 1921. – S. 1223-1226.
43. Documents on the Japanese Foreign Policy, 1921, Bd. III/1, Dok. 133, Solf, 12.10.1921. – S. 102-105.
44. League of Nations, the Question of Upper Silesia, Decision of the Conference of Ambassadors, October 20th, 1921 // Official Journal. – 1921. – S. 1226.
45. Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Japan/Japan Center for Asian Historical Records/National Archives of Japan [= JACAR], B06150306600, Bl. 3, Ishii, 12. 10. 1921.

46. RGBl. 1922, Teil II, S. 238ff.
47. JACAR, B06150306600, Bl. 7, Ishii, 13. 10. 1921.
48. Schlochauer H.-J. Ständiger Internationaler Gerichtshof // Wörterbuch des Völkerrechts, K. Strupp, H.-J. Schlochauer (Hgg.). – Bd. III. – Berlin: De Gruyter, 1962. – S. 341-364.
49. Informationsabteilung des Völkerbundes, Die Tätigkeit des Völkerbunds. – Bd. VIII (1928), Nr. 12. – S. 486-489.
50. Shinohara H. Kokusai renmei rijikai ni okeru Adachi Mineichiro // Yanagihara/Shinohara (Hgg.), Adachi Mineichiro: Nihon no Gaikokan kara Sekai no Saibankan he. – Tokyo: University of Tokyo Press, 2017. – S. 169-192. [= 篠原初枝「国際連盟理事会における安達峰一郎」]
51. Schattkowsky R. Deutsch-polnischer Minderheitenstreit nach dem Ersten Weltkrieg // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. – 1999. – Vol. 48. – Nr. 4. – S. 524-554.
52. Erler G. Minderheitenschulen in Oberschlesien-Fall // Wörterbuch des Völkerrechts, K. Strupp, H.-J. Schlochauer (Hgg.). – Bd. II. – Berlin: De Gruyter, 1961. – S. 536f.
53. Warschauer. Grundsätzliche Bemerkungen zu dem Urteil des Haager Ständigen Internationalen Gerichtshofes vom 26. April 1928 im oberschlesischen Schulstreit // Zeitschrift für Ostrecht. – 1932. – Vol.6. – S. 561-566.
54. World Court Reports. – Bd. II (1927-1932), O. M. Hudson (Hg.). – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1935, Nr. 24: Rights of Minorities in Upper Silesia (Minority Schools). – S. 268-319.
55. Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and Poland, signed at Versailles, June 28, 1919 [Electronic resource] – Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch29>
56. RGBl. 1922, Teil II, S. 238ff., Art. 74, 131, sowie Abschnitt II: Öffentlicher Volksschulunterricht, Art. 106 bis 114.
57. Bernhardt R. Rechtsgutachten des Ständigen Internationalen Gerichtshofes // Wörterbuch des Völkerrechts. K. Strupp, H.-J. Schlochauer (Hgg.). – Bd. III. – Berlin: De Gruyter, 1962. – S. 37-49.
58. Die Tätigkeit des Völkerbunds. – Bd. IX (1929). – Nr. 1. – S. 13-16; Nr. 3. – S. 115-119.
59. Die Tätigkeit des Völkerbunds. – Bd. VIII (1928). – Nr. 12. – S. 486-489.
60. Die Tätigkeit des Völkerbunds. – Bd. IX (1929). – Nr. 6. – S. 288-296.
61. Vortrag von Adachi, 17.05.1930 // Adachi-Mineichiro-hakushi-kenshokai (Hg.) Kokusaiho ni motozuku heiwa to seigi wo motometa Adachi Mineichiro. – Yamagata, 2011. – Dok. 76. – S. 175-192 [S. 182f.]
62. JACAR, B04014039000, Bl. 35, Henderson, 15.02.1930.
63. JACAR, B04014039000, Bl. 34, Chamberlain, 15.02.1930.
64. JACAR, B04014039000, Bl. 43, Yoshizawa, 19.06.1930.
65. JACAR, B04014038900, Bl. 91, Beneš, 01.05.1930.
66. JACAR, B04014038900, Bl. 55, Matsushima, 04.04.1930.
67. JACAR, B04014038900, Bl. 68f., Legation de Pologne Tokio, 12.04.1930.
68. JACAR, B04014038900, Bl. 60f., Streng vertraulich, Togo, 07.04.1930.
69. JACAR, B13091017200, Bl. 1-8, Handels- und Schifffahrtsvertrag zwischen Japan und Litauen, handschriftlich unterzeichnet von den beiden Bevollmächtigten, Nagaoka und Sidzikauskas, 02.05.1930; JACAR, B13091017400, Bl. 1f., Note zu Artikel 6, Notenwechsel zwischen Nagaoka und Sidzikauskas, 02.05.1930.
70. JACAR, B04014038900, Bl. 83f., Streng vertraulich, Nagaoka, 02.05.1930.
71. JACAR, B04014039100, Bl. 53ff., Japanische Bevollmächtigte in Genf, 26.09.1930.
72. World Court Reports. Bd. I (1922-1926). – Nr. 1. – Washington, 1934. – S. 107.
73. Permanent Court of International Justice, Series C, Pleadings, Oral Statements and Documents, XXIInd Session 1931, No. 54. Railway traffic between Lithuania and Poland, Advisory opinion of October 15th, 1931, Leiden: Sijthoff, 1932 [= P. C. I. J., Ser. C, 1931, No. 54].

74. Łossowski P. Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939. – Warszawa: Czytelnik, 1985. – 325 p.
75. Senn A.E. The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question 1920–1928. – Leiden: Brill, 1966. – 242 p.
76. Exposé écrit du Gouvernement de la République Lithuanienne. 26.05.1931. // P.C.I.J. – Ser. C. – 1931. – No. 54. – S. 130-222 [S. 194].
77. Rapport de la Commission consultative et technique des Communications et du Transit // P.C.I.J. – Ser. C, 1931. – No.54. – S. 31-91.
78. Extraits des procès-verbaux de la soixante-deuxième Session du Conseil de la Société des Nations, I, septième séance (publique, puis privée), 23.01.1931 // P.C.I.J. – Ser. C. – 1931. – No. 54. – S. 120-128.
79. Résolution du Conseil de la Société des Nations, 24.01.1931 // P.C.I.J. – Ser. C. – 1931. – No. 54. – S. 10.
80. World Court Reports, Bd. II (1927–1932). Railway traffic between Lithuania and Poland (Railway sector Landwarów-Kaisiadorys). – Washington 1935. – Nr. 34. – S. 749-761.
81. League of Nations. Treaty Series. Bd. VII, 1921/22, Nr. 171. Convention and Statute on Freedom of Transit. Barcelona, 20.04.1921.
82. League of Nations. Treaty Series. Bd. XXIX, 1924, Nr. 736. Convention concerning the Territory of Memel, signed at Paris, 08.05.1924.
83. Rutenberg G. Die Entscheidung des Haager Weltgerichtshofes vom 15. Oktober 1931 in den litauisch-polnischen Streitsachen, in: Zeitschrift für Ostrecht. – 1933. – №7. – S. 274-290.
84. Anysas M. Der litauisch-polnische Streit um das Wilnagebiet von seinen Anfängen bis zum Gutachten des Ständigen Internationalen Gerichtshofes vom 15 Oktober 1931 (Diss. Hamburg). Würzburg: Tritsch, 1934.
85. Die Tätigkeit des Völkerbundes. – Bd. III (1923). – №4. – S. 95f.
86. P.C.I.J., Ser. A./B., No. 47, Interpretation of the Statute of the Memel Territory, XXV 20th Session, Judgment of June 24th, 1932 // JACAR, B04013872500.
87. World Court Reports, Bd. III (1932–1935). Interpretation of the Statute of Memel. – Washington, 1938. – № 38. – S. 17-80.
88. Pferr U. Die Verfassungskrise im Memelgebiet 1931/32 insbesondere unter Würdigung der Memelkonvention und deren Auslegung im Urteil des Ständigen Internationalen Gerichtshofs in Den Haag vom 11. August 1932, Würzburg: Ergon-Verlag, 2005. – 258 p.
89. JACAR, B04013872100, Bl. 11, Sawada, 04.03.1932.
90. League of Nations, Second Meeting, 22 September, 1931, Appeal from the Chinese Government under Article 11 of the Covenant // Official Journal, 1931. – S. 2265–2274.
91. League of Nations, Notification by the Japanese Government of its Intention to Withdraw from the League of Nations // Official Journal. – 1933. – S. 657f.
92. Brief von Adachi an Saito, 27.05.1932 // Adachi-Mineichiro-hakushi-kenshokai (Hg.) Kokusaiho ni motozuku heiwa to seigi wo motometa Adachi Mineichiro. – Yamagata, 2011. – Dok. 91. – S. 206f.

Shindo R. Japan, the League of Nations and the Permanent Court of International Justice on the Question of Upper Silesia, Vilnius and Memel.

The First World War marked a turning point for civilization development in the 20th century. With the collapse of the Central Powers, a new international order arose. In the wake of the Paris Peace Conference, the founding of the League of Nations was above all due to the initiative of the victorious powers. Member states were expected to contribute to maintaining world peace. Japan was one of the major Allied powers and a permanent member of the League Council. In this position, Japan was significantly involved in the post-war politics of Europe.

To elucidate the nature and consequences of this involvement, the activities of Japanese diplomats in the League of Nations and in the Permanent Court of International Justice in the Hague during the period between the First and Second World Wars are examined. Particular attention is paid to Japan's participation in the regulation of the demarcation and minority issues in Upper Silesia and in the Vilnius and Memel districts.

Keywords: *the League of Nations, the First World War, Japanese diplomats, Japan, the Permanent Court of International Justice.*

Шиндо Р. Японія, Ліга Націй та Постійна палата міжнародного правосуддя з питань Верхньої Сілезії, Вільнюса та Мемеля.

Перша світова війна стала поворотним пунктом для розвитку цивілізації у ХХ столітті. З крахом Центральних держав виник новий міжнародний порядок. Після Паризької мирної конференції створення Ліги Націй було реалізовано насамперед завдяки ініціативі держав-переможців. Очікувались, що країни-члени сприятимуть підтримці миру у світі. Японія була однією з основних держав союзників і постійним членом Ради Ліги. З таких позицій Японія брала активну участь у післявоєнній політиці Європи.

У цій статті з метою вивчення природи та наслідків цієї участі досліджується діяльність японських дипломатів у Лізі Націй та в Постійній палаті міжнародного правосуддя в Гаазі за період між Першою та Другою світовими війнами. Особлива увага приділяється участі Японії у регулюванні питань розмежування та питань меншин у Верхній Сілезії та в районах Вільнюса та Мемеля.

Ключові слова: *Ліга Націй, Перша світова війна, японські дипломати, Японія, Постійна палата міжнародного правосуддя.*

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА УКРАЇНА

УДК 94(100)054.65=161.2:070«1916/1917»

Срібняк І.В., Голоско С.М.

«ПОДАТИ ТОВАРИШАМ ДРІБКУ ДУШЕВНОЇ РОЗРАДИ І ЗАБУТТЯ ПРО ВЛАСНУ НЕДОЛЮ»: ТАБОРОВА ГАЗЕТА ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ «ВІЛЬНЕ СЛОВО» (ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ, НІМЕЧЧИНА) У 1916-1917 рр.

У статті відтворено історію видання органу таборової громади полонених вояків-українців у Зальцведель «Вільне слово» у 1916-1917 рр., яка регулярно інформувала таборян про події в світі та Україні, висвітлювала ситуацію на фронтах Першої світової війни, публікувала інформацію про новини громадського і культурного життя на окупованих українських землях. Газеті вдавалось суттєво впливати на формування національної свідомості полонених, своїми матеріалами вона зуміла виховати тисячі свідомих українців у таборі Зальцведель. Також «Вільне слово» ефективно виконувало місію сполучника між проводом таборової української громади та її членами, які тимчасово виїжджали з табору в складі робітничих команд. За порівняно короткий час свого існування таборовий часопис полонених українців у Зальцведелі перетворився на авторитетне українське зарубіжне видання, яке в умовах війни та подальших революційних потрясінь в Німеччині несло слово підтримки та розради для таборян, вселяючи в їх душі надії на повернення додому, викуюючи в них віру в державне самоствердження України та доводячи полоненим необхідність її збройного захисту перед навалою більшовицької Росії.

Ключові слова: газета, часопис, полонені вояки-українці, табір, Зальцведель, «Вільне слово», Німеччина.

Матеріали таборових газет, що видавались у таборах полонених вояків-українців у Німеччині в часі Першої світової війни, є важливим і цінним джерелом з діяльності та повсякдення таборян. Їх вивчення дає змогу дослідити основні етапи формування та розвитку українських таборових громад, проникнути в глибини психології полонених, а також відтворити «атмосферу» повсякдення мешканців таборів, їх настрої та сподівання. Не буде перебільшенням стверджувати, що матеріали таборової преси є самоцінними, бо вони дозволять дослідникові реконструювати майже всі сторони життя полонених українців, доповнюючи значною мірою свідчення архівних документів. Значення періодики зростає в тому випадку, коли інші джерела «мовчать» або перебувають у малодоступних закордонних сховищах. У цьому зв'язку актуалізується потреба введення матеріалів таборової преси до наукового обігу та їх широкого використання.

Нині вже є аксіоматичним твердження про те, що періодика була і залишається універсальним джерелом для відтворення майже всіх історичних

подій нового й новітнього часу. Відтак визначення її внеску до формування джерельної бази наукового пізнання минулого лишається важливим завданням сучасного джерелознавства. Воно передбачає, з одного боку, комплексне висвітлення процесів становлення, формування та розвитку періодики як єдиної, цілісної системи, а з іншого, – викликає необхідність історико-джерелознавчого аналізу окремих її складових. Конкретизуючи це положення, слід зазначити, що для сучасного дослідника важливими завданнями є, по-перше, наукова розробка синтетичної історії преси та, по-друге, проведення детального аналізу функціонування її окремих видань, визначення їхньої цінності як історичних джерел.

Відтак завданням даної статті є відтворення процесу становлення та розвитку видавничої секції (пізніше – Товариства) у таборі полонених українців Зальцведель (Німеччина), заходами членів якої було започатковано видання таборового часопису «Вільне слово».

Початок науковому опрацюванню було покладено О. Сидоренком, який став укладачем анотованого бібліографічного покажчика таборової преси в часі Першої світової війни, в якому містились короткі дані про вказаний часопис [1]. Наступного року вийшла друком його оглядова стаття з цієї тематики [2, с. 207-210], і одночасно – розвідка львівського дослідника І. Крупського [3, с. 341-352]. Паралельно з цим почала розроблятися історія окремих таборів полонених вояків-українців у Німеччині доби Першої світової війни, і в контексті цієї проблематики тривав процес нагромадження фактологічної інформації про обставини функціонування часопису «Вільне слово» у Зальцведелі [4, с. 139-151; 5, с. 291-297; 6, с. 114-119].

Підсумковий характер мала публікація Н. Сидоренко авторської монографії, в якій на основі опрацювання широкого кола архівних джерел були проаналізовані основні віхи редакційно-видавничої історії таборових видань полонених українців, розглянуто їх тематичне наповнення, а також визначено вплив таборової преси на формування національної свідомості таборян, зокрема згадуваної газети [7].

Монографічне дослідження О.І. Савченка з історії української зарубіжної преси [8] також містило інформацію про таборову періодику полонених українців у Німеччині (у т.ч. й про «Вільне слово»), проте уважне вивчення його науково-довідкового апарату дозволяє припустити, що посилання його автора на деякі документи архівів були «творчо» запозичені О.І.Савченком з книги «Полонені та інтерновані українці в Австро-Угорщині та Німеччині». У цьому зокрема переконає дивний збіг з формою написання І. Срібняком посилання № 32 «ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.41, 42, 122-131» [6, с.235] (порівняй з конструкцією О. Савченка в посиланні № 147: «ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.41, 42, арк.122-131» [8, с.177]). І якщо в першому випадку було наведено перелік номерів архівних справ, то О.І. Савченко певно вирішив його «уточнити», додавши сюди ще й «аркуші». На користь того, що

О.І. Савченко не працював з цими документами свідчить й відсутність його дослідницької справи в ЦДАВО України. Але це не завадило йому стверджувати в анотації до своєї книги, що остання була написана «на основі широкої джерельної бази».

Дана тематика не втратила своєї актуальності й сьогодні, свідченням чому стала поява кількох публікацій, підготовлених співробітниками Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [9, с. 192-197; 10, с. 356-368]. Особливу увагу при цьому було звернуто на їх тематичну насиченість, що у свою чергу актуалізувало їх джерельний потенціал як у відтворенні видавничої історії таборових газет, так і у справі реконструкції повсякдення таборян та особливостей функціонування таборів полонених українців.

У цьому відношенні високу джерельну вартість становить опублікована на шпальтах «Вільного слова» стаття П. Павленка [11], яка містила значний масив змістовної інформації про різні аспекти діяльності видавничого товариства, силами членів якого й видавалась газета «Вільне слово». Збагати джерельне підґрунтя для вивчення таборової преси уможлиблює «цифровізація» окремих чисел цієї таборової газети, що відбувається заходами співробітників Центрального державного архіву зарубіжної україніки [12].

Проте і нині таборовий часопис Зальцведеля «Вільне слово» не є вивченим достатньою мірою, а його матеріали все ще чекають на свого дослідника. Створення синтетичної картини його функціонування передбачає залучення усього комплексу джерел, і насамперед тих, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), і зокрема – у фонді № 4418, де й відклалась документація видавничого товариства табору Зальцведель.

У жовтні 1915 р. Берлінська центральна Союзу визволення України (голова – О. Скоропис-Йолтуховський) розпочала підготовку до українізації табору полонених вояків-українців зі складу царської армії у таборі Зальцведель. Біля витоків національно-виховної й культурно-освітньої роботи у цьому таборі стояв гурток відряджених до цього табору інтелігентів – членів таборового Просвітнього відділу СВУ (у різний час до його складу входили такі відомі українські науковці та культурні діячі як О. Семенів, П. Бендзя, І. Мороз, Р. Смаль-Стоцький, З. Кузеля, Є. Турула, Б. Лепкий, В. Сімович, В. Левицький, П. Чикаленко та ін.) та свідомих українців з числа таборян, які об'єднались у «Національно-Просвітньому Гурткові» (НПГ).

Початки їх діяльності були позначені величезними труднощами – пригадуючи пізніше цей перший і найтяжчий період діяльності гуртка, дописувач таборового видання П. Павленко зазначав: «Люди темні, скалічені, обдурені, не знаючи нічого про українську справу, не розуміли хто їх приятель, а хто ворог, і тому тих людей, що несли їм слово правди й науки, жертвуючи своїм власним щастям і здоров'ям, вони прийняли за своїх ворогів» [13].

Полонені вважали їх за «німецьких агентів», і всіляко перешкоджали проведенню культурно-освітньої роботи в таборі [14].

У цій ситуації справі національного освідомлення полонених українців могло суттєво допомогти заснування таборової газети, зі шпальт якої український актив табору промовляв би до загалу таборян. Рішення про започаткування видання часопису було ухвалено 11 лютого 1916 р. на спільному засіданні членів нещодавно створеного редакційного комітету та представників інших таборових організацій. Майбутня газета була покликана інформувати полонених про найважливіші світові події, новини таборового життя та ситуацію на фронтах Першої світової війни. На цьому ж засіданні було затверджено статут щойно заснованої видавничої (пресової або редакційної) секції НПП, яка мала завданням практично реалізувати справу заснування й видання таборової газети. Також було обрано управу секції у складі голови, його заступника, писаря, скарбника і адміністратора, створено редакційну колегію на чолі з членом Просвітнього відділу П. Карманським (заходами якого газета, власне, й з'явилася, і який вів її до сьомого числа) [1, с. 10].

Через тимчасову відсутність у типографії друкарського верстату та українських шрифтів для складання текстів, було вирішено видавати часопис лише два рази на місяць. Для полегшення зв'язку з майбутніми читачами та дописувачами на редакційному баракі члени пресової секції встановили скриньку, в якій полонені мали можливість залишати свої листи. На другому засіданні пресової секції і редколегії, крім обговорення матеріалів, що надійшли до редакції, була вирішена справа з назвою часопису. На думку полонених – назва «Вільне Слово» найвлучніше характеризувала майбутній зміст статей полонених, які редакція планувала приміщувати на сторінках газети [15].

Перше число двотижневика полонених українців «Вільне Слово» з'явилося 1 березня 1916 р. і містило на титульній сторінці заклик: «Товариші! Говоріть і пишіть все і всюди по українськи, бо це ганьба соромитись і легковажити матірню мову! Вчащайте усі на науку рідної історії і письменства, бо кожна шануюча себе людина повинна знати свою минувшину і духове надбання своїх батьків». У статті «Від Редакції» було визначено основні завдання часопису, який своїми матеріалами мав дати полоненим «дрібку [...] душевної розради і забуття про власну недолю» та найцікавіші відомості.

Крім того, на його шпальтах планувалось уміщувати «найцікавіщі відомості зі світа і родини також і інші думки на громадянські питання» аби плекати у полонених «свідомість горожанських та національних прав», і в такий спосіб позбутися «намулу несвідомості, байдужності та заляканості, яким замулили нашу душу віки неволі в путях чиновництва, солдатчини і громадянської нужди». Завершував це звернення палкий заклик: «Зробім нашу часопись душею цілого нашого табору, щирою товаришкою і розрадою кожного, кого доля чи недоля завела в отсю огорожу» [16, с. 1].

Під час тиражування перших двох чисел газети виникли непередбачувані труднощі, коли у таборовій друкарні зіпсувався верстат. Тоді на допомогу редакції прийшла німецька комендатура, завдяки сприянню якої майже весь наклад перших двох чисел газети було видруковано в міській типографії Зальцведеля (наклад першого числа склав 2000 примірників, другого – 2500). Такі обсяги тиражування дозволяли надсилати частину його накладу до інших українських таборів у Німеччині й Австро-Угорщині [13].

Попри досить енергійну протидію газеті з боку окремих полонених-чорносотенців, «Вільне Слово» почало розповсюджуватися у таборі та активно поширюватися в робітничих командах, які отримували його безоплатно. Намагаючись донести українське слово до полонених українців, які працювали далеко поза табором, видавнича секція НПП зверталась до них з проханням підтримати газету добровільними датками, які допомогли би покрити видатки на друк. При цьому редакція обіцяла уміщувати на шпальтах газети назви тих робітничих команд, які відгукнулись би на цей заклик та організували збірку коштів серед полонених. Дуже важливим було й те, що вже починаючи з середини березня 1916 р. всім полоненим, хто публікував у газеті свої матеріали (як прозу, так і поетичні твори), виплачувались авторські гонорари. Для активнішого залучення таборян до справи видання всіх бажаючих запрошували на засідання видавничої секції з можливістю участі в обговоренні їх матеріалів [17, с. 6].

Згадуючи перший період діяльності видавничої секції П. Павленко писав: «Друкарська машина ще не була влаштована; то на початку роботи зіпсувалася; не було потрібного шрифту; друкарі [...] української мови добре не розуміли, в українських виданнях ніколи не робили й тому при складанні робили багато помилок; ніхто із членів секції, крім одного редактора, не був знайомий із редакторською і видавничою справою; не було коректорів і тому самому редакторові приходилося правити всю коректуру [...]. Не було потрібного числа сталих дописувачів, які б надсилали матеріал до часопису» [15].

Члени видавничої секції крім справ, пов'язаних виключно з виданням часопису, були задіяні й в інших таборових інституціях. Редактор видання часто був змушений відвідувати всі таборові організації, збираючи різні інформації про їх діяльність [18]. Багато сил відбирало полагодження різних адміністративних справ. Через відсутність у таборі спеціального приміщення для продажу газет, їх необхідно було розносити до кожному бараку. «Але робити це також було трудно, бо через чорносотенців, які тоді ще були в силі, не тільки по бараках [...] а й по майдану небезпечно було ходити [...]. Були випадки, що газетяра били, забирали у нього касу, а часописи рвали» [13].

Такий стан справ тимчасово гальмував справу розповсюдження таборового часопису, проте був не в змозі її припинити. Енергійна праця розповсюджувачів спричинилася до поступового збільшення обсягу продажу газети у таборі. З 10 квітня 1916 р. газета почала виходити тричі на місяць, а вартість її

примірника становила лише два пфеніги, що робило видання доступним для переважної більшості полонених. З цієї нагоди редакція часопису висловила надію, що «з огляду на низьку ціну «Вільне Слово» знайдеться в руках кожного, хто не хоче бездушно валятися гнилою колодою по таборі» [19, с. 7].

У цей час редакції додавала сил та енергії та обставина, що полонені почали надсилати перші свої пожертви для підтримки свого таборового видання. Так, зокрема, полонений М. Рудик і його колеги, що знаходились поза табором у складі однієї з робітничих команд, надіслали 2,60 марок німецьких (м.н.), за десять днів таборовий часопис повідомив про надходження ще 7,76 м.н. [20, с. 7; 21, с. 4].

Нового імпульсу робота з поширення часопису набула після влаштування на таборовому майдані в кінці травня 1916 р. книжково-газетного кіоску та організації продажу газет під час концертів і вистав у «Народному Домі». Збільшенню обсягів продажу «Вільного слова» сприяло й те, що до окремих її чисел безкоштовно долучались інші українські газети (у т.ч. «Діло» та «Українське Слово»). Це також привчало таборян читати не тільки таборовий часопис, а й інші українські видання.

Всі ці здобутки «Вільного слова» дозволили її редколегії наголосити на поважному внеску газети у формування національної ідентичності полонених у Зальцведелі та поза його межами. У редакційній статті з нагоди виходу 100-го числа газети було слушно зазначено, що «завдяки «Вільному Слово» мали змогу більш-менш освідомитися кількадесят тисяч полонених українців, як іншою дорогою так освідомитися не змогли б. Освідомилося багато людей і інших націй, а також своєю працею ми звернули на себе увагу громадянства всього культурного світа» [22].

У травні 1916 р. редактором «Вільного Слова» та управителем табової друкарні став Зенон Кузеля, який також був призначений головою Просвітнього відділу СВУ. 19 травня на засіданні видавничої секції (яка тоді ж була перейменована у редакційну), до статуту організації були внесені зміни й доповнення, зокрема – створено раду секції (як її виконавчий орган), і контрольну комісію у складі трьох чоловік. Було також прийняте рішення обирати редактора з числа полонених терміном на шість тижнів, аби дати можливість більшості членів секції пройти стажування на цій посаді. Після цих змін З. Кузеля продовжував залишатися представником Просвітнього відділу в складі редакції [23, арк.4-6].

Стараннями членів редакційної секції та З. Кузелі «Вільне слово» змінює періодичність свого виходу в світ – якщо у березні 1916 р. вона з'явилася двічі на місяць, то вже починаючи з 1 квітня і до 28 травня – тричі (1, 10 і 20 день місяця), потім (до 19 серпня) функціонувала як щотижневик, і нарешті починала видаватися двічі на тиждень. Досить промовистими є й обсяг реалізованих та безкоштовно розповсюджених у табором та поза його межами накладів газети: з 1 березня і до кінця травня 1916 р. тільки у таборі було

реалізовано близько 3000 примірників «Вільного Слова», а також – 3500 примірників інших українських видань («Вістник СВУ», «Розсвіт», «Розвага», «Українське Слово»), понад 400 примірників різних брошур і книжок на загальну суму 617,31 м.н.[13].

З серпня 1916 р. наклад газети становив 3000 примірників, з яких 350 примірників надсилалося до Централі СВУ в Німеччині, 1300 – до трьох українських і трьох змішаних таборів полонених царської армії у Німеччині й Австро-Угорщині, 350 – до п'яти великих робітничих команд і ще 800 примірників – до 600 невеликих команд з табору Зальцведель (у розрахунок один примірник на повний десяток полонених). У випадку меншої чисельності робітничої команди повинна була здійснюватися передплата. Успішно провадився й продаж часопису в таборі – пересічно 200 примірників кожного числа, при чому за весь час існування табору тут було реалізовано 12 тис. примірників «Вільного Слова». З 1 березня і до кінця 1916 р. було надруковано 157 тис. примірників часопису [24].

Це дозволяє зробити висновок, що попри досить складні умови таборового повсякдення, часопис поширював свій вплив не тільки на полонених українців власне Зальцведеля, але й на мешканців інших таборів на теренах Німеччини й Австро-Угорщини. Але насамперед газета орієнтувалась на «зальцведельців» – тому на її шпальтах досить часто уміщувались листи полонених до редакції. «Вільне слово» неодмінно повідомляло про надіслання таборянами грошових внесків для підтримки видавничої діяльності у таборі. Так, зокрема, у серпні 1916 р. полонений українець, прізвище якого було приховане під криптонімом «Т.В.М.», дякував редакції та аби «стерти сором із своїх очей» надсилав їй свій скромний грошовий внесок (1,50 м.н.). Цей та інші випадки підтримки газети полоненими дозволили редакції зробити висновок про розуміння таборянами ваги «рідного слова, яке промовляє прямо до серця й розважає тугу на чужій чужині» [25, с. 8].

На газетних шпальтах знаходилось і місце для посмертних згадок: після того, як 16 серпня 1916 р. пішов з життя активний діяч українського таборової громади капітан царської армії Федір Сугак (він виконував обов'язки члена Просвітнього відділу СВУ, був сотником Запорізької січі, секретарем Головної ради табору та членом національної секції) редакція «Вільного Слова» умістила про нього скромний некролог [26, с. 8]. Для померлого було розпочато збір коштів (зібрано 37,69 м.н.), які рішенням національної секції були передані до фонду учнів українських гімназій [27, с. 6].

Восени 1916 р. при редакційній секції була створена палітурна майстерня, яка здійснювала опрацювання всіх книжок з таборової бібліотеки і виконувала приватні замовлення полонених. Тоді ж з членів секції було утворено видавничу комісію, завданням якої було видання популярних книжок і брошур для полонених. Заходами комісії, зокрема, було видано брошуру «Голос пробудженого українця» (її наклад склав 3000 примірників). Одночасно

видавнича комісія створила редакційну бібліотеку (113 книжок), організувала передплату 30 періодичних видань. 10 жовтня 1916 р. при редакційній секції було створено «Гурток студіювання української мови», члени якого мали сприяти поширенню української мови у таборі [28]. 17 листопада редакційна секція заснувала «Фонд українського шкільництва», який почав збирати кошти шляхом добровільних пожертв на розвиток початкових шкіл в Україні. На кінець 1916 р. на рахунку фонду зберігалось 183,34 м.н.

Редакція провадила жваве листування з таборянами, намагалася оперативно висвітлювати всі головніші події політичного життя в Україні й Росії, підносила наболілі питання таборового побуту й перебування полонених у складі робітничих команд. У свою чергу і полонені поступово почали частіше звертатися до редакції, розповідаючи про свої болючі проблеми та додаючи до листів частину свого мізерного заробітку на підтримку розвитку видавничої справи в таборі [29, арк.32-35]. У цьому зв'язку досить показовим є той факт, що до кінця 1916 р. редакція отримала близько 500 рукописів статей про життя і побут полонених. Зміст всіх матеріалів регулярно (двічі на тиждень) обговорювався на редакційній колегії, кожен член якої відповідав за свою рубрику. Після обговорення всі статті зберігалися у редакційному архіві.

Заходами редакції часопису було проведено кілька опитувань (анкет) полонених, що перебували у зальцведельському таборі та на робітничих командах. Полоненим пропонувалося відповісти на цілу низку питань, які торкалися широкого кола різних аспектів життя й побуту таборян [29, арк.32-35]. Аналіз анкет часопису «Вільне Слово» свідчить про те, що редакції вдалося встановити досить тісний контакт зі своїми читачами. Автори часопису намагалися якнайширше відобразити не тільки життя полонених, але й сприяли їхньому формуванню як свідомих громадян вільної України. З іншого боку, ця анкета дає історикам важливий матеріал для відтворення «образу» полоненого-українця – про вік, соціальне походження, освітній ценз, приналежність до політичної партії чи кооперативних організацій, загальний культурний рівень тощо.

Перегляд 35 анкет, що зберігаються у фонді зальцведельського табору, дає підстави для таких узагальнень: більшість полонених табору до війни займалися хліборобством, закінчили початкову школу. Середній вік полонених – 30-35 років. До війни політикою цікавилися мало, книжки читали рідко. З українськими часописами вперше познайомилися в таборах завдяки просвітній діяльності СВУ. У Зальцведелі найпопулярнішими часописами були «Вільне Слово» та «Вістник СВУ», однак полонені виказували інтерес до окремих випусків «Громадської Думки», «Розваги» та «Розсвіту». Газети вони читали регулярно, у переважній більшості повністю їх прочитуючи, починаючи з передовиці. Найбільше їх цікавили події політичного життя в Росії та Україні, ситуація на фронті, а також таборове життя [29, арк.1-35]. Виходячи з матеріалів анкети можна стверджувати, що полонені на загал високо оцінювали

просвітницьку діяльність таборових часописів, з яких вони «багато дечого почерпнули доброго» [29, арк.2, 5].

На початку січня 1917 р. редакційна секція української таборової організації була реорганізована у Видавниче товариство імені П. Куліша на чолі з управою. При товаристві діяв редакційний комітет у складі 8 осіб, що безпосередньо відповідав за підготовку до друку кожного числа часопису. Нагляд за належною витратою коштів здійснювала ревізійна комісія [30]. Нарешті, спеціальна рада координувала роботу всіх осередків Видавничого товариства [31, арк.1-15]. До складу товариства увійшло 40 таборян (переважно – вчителі, селяни й робітники). До друкарського персоналу належали три складачі текстів, машиніст і його помічник. Друкарню було переведено на електричне живлення (до цього четверо таборян змушені були власноручно крутити маховик друкарського верстата). З початком 1917 р. було збільшено формат часопису [32].

Заходами управи товариства у жовтні 1917 р. для таборян були організовані триденні курси з журналістики, що склалися з теоретичної (історія преси, обов'язки журналіста, авторські права, кореспонденти й дописувачі) та практичної (способи набору часописів, зразки шрифтів) частин [33]. Крім того, завдяки допомозі німецької комендатури табору, слухачі курсів (25 осіб) відвідали друкарню німецької газети «Salzwedeler Wochenblatt», де вони мали нагоду ознайомитися з роботою великих друкарських машин та різними способами складання текстів [34].

Тиражування газети «Вільне слово» як таборового видання продовжувалось до літа 1918 р., після чого її статус набув підвищення – вона стала видаватись та поширюватись вже для всіх полонених українців, які перебували на теренах Німеччині в очікуванні своєї репатріації додому. Ще за півроку часопис став органом Військово-санітарної місії УНР для справ полонених у Німеччині – і вже у новій якості продовжував орієнтуватись на задоволення інформаційних потреб усього загалу полонених вояків-українців у цій країні.

Весь цей час газета гідно виконувала свою місію та оперативно інформувала полонених про події у світі та Україні, ситуацію на фронтах Першої світової війни, приміщувала інформацію про новини громадського і культурного життя на окупованих українських землях. Очевидно, що все це робилось в умовах попередньої перевірки поданих до друку матеріалів німецькою воєнною цензурою, що накладало свій відбиток на її змістовне наповнення. Але попри це «Вільне слово» – знаходило можливості проторувати шляхи до сердець полонених вояків-українців, пропонуючи їм власні оригінальні матеріали.

Газеті вдавалось суттєво впливати на формування національної свідомості полонених, своїми матеріалами вона зуміла виховати тисячі свідомих українців у таборі Зальцведель. Також «Вільне слово» дуже успішно виконувало місію сполучника між проводом таборової української громади та її членами, які тимчасово виїжджали з табору в складі робітничих команд. Усвідомлення

важливості такого зв'язку загалом полонених обумовлювало надходження до редакції газети сотень листів, а також грошових внесків полонених українців на потреби розвитку «Вільного слова».

За порівняно короткий час свого існування таборовий часопис полонених українців у Зальцведелі перетворився на авторитетне українське зарубіжне видання, яке в умовах війни та подальших революційних потрясінь у Німеччині несло слово підтримки та розради для таборян, вселяючи в їх душі надії на повернення додому, виковуючи в них віру в державне самоствердження України та необхідність її збройного захисту перед навалою більшовицької Росії. Відтак роль і значення «Вільного слова» виходили далеко поза межі табору, а обстоювані його редакцією державотворчі гасла суттєво причинились до піднесення українського національного руху.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Звернення редакції часопису «Вільне слово» до читачів

Останніми довелось нам бути... Коли по других таборах вже здавна пішла всестороння праця, починаючи від курсів грамоти, а кінчаючи на лекціях з усякого висшого знання, починаючи від простих кустарних робіт, а кінчаючи на виробках з обсягу справжнього мистецтва, починаючи від літографованих летучих листків, а кінчаючи на гарних печатаних часописах – то в нашому таборі усе те покищо задачі будуччини. Наш табор ледви зароджується твориться; щоднини прибувають нові партії товаришів, заповняючи собою приготовані бараки; щоднини наша громада збільшуєсь, росте.

Але тепер, коли ся громада доходить до десятка з половиною тисяч, годі нам дождити далі: пора і нашому таборови виявити усі здібності, що дримають серед нас, приспані злиднями і невмілістю користуватись ними, пора і нашому таборови зачати сю роботу, яка кипить по других таборах.

Попри всяку другу роботу, якій може жертвувати свої сили кожний з товаришів полонених, наш гурток приступає також до видавання нашої таборової часописи.

Ціль часописи така: перш усього нам хотіло б ся подати товаришам дрібку сеї душевної розради і забуття про власну недолу, яку найдуть товариші вчитуючися у стрічки нашої часописи. А відтак хотіло б ся нам подавати попри найцікавіші відомості зі світа і родини (Батьківщини – *авт.*) також і інші думки на громадянські питання, щоби плекати у собі свідомість горожанських і національних прав, а через те стрясати з себе цей намул несвідомості, байдужності і заляканости, яким замулили нашу душу віки неволі в путах чиновництва солдатчини і громадянської нужди.

А вкінці цілю нашою є понукувати (спонукати – *авт.*) вас, товаришів, до списування своїх думок, віршом чи звичайно, і в сей спосіб заставляти вас до цікавлення загальними, громадянськими справами, робити з вас суспільні одиниці і підготовляти вас до такої ролі на будуче. – Не один з вас, товариші,

уміє сказати розумне слово, кинути розумну думку, дати добру пораду. Чому ж би йому не робити цього письмом, щоби його думками могли користуватись не одиниці, а десятки й сотки людей?

Учімся жити громадянським життям, перестаньмо висиджувати по кутах і забавлятися тільки пустими розговорами – а виходім перед громаду, виповідаймо сміливо наші думки, які можуть дати пораду загалові; виповідаймо їх на вічах і письмом!

Наша часопись отверта для усіх і радо дасть приміщення для слова кожного товариша. Міститемо попри поважні статті по суспільні, громадянські теми, всякі дописи про життя в полоні, про переживання на війні, вірші і оповідання, новини з нашого табору тощо.

Даватимемо також радо відповіді і пояснення на всякі запити, які можна слати на нашу адресу.

А щоби часопись відповідала вимогам і потребам товаришів полонених, ми радо почуємо пораду і бажанне кожного, як часопись редагувати що і як у ній писати, що читачів може найбільш цікавити. І тому просимо товаришів присилати свої думки і бажання на письмі редакції часописи.

Перед бібліотекою буде приміщений редакційний ящик і до нього просимо вкидати всякі письма з поданням свого імени, або видуманого імени або прямо н[оме]ру.

Очевидно Редакція збереже тайну, хто є автором якого твору, як автор сего забажає.

Зачинаємо наше діло, навізуючи до першої різдвяної проби (йдеться про видання в таборі різдвяної одноднівки – *авт.*) з сим, щоби повести його вже без упину і після наших найкращих бажань і змагань.

Зі свого боку зробимо усе, що буде в нашій змозі, а від вас, товариші, дожидаємо щирої прихильности і підмоги. Бо тільки спільними силами зможемо діло повести як слід.

Отже, не гайся ніхто працювати для великого діла! Зробім нашу часопись душею цілого нашого табору, щирою товаришкою і розрадою кожного, кого доля чи недоля завела в отсю огорожу.

І зрозуміймо, що Редакція кермуєся при її видаванню тільки щирою волею і прихильністю до цілої громади.

Вперед!

Редакція

Вільне слово. – Зальцведель, 1916. – 1 березня. – Ч. 1. – С. 1 (наводиться зі збереженням мови оригіналу).

**Додаток 2. Анкета редакції часопису «Вільне слово», адресована
полоненим українцям табору Зальцведель (Німеччина)**

Шановні товариші Читачі!

Пристаюючи до цієї анкети редакція «Вільного Слова» серед інших причин, що спонукали її до роблення анкети, має на меті довідатись, як читачі взагалі дивляться на нашу часопись, довідатись, яку користь читачам принесло наше друковане слово й як ту користь розуміють читачі. З Ваших відповідей редакція зможе собі уявити все те, що вона зробила над освітленням як української справи, так і самих полонених. Тому просимо неодмінно одповісти на ці запити, й одповідати якнайскорше. Писати відповідь треба проти кожного запиту, а коли б не хватило місця, то й на обороті цього паперу.

1. Якої Ви народности (Українець, Москаль, Поляк, Жид і т.д.)?
2. З якої місцевости (губернія, повіт)?
3. Чим займалися дома?
4. Скільки Вам літ?
5. Які Ви покінчили школи?
6. Коли не ходили до школи, то де виучилися грамоти?
7. Чи читали Ви дома або в солдатах часописи й книжки взагалі?
8. Чи читали Ви ще до війни українські часописи й книжки?
9. Які українські чи російські часописи читали до війни?
10. Чи належали Ви до якої-небудь політичної партії? А коли належали, то до якої?
11. Чи належали Ви до якої професійної спілки або кооперативного товариства?
12. Як довго вже в полоні?
13. В яких таборах перебували й до якого табору зараз належите?
14. Чи зараз Ви у таборі живете, чи на робітничій команді?
15. Як довго жили в таборі й як довго на робітничій команді?
16. Які Ви зараз читаєте українські таборові часописи й чи давно їх читаєте?
17. Крім таборових, які ще часописи читаєте?
18. Яка з таборових часописей Вам більше подобається? («Розвага», «Громадська Думка», «Розсвіт» чи «Вільне Слово»?)
19. Відколи читаєте «Вільне Слово» й чи постійно його читаєте?
20. Від чого Ви починаєте читати часопись? (Чи з передовиці, з громадської статті, з відділу «Українське життя», світові події й т.д.). Взагалі про що перше всього починаєте читати?
21. Чи погодитесь із напрямом часописі «Вільне Слово»?
22. Чим особливо Вам «Вільне Слово» подобається, а чим ні?
23. Які відділи часописі Вас більше всього цікавлять? Чи таборове життя, чи російське, чи українське життя й т.ін.?
24. Чи подобаються Вам передовиці й статті на громадські теми у «Вільному Слові»?

25. Коли що подобається, то чому, а коли не подобається, то чим?

26. Про що часопись на вашу гадку мало пише й про що треба найбільше писати?

27. Який відділ у часописі, по Вашому, треба розширити, зменшити, викинути, або новий завести?

28. Чи вважаєте потрібним містити у часописі вірші й оповідання?

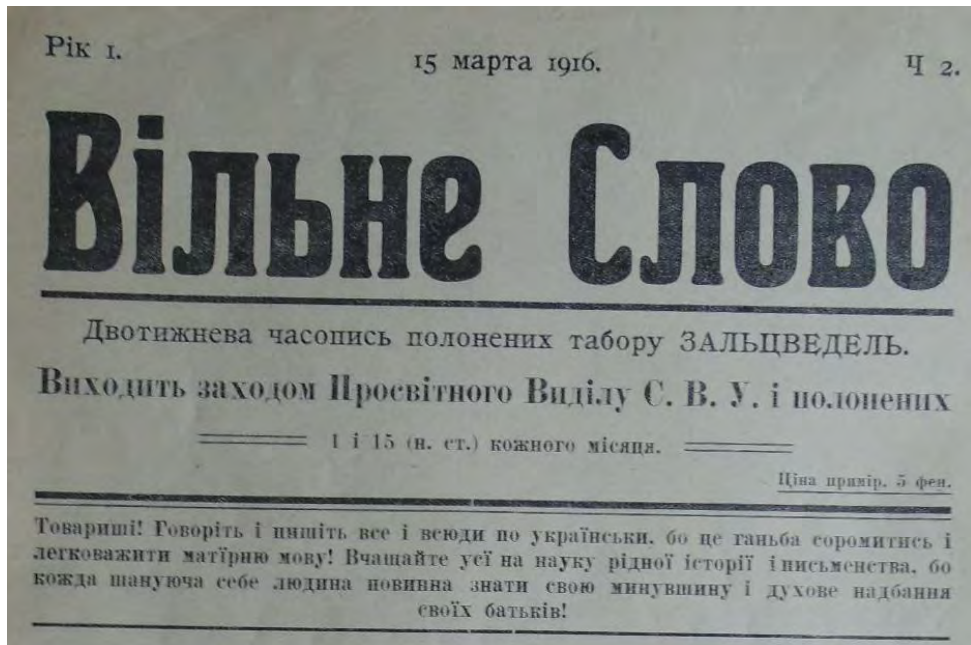
29. Які статті, може пам'ятаєте, зробили на вас і на товаришів Ваших сильно вражіння?

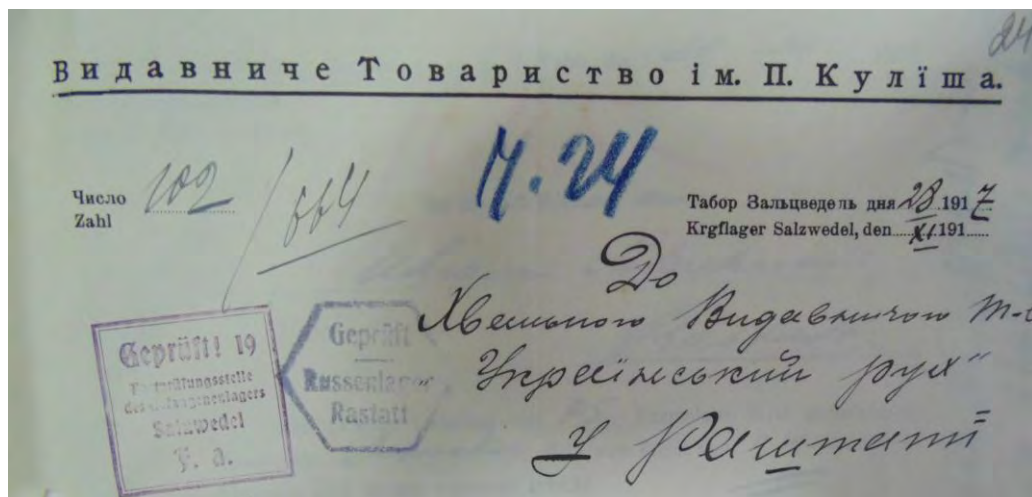
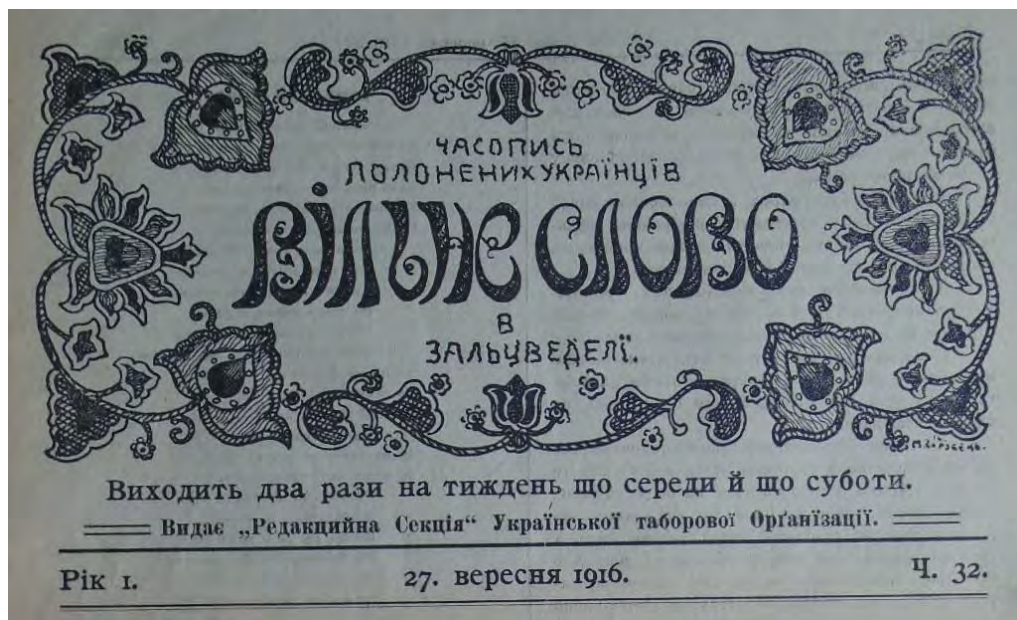
30. Яку користь взагалі принесло Вам і товаришам читання «Вільного Слова»?

31. Скільки людей у Вас на команді читає або слухає читання часописі?

Під відповідями свого імені й прізвища можна й не підписувати.

ЦДАВО України, ф4418, оп.1, спр.135, арк.1.

Список використаних джерел та літератури

1. Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1995. – 30 с.
2. Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири // Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – С. 207-210.
3. Крупський І.В. Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрями її діяльності // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25-26 серпня 1995 р.). – Львів, 1996. – С. 341-352.

4. Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915-1917 рр. // Київська старовина. – К., 1997. – № 3/4. – С. 139-151.
5. Срібняк І. Видавнича та просвітня діяльність полонених-українців у таборі Зальцведель (Німеччина) в 1916-1917 рр. // Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. в 2-х ч. – К., 1997. – Ч.2. – С. 291-297.
6. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К., 1999. – С. 114-119.
7. Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. – Ч.І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 202 с.
8. Савченко О.І. Українська зарубіжна преса наприкінці XIX – на початку XX ст. – Запоріжжя, 2006. – 183 с.
9. Білименко Л., Залізнюк О. Тематика публікацій на сторінках часопису полонених українців «Вільне слово» (1917–1918) // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. – Львів, 2015. – Вип. 10. – С. 192-197.
10. Залізнюк О., Білименко Л., Швець І. Українські таборові газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (За матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського) // Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. – К., 2016. – Вип. 44. – С. 356-368. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001139>.
11. Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша» // Вільне Слово. – Зальцведель [табір полонених вояків-українців], – 1917. – Ч.12(71), 13(72), 14(73).
12. Романова К. 3 фондів #ЦДАЗУ: таборові видання військовополонених українців періоду Першої світової війни [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://svitua.org/skarbnitsya-spogadiv/item/6472-z-fondiv-tdazu-taborovi-vydannia-viiskovopolonenykh-ukraintsiv-periodu-pershoi-svitovoi-viiny.html>.
13. Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша» // Вільне Слово. – Зальцведель [табір полонених вояків-українців], 1917. – 10 лютого. – Ч. 12 (71).
14. Павленко П. Від редакції // Вільне Слово. – Зальцведель, 1917. – 14 листопада. – Ч. 91 (150).
15. Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша» // Вільне Слово. – Зальцведель, 1917. – 13 лютого. – Ч. 13 (72).
16. Вільне Слово: двотижнева часопись полонених табору Зальцведель. Виходить заходом Просвітного Виділу С.В.У. і полонених. – Зальцведель, 1916. – 1 березня. – Ч. 1.
17. Вісті з табору // Вільне Слово. – Зальцведель, 1916. – 15 березня. – Ч. 2. – С. 6.
18. ЦДАВО України, ф. 4418, оп.1, спр.110, арк.1-8.
19. Зміна у видаванні В[ільного] Слова // Вільне Слово. – Зальцведель, 1916. – 10 квітня. – Ч. 4.
20. Вільне Слово. – Зальцведель, 1916. – 20 квітня. – Ч. 5. – С. 7.
21. Вільне Слово. – Зальцведель, 1916. – 1 травня. – Ч. 6. – С. 4.
22. Вільне Слово. – Зальцведель, 1917. – 23 травня. – Ч. 41 (100).
23. ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.4-6.
24. Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша» // Вільне Слово. – Зальцведель, 1917. – 17 лютого. – Ч. 14 (73).
25. Вільне Слово. – 1916. – 26 серпня. – Ч. 23. – С. 8.
26. Вільне Слово. – 1916. – 23 серпня. – Ч. 22. – С. 8.
27. Вільне Слово. – 1916. – 4 жовтня. – Ч. 34. – С. 6.
28. Вільне Слово. – 1917. – 10 лютого. – Ч.12(71).
29. ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.135, арк.1-35.
30. Вільне Слово. – 1917. – 3 березня. – Ч. 18 (77).

31. ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.113, арк.1-15.
32. Вільне Слово. – 1917. – 6 жовтня. – Ч. 80 (139).
33. Вільне Слово. – 1917. – 13 жовтня. – Ч. 82 (141).
34. Експурсія членів Видавничого товариства по головній зальцведельській друкарні // Вільне Слово. – 1917. – 17 жовтня. – Ч. 83 (142).

Срибняк І.В., Голоско С.М. «Дать товарищам частичку душевного отдохновения и отвлечь их от невеселых мыслей о своей судьбе»: лагерная газета военнопленных украинцев «Вольное слово»(Зальцведель, Германия) в 1916-1917 гг.

В статье реконструировано историю издания органа лагерной организации военнопленных украинцев в лагере Зальцведель «Вольное слово» в 1916-1917 гг., которая регулярно информировала их о событиях в мире и Украине, освещала ситуацию на фронтах Первой мировой войны, размещала информацию о новостях общественной и культурной жизни на оккупированных украинских землях. Газете удавалось существенно влиять на формирование национального самосознания военнопленных, своими материалами она сумела воспитать тысячи патриотов-украинцев в лагере Зальцведель. Также «Вольное слово» эффективно исполняло связующую миссию между руководством лагерной украинской громады и её членами, которые временно выезжали из лагеря в составе рабочих команд. За сравнительно короткий период своего существования лагерная газета военнопленных украинцев в Зальцведеле трансформировалась в авторитетное украинское зарубежное издание, которое в условиях войны и дальнейших революционных потрясений в Германии несло слово поддержки военнопленным, вселяя в их души надежды на возврат домой, выковывая в них веру в державное самоутверждение Украины и доказывая солдатам необходимость вооруженной защиты Украины перед нападением большевицкой России.

Ключевые слова: газета, издание, военнопленные воины-украинцы, лагерь, Зальцведель, «Вольное слово», Германия.

Sribnyak I., Holosko S. «Submit to your friends particle of mental consolation and oblivion for their own trouble»: the Camp Newspaper of Ukrainian War Prisoners of «Vilne Slovo» (Salzwedel, Germany) in 1916-1917.

The article reproduces the history of the publication of the prison community of Ukrainian warriors-prisoners in Salzwedel “Vilne Slovo” (“Free Word”) in 1916-1917, which regularly informed the prisoners about events in the world and Ukraine, the situation on the fronts of the First World War, includes information on news of social and cultural life in the occupied Ukrainian lands. The newspaper succeeded in significantly influencing the formation of the national consciousness of the prisoners, with its materials, it managed to raise thousands of conscious Ukrainians in the camp of Salzwedel. Also, the “Vilne Slovo” successfully performed the mission of communication between the camp Ukrainian community and its members, who temporarily left the camp as part of the working teams. In the relatively short time of its existence, the prison magazine of captive Ukrainians in Salzwedel has become an authoritative Ukrainian foreign publication, which in the conditions of war and further revolutionary upheavals in Germany carried the word of support and solace for the prisoners, inspiring their hopes of returning home, proclaiming them a belief in the state self-affirmation of Ukraine and the need for its armed defense against the invasion of the Bolshevik Russia.

Keywords: newspaper, periodical, prisoners of warriors-Ukrainians, camp, Salzwedel, «Free Word», Germany.

УДК 94: 323(477+470+571)

Солошенко В.В.

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ – СКЛАДОВА ПЕРЕТВОРЕНЬ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ)

У статті проаналізовано проблему відтворення та збереження колективної пам'яті про Першу світову війну в країнах Східної Європи. Наголошується про різні підходи раніше і на сучасному етапі до цієї проблеми на офіційному та загальнолюдському рівнях. З'ясовано якою була Перша світова війна в пам'яті російського та українського народів, підкреслюються складові та чинники змін, а також вказано на уроки, які повинні винести нинішні покоління, щоб унеможливити подібні катастрофи в майбутньому.

Ключові слова: колективна пам'ять, Перша світова війна, Східна Європа, Україна, Росія.

Величезним випробуванням людства на початку ХХ століття стала Велика війна 1914 – 1918 рр., яка дещо пізніше отримала назву – Перша світова війна. Це була глобальна катастрофа і зіткнення шести імперій та їхніх союзників. Людство заплатило надто велику ціну в ході тієї війни: 78 мільйонів учасників і 10 мільйонів загиблих. Конфлікт мав вирішальний вплив на історію ХХ століття.

У 2018 році більшість держав Європи, Північної Америки та інших континентів відзначали сторіччя завершення Першої світової війни. І саме те, яким чином ці країни згадують події тих далеких років, може багато про що розповісти про пам'ять, оцінки та ставлення до самої Першої світової. Для Франції та Великобританії Перша світова війна має, відповідно, більше значення, ніж для Німеччини. Адже для ФРН, без сумніву, на першому плані щодо історичної пам'яті стоїть моральна катастрофа Другої світової війни та Голокост.

З нагоди 100-річчя завершення Великої війни президент Франції Еммануель Макрон, виступивши із відповідною ініціативою, зробив свою країну центром міжнародних меморіальних заходів. Головні урочистості з цієї нагоди проходили у Парижі, Страсбурзі, Комп'єні та інших містах Франції. Звичайно, що відповідні заходи вшанування загиблих та пам'яті про тогочасну величезну трагедію пройшли у Великобританії, Австрії, Індії, Росії, Україні та інших країнах світу. Знаковим постав факт запрошення на урочисті заходи до Франції лідерів близько 80 країн світу.

Показово, що більшість заходів щодо вшанування пам'яті у Франції проводяться під гаслом німецько-французької дружби. Утім, французький уряд

У статті використані напрацювання автора попередніх років із розробки планової теми Інституту.

нагадує й про ще важливу складову. «Ми наслідуватимемо приклад Гельмута Коля та Франсуа Міттерана 1984 року при Вердені», – наголошується у повідомленні прес-служби Єлисейського палацу. Тодішній канцлер ФРН Гельмут Коль та президент Франції Франсуа Міттеран потиснули один одному руку на цвинтарі, де поховані загиблі солдати Першої світової війни. Тоді цей жест примирення викликав великий резонанс у цілому світі.

Широке коло різних зустрічей, концертів, наукових конференцій, симпозіумів тощо проходили протягом урочистого тижня, починаючи з 4 листопада. Саме 4 листопада президент ФРН Франк-Вальтер Штайнмаєр взяв участь у «Концерті німецько-французької дружби», що відбувся у розташованому в регіоні Ельзас місті Страсбург. Вибір міста був вельми символічним, адже Страсбург з 1871 до 1918 рр. належав до Німеччини, а потім за підсумками війни знову відійшов до Франції.

Згідно пропозиції Макрона 10 листопада відбулася спільна церемонія з канцлером ФРН Ангелою Меркель у Комп'єні, на північ від Парижа. Саме це місце має подвійне історичне значення. 11 листопада 1918 р. тут у залізничному вагоні було підписано договір про припинення вогню між західними союзниками та Німеччиною. Через 22 роки, після вторгнення нацистів у Францію, Адольф Гітлер змусив французьке військове командування капітулювати. За наказом Гітлера, документ про капітуляцію вони підписали у тому самому ж вагоні.

У числі ювілейних заходів було проведено триденний «Форум для миру», який відкрили промовами Ангела Меркель та генеральний секретар ООН Антоніу Гуттеріш. Крім політиків, у форумі взяли участь також міжнародні організації та інтелектуали. За програмою пам'ятних та урочистих заходів, лідери запрошених держав, які прибули до Франції, взяли участь у відкритті Паризького форуму заради миру. Захід відбувся поблизу Триумфальної арки в Парижі.

Під час цього форуму було проведено чимало засідань за круглим столом, симпозіумів та дискусій. Показово що і тогочасний президент України Петро Порошенко виступив на круглomu столі форуму. Тема його виступу: «Можливості підвищення ефективності мультилатералізму для вирішення міжнародних проблем». Це стало підтвердженням актуальності подій та підходів української влади на сучасні виклики та проблеми щодо відновлення миру на теренах нашої держави.

Офіційні представники Великобританії вважали, як і раніше, доцільним провести у себе відповідні вшанування загиблих і не їздити на континент, де французи домінуватимуть. Натомість, Лондон наполягав на проведенні заходів вшанування пам'яті загиблих у Першій світовій війні саме на своїй території. До столиці Великобританії прибув у ці дні президент ФРН Штайнмаєр, який став першим німецьким президентом, котрий взяв участь у церемонії покладання квітів до символічної могили Кенотаф у Лондоні. Тогочасний

прем'єр-міністр Великобританії Тереза Мей назвала це «історичним актом примирення», під час якого вшанували пам'ять «всіх полеглих» [1].

Тож надто важливим постає питання колективної пам'яті про Велику війну та актуалізація наукового дискурсу з цієї проблематики. Дійсно, що у багатьох державах до подій Першої світової війни була прикута увага і науковців та громадськості. Підтвердженням цьому, скажімо, стали підготовка та випуск серйозних академічних видань, проведення наукових конференцій, засідань круглих столів тощо. Так, у Німеччині професор нової та новітньої історії Західної Європи Фрайбурзького університету Йорн Леонард (Jörn Leonhard) підготував і видав дві фундаментальні праці з історії Першої світової війни. Одна з них називається «Скринька Пандори – історія Першої світової війни» («Die Büchse der Pandora – Geschichte des Ersten Weltkrieges»). Це дослідження побачило світ 2014 р. Друга праця – «Переобтяжений мир – Версаль і світ 1918-1923 років» («Der überforderte Frieden – Versailles und die Welt 1918-1923»), котра вийшла друком у жовтні 2018 р. [2].

В Україні знаковими стали ювілейні видання, зокрема двотомник Інституту історії України НАН України «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» (2013 р.) [3]; «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. Мовою документів і свідчень» (2015 р.) [4], Збірник наукових праць (до 100-річчя від початку Першої світової війни Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» під назвою «Перша світова війна: історичні долі держав і народів» (2015 р.) [5] та чимало інших видань.

У сучасній російській історіографії Великої війни 1914-1918 рр. до числа вагомих напрацювань варто віднести широке коло робіт. Вельми помітними у цій низці є двотомна енциклопедія «Росія в Першій світовій війні» та солідне видання великого енциклопедичного словника «Перша світова війна». Різні аспекти Великої світової війни висвітлювалися в роботах російських істориків Ф. Нотовича [6], В. Віноградова [7]. А. Уткіна [8], та ін.

Однак, стосовно заявленої теми слід наголосити наступне. Саме Перша світова війна в контексті пам'яті про неї в радянській, українській та російській історіографії залишається недостатньо дослідженою проблемою. Натомість пам'ять про Другу світову війну розроблялася більш ґрунтовно, її характеризує широта та різноплановість досліджень.

У 70-х роках ХХ століття істориками української діаспори було проаналізовано матеріали австрійських архівів та опубліковано збірник документів, присвячених українській справі 1914-1922 рр., також існувала низка робіт, присвячених січовим стрільцям – бойовим та дієвим українським підрозділам Першої світової.

На відміну від пострадянських істориків, соціологів західні дослідники чимало уваги приділяли темі Великої війни. Центральними у європейських студіях була історія пам'яті про Першу світову війну, національний та людський чинник в історії. Основну увагу європейські дослідники почали

звертати на ментальність, уявлення, сприйняття, громадську думку, різні складові суспільного організму періоду 1914-1918 рр. [9, с. 7-10].

Політика пам'яті є однією зі складових життєдіяльності кожного суспільства. Історична пам'ять включає в себе колективні, соціальні, політичні та інші складові одночасно. У 2014 р. відзначалося сторіччя від початку участі України та Росії у Першій світовій війні. Варто підкреслити, що до другої половини ХХ століття ця війна вважалася «забутою війною» і наші співвітчизники й донині знають про неї доволі мало.

У колективній пам'яті східноєвропейських країн, в Україні та Росії зокрема, пам'ять про Першу світову війну була викривлена за допомогою ідеологічної інтерпретації та майже стерта із пам'яті поколінь. Історичні джерела дозволяють простежити історикам та соціологам – як ставилися різні верстви населення до Великої війни. Останнім часом до цієї теми повертається більше число дослідників, політиків та дипломатів.

Говорячи про царську Росію, підкреслю, що збереглося чимало джерел, які красномовно свідчать про ставлення різних верств населення до війни, а також збереглася солідна наукова література. У сучасній РФ до числа вагомих напрацювань слід віднести й нинішні розробки російських дослідників. У їх числі двотомна енциклопедія «Росія в Першій світовій війні» і великий енциклопедичний словник «Перша світова війна», які побачили світ у 2014 р. Міністерство оборони Росії ініціювало підготовку «шеститомника» по історії тієї «невідомої» для багатьох сучасників війни. Цей проект заплановано завершити у 2018 р. Таким чином буде солідний доробок російських дослідників до 100-річчя закінчення Першої світової війни.

Варто зазначити, що слушним є твердження сучасних вітчизняних дослідників стосовно того, що «характер і природа розпочатої у серпні 1914 р. всесвітньої бойні відзначались не захистом “рідної землі, священних рубежів вітчизни”, не турботою про спасіння культурних цінностей і цивілізацій..., а інтересами імперіалістичної експансії у формі захоплення, розподілу, переділу чужої землі або встановлення сфер впливів...» [3].

Якою ж була Перша світова війна в пам'яті російського та українського населення? Також варто виокремити відмінності в Україні та Росії у спогадах, настроях та досвіді саме на її початку. Багато на що проливають світло спогади населення України про Першу світову війну, про німецьку та австрійську армії. Згідно Брест-Литовського договору окупаційна німецька та австрійська армія, яка прийшла на запрошення УНР, вивозила з України зерно, скот, інші продовольчі товари. Однак, згідно спогадів, вони не грабували населення України так відверто, як це робила Радянська влада та армія.

В якості позитивного прикладу пам'яті про Першу світову війну варто згадати постать Павла Скоропадського. Цей бойовий, царський генерал за сприяння німців став гетьманом України, він вів наполегливу боротьбу за Україну. Після своєї відставки та по війні Скоропадський довгий час жив у

Берліні та переймався українською справою. Це підтверджує нам той факт, що пам'ять про Першу світову війну в Україні була не настільки негативною чи одномірною, як про Другу світову війну.

Важливо також мати на увазі, що в роки Великої війни українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, були ареною боротьби ворогуючих коаліцій. Звичайно, що інтереси та прагнення українського народу не враховувалися.

Війна завжди пов'язана зі змінами як у всьому суспільстві, так і в житті кожного громадянина. Особливо відчутними ці зміни були в містах. Уривки з газетних статей тих часів, архівні матеріали та спогади учасників дають нам можливість через відтворення деталей повсякденного життя показати реальність та відтворити спосіб життя українського та російського суспільства під час Першої світової війни.

Початок війни позначився дивовижною єдністю суспільства, не зважаючи на національну та соціальну приналежність, навіть, не зважаючи на політичні погляди. Це виражалось багатьма численними особистими пожертвуваннями та публічними засобами, у формі публічної підтримки родин, члени яких були учасниками війни. Людей переповнювало самовизнання своєї національної приналежності, бажання бути разом зі своєю країною і навіть устремління до самопожертвування [10, с. 67].

Побутує ще така оцінка й навіть серед істориків, яка зводиться до визнання патріотичного підйому, що охопив усю країну – від царствующої династії до селян. При цьому посилаються на такі факти як припинення страйків, успішна мобілізація, добровільний запис у діючу армію, великі пожертвування на рахунок оборони, досить помітна участь населення у військових позиках держави й інші. Більше того, багато ура-патріотів намагалися подати цю війну – другою вітчизняною війною! (Слідом за війною 1812 р. з навалом Наполеона). А проурядові політики стверджували, що війна затьмарила все інше, усі поточні проблеми внутрішнього життя, що під першим враженням війни про них навіть не можна думати чи говорити. Звичайно, що це було так лише певною мірою у перші місяці воєнних дій на тлі вдалих операцій російської армії – скажімо, узяття м. Гумбіннена, тобто вступу російських військ у межі тогочасної Німеччини.

Показово і те, що з початком війни у вищих колах проявом патріотизму стало намагання уникати розкошів і помірність у всьому. Трендом було відмовитися від моди. На шпальтах газет та в журналах публікували фото принцес, фрейлін двору, вбраних в одяг сестер милосердя. За таких умов недоречними видавалися бальні сукні, дорогоцінні прикраси та хутра. Слід зазначити, що ідея відмовитися від дорогих і модних нарядів не була вітчизняним витвором. Подібна кампанія на офіційному рівні проводилась і в інших державах-учасницях війни. Наприклад, підпис під одним англійським плакатом із зображенням розкішно вбраної дами зазначає, що ті, хто купує

такий одяг, допомагає німцям, оскільки для пошиття цього костюма корабель мусив бути навантажений дорогим крамом, замість чогось корисного й необхідного для фронту [10, с.67].

Для нас нині вартісними можуть бути спогади, щоденники сучасників тогочасних подій, яких не торкалися наступні ідеологічні редагування. Так, у спогадах Віри Миколаївни – дружини генерала П.К. Ренненкамф, командувача у той час 1-ою армією, які написані в 1930-і і опубліковані тільки у наш час, можна знайти реально характерне сприйняття тогочасних подій. Віра Миколаївна була опікункою і членом правління місцевого відділення товариства Червоного Хреста і з початком Першої світової війни активно брала участь в організації допомоги пораненим, у створенні шпиталів і забезпеченні їх сестрами милосердя. У спогадах вона детально пише і про те, що їй самій вдалося зробити на цій ниві: про те, як вона заснувала Комітет допомоги сім'ям призваних до лав армії запасних нижніх чинів; майстерні з пошиття білизни для фронту; як вона брала участь у формуванні легкого автомобільного загону Євангельського товариства Червоного хреста, яке вивозило поранених з поля бою.

Натомість, в одній з петербурзьких газет через місяць після початку воєнних дій відзначалося: «Внутрішні чвари» зникли. Їх немає. Їх немає в столиці й у селі, їх немає на фабриках, у суспільних установах, у Думі, серед депутатів різних національностей. Усе злилося в одному почутті, в одному пориві – дати відсіч зазіханню на цілісність, честь і гідність батьківщини. Ліві суспільні верстви протягнули руку уряду. Росія стала перед ворогом однією великою людиною, яка носить одне велике ім'я: росіянин...»

Але чи все так було однозначно? Аналіз документів, спогадів учасників Першої світової війни з боку Російської імперії (як і інших країн-учасниць) дають підстави говорити про істотну еволюцію свідомості мільйонів громадян. Уже перші місяці воєнних дій досить протверезне діяли як на свідомість багатомільйонних мас, учасників війни, так і на різні політичні сили й течії. Про це свідчить уважний аналіз практики проведення мобілізації, настрою в столицях і глибинці Росії, відношення різних політичних сил до війни. Так, про мобілізацію є такі архівні дані, які спростовують багато побутуючих тверджень.

Свій протест і небажання воювати багато ратників і ополченців, що підлягали явці для від'їзду й наступного виконання повинності, виражали тим, що взагалі не з'являлися до огляду на призивні дільниці. Наприклад, за офіційними даними керівництва Казанського військового округу, загалом на збірні пункти на кінець серпня 1914 р. не з'явилося без поважних причин 22 700 людей. Крім того, заявили себе хворими 173 809 людей, або 28,4% усіх, що мали бути призваними на той час по цьому округу. Тобто архівні дані дозволяють стверджувати, що багато робітників і селян або зовсім не з'явилися на збірні пункти, або під приводом хвороби намагалися уникнути виконання військової повинності.

Нерідко прибулі на призивні дільниці призовники виражали свій протест проти війни в більш активних формах: бунтах, погромах і т.п. Найбільший розмах подібні виступи із числа мобілізованих на військову службу мали місце у східній частині Європейської Росії та Поволжя.

Спогади сучасників дають можливість відтворити події, які тоді відбувалися, відчувати спосіб життя та світосприйняття населення. Окрім вказаних проблем сприйняття початку воєнних дій та прагнень уникнути від воєнної повинності слід вказати й на іншу складову тогочасного перебігу подій. Показово, що від самого початку війни офіційна пропаганда формувала і образ ворога-німця.

У східноєвропейській культурі пам'яті Перша світова війна, не зважаючи навіть на великі втрати, є війною забуттю. У Радянському Союзі цю війну затьмарили спочатку революція 1917 р., громадянська війна та велике горе і втрати під час Другої світової війни. Велика війна вважалася війною російських, так званих імперіалістів та старої еліти.

Варто підкреслити, що для багатьох народів Східної Європи пам'ять про жертви Першої світової війни є особливо складною, оскільки вихідці з них представляли різні держави і під час війни повинні були навіть воювати один проти одного. Зважаючи на це в Україні, як і в Росії не згадують про солдат цієї війни, як, наприклад, в Австралії, Новій Зеландії або Канаді, а згадують про героїв більш пізніших війн за незалежність або громадянські війни за створення відповідних державних утворень.

Протягом ХХ століття в багатьох країнах уже під час війни відбувалася перша кодифікація пам'яті про події війни, існувала різна кон'юнктура спогадів про Першу світову війну, які мали національні спільні риси та особливості. Вже під час війни було заплановано спорудження пам'ятників загиблим солдатам, опубліковані солдатські листи, розповіді та романи, присвячені військовим подіям. Література та кінематограф слугували потужною пропагандою. Ще під час війни збиралися листи та фото для того, щоб надати спогадам музейного оформлення. Але у цьому зв'язку варто взяти до уваги наступне – ставлення до війни змінювалося у ході самої ж війни. Спочатку було захоплення, патріотичні настрої, пізніше – обурення та розчарування. Варто підкреслити, що у спогадах, які були опубліковані в Радянському Союзі, події, що відбувалися під час війни, їх зображення мало відповідне радянське забарвлення та тлумачення.

Велика частина населення, зокрема, інтелігенції виявляла відповідну лояльність по відношенню до уряду. Більшість мешканців міст переповнювало відчуття захоплення, самосвідомості, громадянської відповідальності, а також бажання бути єдиним зі своєю країною, урядом та навіть почуття готовності до самопожертви.

Європейський вплив був відчутним і на вулицях Києва, проходив так званий «День білих квітів». Так само, як і в інших великих містах Європи у Києві дами та дівчата у сірих платтях, білих фартухах з червоним хрестом на грудях продавали прапорці та квіти на підтримку родин мобілізованих та поранених

солдат. 16 липня 1914 р. було оголошено спочатку часткову мобілізацію, а 17 липня 1914 р. – загальну мобілізацію. Служити в армії добровольцем вважалося питанням честі. Преса висвітлювала значні успіхи мобілізаційної кампанії. У Києві її було проведено достроково, раніше запланованого терміну. Для молоді та учнів, це була можливість проявити свій характер – здобути справжнє визнання та зазнати пригод. Тому непоодинокими були випадки втечі дітей на фронт, які під впливом призовної кампанії та патріотичних настроїв вирушали на фронт. Про таких втікачів писали газети, їх розшукували батьки та евакуювали з фронту. Дух патріотизму притаманний населенню країн, хоча, звичайно, були й такі, хто ухилявся від воєнної служби. Про такі випадки у Росії на Поволжі, вказувалося вище.

Як відомо, українські землі, які входили у той час до складу Російської та Австро-Угорської імперій, стали полем зіткнення ворогуючих коаліцій. При цьому інтереси українського народу не враховувалися. Підтвердилося сказане І. Франком ще у 1889 р. – «На шахівниці політики Європи українці не є навіть нікчемною пішечкою».

Загарбання українських земель було невід'ємною частиною агресивних планів Росії, Німеччини та Австро-Угорщини. Остання претендувала на розширення своїх володінь за рахунок Волині та Поділля. Німеччина зазіхала на іншу територію України, а також Прибалтику, Білорусію, Кавказ тощо. Росія намагалася просунути кордони імперії до Карпат, здійснюючи свою давню політику збирання «руських земель». Після вступу у війну Туреччини розроблявся план захоплення Північного Причорномор'я і встановлення турецького контролю над Чорним морем.

З початком війни українські землі перетворилися на арену воєнних дій, а самі українці змушені були воювати за чужі інтереси і брати участь у нав'язаному братовбивчому протистоянні. За різними оцінками, на боці Австро-Угорщини воювало від 250 до 300 тис., а в російській армії – від 3,5 до 4,5 млн. етнічних українців. Величезні людські втрати спричинили у повоєнній Україні негативні демографічні зрушення, поглиблені революційними подіями, інтервенцією, отаманщиною, неминучими за таких обставин міграційними процесами [3].

Учені різних наукових інституцій та фаху повинні враховувати те становище, що колективна пам'ять має властивість трансформуватися з плином часу. Більше того, як доведено з висоти часу найліпше згадуються і залишаються в пам'яті найяскравіші та вражаючі події, факти.

Важливим, на нашу думку, є також питання щодо ролі церкви у процесі вибудови політики колективної пам'яті у Східній Європі. Слід зазначити, що в європейських країнах під час богослужіння щонеділі згадували загиблих. У Росії, як і в Україні у радянський період про них було на довгий час забуто.

За оцінкою фахівців, однією з перешкод у формуванні колективної пам'яті східноєвропейських країн було те, що Перша світова війна не залишила

загально визнаних беззаперечних героїв. Так, багато учасників Великої війни України, Росії потім служили у Білій гвардії, через що їх вважали запеклими ворогами радянської влади. Національна історія виявляється, таким чином, одним із стрижнів і основ патріотизму.

Аналіз причин зростаючого інтересу до війни 1914-1918 рр. з боку російських політичних еліт дозволив відмітити низку труднощів, пов'язаних зі спробами її включення до колективної пам'яті. Вітчизняна історія і, зокрема, військова її складова відіграють ключову роль в обґрунтуванні патріотизму.

За винятком Калінінградської області більшість могил воїнів, полеглих у Першій світовій війні, знаходяться поза межами Російської Федерації. Зазвичай вони поблизу полів битв, розташованих на території Східної Європи або, – у разі солдатів експедиційних корпусів і військовополонених – у Південній і Західній Європі.

Перед організаторами комеморацій стоїть наступна проблема: як матеріалізувати і укорінити пам'ять в просторі, де не відбувалося боїв і інших форм насильства, які зазвичай складають фундамент місць пам'яті про війну (досить згадати, наприклад, кладовища і військові меморіали, якими усіяні східні області Франції) [11; 12].

Починаючи з 2013 р. Росія відзначає 1 серпня «День пам'яті російських воїнів, загиблих у Першій світовій війні 1914-1918 рр.»; діє оргкомітет, який опікується проблемами підготовки заходів, пов'язаних з 100-річчям Першої світової війни. Результатом стало спорудження низки пам'ятників на згадку про загиблих воїнів і відкриття в Царському селі першого музею, присвяченого історії цієї війни. Заходи, пов'язані зі століттям Першої світової війни, посідають пріоритетні напрями в діяльності більшості державних установ культури, від Міністерства культури до Російського історичного товариства (РІТ) і Російського воєнно-історичного товариства (РВІТ). Програми загальнонаціонального рівня доповнюються ініціативами регіональної влади, приватних фондів, університетів, громадських і наукових установ.

Звертаючись до досвіду Великобританії у цьому питанні, слід констатувати, що в останні п'ять років значимість і розмах таких церемоній у цій країні зростають. Так, в останні роки щорічно 11 листопада об 11.00 в усіх громадських місцях, у всіх державних установах оголошуються 3 хвилини мовчання в пам'ять про жертви цієї війни.

Більшовицька влада анулювала Брестський мирний договір та проігнорувала міжнародні угоди й домовленості Версальської системи. Саме тому широка кампанія 1920 – 1930-х рр. у країнах Західної Європи з облаштування цвинтарів, спорудження пам'ятників і меморіалів на пам'ять про воєнні події й загиблих, оминула СРСР. І лише наприкінці 1980-х рр. почав відроджуватися інтерес до подій Великої війни. Редакція часопису «Пам'ятки України» започаткувала акцію «Забуті могили», під час якої українськими, німецькими та австрійськими громадськими організаціями були розшукані й упорядковані

сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів.

Як слушно зазначає член-кореспондент НАН України, професор О.П. Реєнт, після проголошення незалежності України у Галичині, на Закарпатті, Буковині, Волині силами громадськості та за підтримки органів місцевої влади були відремонтовані та відновлені десятки цвинтарів і поховань незалежно від причетності померлих до будь-якої з ворогуючих сторін, їх віросповідання та політичної прихильності. Серед упорядкованих у той період слід назвати великі інтернаціональні кладовища на Буковині в с. Звеняччя і м. Чернівці, де на кінець Першої світової війни було поховано відповідно 11 830 та 14 950 вояків німецької, австро-угорської й російської армій.

Значну роботу також було проведено у справі збереження та охорони поховань українських січових стрільців, вшанування пам'яті про них. Зокрема, у 1990 р. на місці бойового хрещення легіону на горі Маківці було встановлено пам'ятний знак на честь події 1915 р., а у 1994 р. у Львові відновлено Янівський цвинтар та збудовано меморіал УСС і воїнів УГА [3].

Лише зараз ми вшановуємо ювілейні дати Першої світової війни та згадуємо про цю велику подію. Адже та війна у багатьох вимірах визначила та переформатувала вектори міжнародних відносин ХХ століття.

У російських та українських родинх здебільшого відсутні матеріальні сліди цієї війни. У Росії, як і в Україні бракує музеїв та практично відсутні пам'ятники, які присвячені загиблим у війні 1914-1918 рр. Майже відсутні будинки, музеї, в яких зберігались би документи, та фотодокументи, речі, які нагадували б сучасникам про Першу світову війну. Молода генерація знає лише тихе відлуння тієї Великої війни. Не зважаючи на розбіжності індивідуального та колективного досвіду пам'яті, колективна пам'ять постійно підтримується і знаходить у нових поколіннях своїх adeptів.

Натомість, майже у кожному місті та селищі є місця пам'яті, монументи на честь воїнів-визволителів, які загинули під час Другої світової війни. У кожній міській та сільській школі є великі дошки пошани з фотографіями загиблих з написом «Вони захищали нашу Вітчизну».

Пам'ять про Велику війну була колективно стерта у Східній Європі, не існувало пам'ятних місць: цвинтарів, пам'ятників, музеїв. Такі місця або не було споруджено, або ж вони були занедбані, або зруйновані радянською владою. Лише у 2004 р. у Москві було споруджено пам'ятний монумент, у той час він став головним в Росії місцем пам'яті про Першу світову війну. Підкреслимо, що до 1 серпня 2014 р. на Поклонній горі у Москві, у парку Перемоги було споруджено пам'ятник «Героям Першої світової війни». Виходячи з цього варто констатувати, що спогади про Першу світову війну були введені до наративної конструкції Великої Вітчизняної війни.

Як слушно висловили своє переконання австрійські дослідники Сабіне Харінг та Гельмут Кузьмікс з Університету імені Карла Францеса (м. Грац,) у тому, що Перша світова війна була «доленосною» для тих багатьох подій які

відбулися після її завершення, а також потужно вплинула на сприйняття того, що відбулося до її початку, і ці події постали перед нами в новому світлі [13].

Таким чином, аналіз свідчить, що 100-річний ювілей початку та завершення Першої світової війни значно актуалізував проблематику колективної пам'яті про ту трагічну подію в історії людства. Це вельми помітно у колі держав Європи, Північної Америки та інших континентів. Наведені цифри, факти та низка заходів у країнах Східної Європи, зокрема Росії та України, переконливо унаочнюють повернення цієї проблематики до наукового та суспільно-політичного дискурсу.

Тож колективна пам'ять про Першу світову війну нагадує нам про небезпеку, яку несуть в собі конфлікти та про сили, які мають намір це використати. Справедливим є твердження – чим гостріші та непримиренніші дебати про теперішнє та майбутнє, тим болючіше загоюються «рани» минулих років.

Історики повинні відтворити історичну справедливість, винести певні уроки з минулого, воскресити історичну пам'ять про події тих часів, гідно передавати її наступним поколінням – це наш обов'язок, обов'язок перед загиблим та Батьківщиною.

Список використаних джерел та літератури

1. 100 років закінчення Першої світової війни – підсумки, причини, наслідки. 11.11.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrpress.info/2018/11/11/100-rokiv-zakinchennya-pershoi-svitovoyi-viyny/>
2. Die Büchse der Pandora – Geschichte des Ersten Weltkrieges 2014 Der überforderte Frieden – Versailles und die Welt 1918-1923.
3. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / За заг. ред. В.А. Смолія. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. – 784 с.
4. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. / За заг. ред. В.А. Смолія. У 2-х кн. – Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. С. Великочий, В. Ф. Верстюк, О. І. Гуржій та ін. «Видавництво» „КЛІО“ », 2015. – 800 с.
5. Перша світова війна: історичні долі держав і народів. Збірник наукових праць (до 100-річчя від початку Першої світової війни). / За заг.ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. – 352 с.
6. Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. – С. 484.
7. Виноградов В.Н. Румыния в годы Первой мировой войны. – С. 32.
8. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне. – Смоленск: Русич, 2000. – 640 с.
9. Remembering the First World War. / Edited by Bart Ziino – New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2015. – S. 7-10.
10. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // УІЖ. – 2004. – №4. – С. 67.
11. Кустова Э. В поисках забытой войны: Первая мировая война в российской исторической политике и памяти. Записка Аналитического центра Обсерво, №7, октябрь 2014. – 22 с.
12. Образы России и Франции и память о Первой мировой войне в современном общественном сознании наших стран. Крутой стол в Институте демократии и сотрудничества. Париж, 7 ноября 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.perspektivy.info/>

history/obrazy_rossii_i_francii_i_pamat_o_pervoj_mirovoj_vojne_v_sovremennom_obshhestvenn_om_soznanii_nashih_stran_2009-01-30.htm

13. Kuzmics H., Haring S.A. Emotion, Habitus und Erster Weltkrieg Soziologische Studien zum Militärischen Untergang der Habsburger Monarchie V&R unipress. – S. 9,14-15.

Солошенко В.В. Коллективная память о Первой мировой войне – составляющая преобразований в странах Восточной Европы (на примере Украины и России).

В статье проанализирована проблема реконструкции и сохранения коллективной памяти о Первой мировой войне в странах Восточной Европы. Отмечаются различные подходы к этой проблеме раньше и на современном этапе на официальном и общечеловеческом уровнях. Выяснено какой была Первая мировая война в памяти российского и украинского народов, подчеркиваются составляющие и факторы изменений, а также указывается на уроки, какие должны вынести нынешние поколения с тем, чтобы исключить подобные катастрофы в будущем.

Ключевые слова: коллективная память, Первая мировая война, Восточная Европа, Украина, Россия.

Soloshenko V. Collective Memory on the First World War as Component of Transformation in Eastern Europe (on the example of Ukraine and Russia).

The article analyzes the problem of reproduction and preservation of collective memory about the First World War in the countries of Eastern Europe. There has been an emphasis on different approaches, which exist both earlier and at the present stage, at the formal and human levels. It identifies the First World War in the memory of the Russian and Ukrainian peoples, emphasizes the components and factors of change, and outlines the lessons that current generations must take to prevent such disasters in the future.

Keywords: collective memory, First World War, Eastern Europe, Ukraine, Russia.

УДК 94(477) «1914–1918»

Шевченко В.В.

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914-1918 рр. І УКРАЇНА: ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА КОМЕМОРАЦІЯ

Перша світова війна стала переломною подією у розвитку цивілізації. Україна опинилася в центрі цього глобального конфлікту. На її землях (Східна Галичина, Буковина, Волинь) відбулися одні з найбільших і найкривавіших наступальних операцій, а населення змушене було воювати по обидві сторони фронту. Попри це впродовж багатьох років війна залишалася поза увагою вітчизняної громадськості та професійних дослідників.

У пропонованій статті Велику війну 1914-1918 рр. розглянуто крізь призму історичної пам'яті українського суспільства та комеморативних практик. Встановлено, що у Східній Галичині, котра після війни відійшла до Польщі, проводилися посильні роботи по збереженню та упорядкуванню поховань жертв війни. В українській державі перші кроки з увічнення пам'яті загиблих було здійснено за гетьмана П. Скоропадського. Радянська влада планомірно «витісняла» пам'ять про Першу світову війну з масової свідомості, внаслідок чого вона стала «забутою».

Зі зміною підходів до висвітлення історичного минулого в незалежній Україні зросло зацікавлення подіями 1914-1918 рр., активізувався процес увічнення і шанування пам'яті про них. Нині відновлення історичної правди про Першу світову війну та її збереження потребує конструктивної взаємодії держави, громадських організацій, фахівців із різних галузей знань.

Ключові слова: *Перша світова війна, Велика війна 1914-1918 рр., Україна, історична пам'ять, комеморація, місце пам'яті.*

В останні десятиліття у всьому світі, й зокрема Україні, особливої актуальності набули питання, пов'язані з пам'яттю про історичне минуле суспільства. Адже виявилось, що цей феномен – досить вагома характеристика способу життя людей, котра багато в чому визначає їх настрої і наміри. До того ж вона, хоч і опосередковано, але суттєво впливає на характер і методи розв'язання сучасних суспільних проблем.

Найчастіше йдеться про колективний та історичний типи пам'яті. Донині тривають дискусії щодо визначення цих понять, їх співвідношення, взаємовпливи тощо. Колективна пам'ять, будучи об'єктом історії, постійно перетинається з історичною. Однак між ними є значні відмінності. На думку відомого французького історика, автора концепції «місць пам'яті» П'єра Нора колективна пам'ять – це те, що залишається від минулого в пережитому досвіді груп. Вона глобальна, розмита й всеохоплююча, постає з віри, яка вбирає лише те, що її саму підтримує. А історична пам'ять – аналітична й критична, точна й виразна. Вона фільтрує накопичує, капіталізує й передає досвід минулого. І

У публікації автором запропоновано оприлюднений раніше, але розширений та оновлений матеріал.

якщо колективна пам'ять роз'єднує людей, то завдання історичної – їх об'єднання [1, с. 188-189].

Підтримуючи цю думку можна стверджувати, що історична пам'ять є важливим інструментом державної політики будь-якої країни. Вона має формувати у суспільстві адекватне уявлення про події минулого, прогнозувати їх можливий вплив на майбутнє, зберігати та примножувати світові й національні цінності, пропагувати гуманізм, толерантність, полікультурність тощо.

Реалізація такої політики в окремій країні неможлива без звернення до колективної пам'яті та пошуку власних місць, яким суспільство свідомо передає на збереження спогади або визнає їх частиною своєї самобутності. Звичайно, що ці місця є досить різноманітними. На сьогодні розрізняють такі їх види як топографічні (архіви, бібліотеки, музеї), символічні (паломництва, відзначення дат, емблеми), функціональні (книги, підручники, автобіографії, асоціації) та монументальні (цвинтарі, архітектурні споруди) [1, с. 191]. Особлива потреба у виявленні таких місць пам'яті виникла в країнах, які не так давно зазнали глибоких змін у своєму розвитку. До них належить і Україна, яка зі здобуттям незалежності стала на шлях «віднайденної пам'яті».

У цьому контексті досить важливим є збереження історичної пам'яті про Першу світову війну, яка стала переломною подією у розвитку цивілізації. З огляду на її масштаб, колосальні втрати внаслідок бойових дій, спричинені нею фундаментальні зрушення в усіх сферах суспільного життя вона була названа Великою війною. Однак упродовж багатьох років залишалася поза увагою не лише громадськості, але й професійних дослідників. Тому у пропонованій розвідці спробуємо з'ясувати місце Першої світової війни в історичній пам'яті українського суспільства та виявити практики її комеморації.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився у стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми масштабами й кровопролиттям вона перевершила всі попередні найбільші міжнародні конфлікти. Лише за один тиждень близько 900 млн. жителів планети (а до кінця війни 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб) опинилися в стані протистояння між собою. За чотири роки, три місяці й десять днів, які тривала війна, загалом було мобілізовано 73,5 млн. осіб, з яких 10 млн. – вбито та близько 20 млн. – поранено [2, с. 708]. Серед них було й чимало українців, на долю яких випало тяжке випробування – воювати на боці обох ворогуючих між собою блоків держав і проживати на території, котра стала одним із основних воєнних театрів на сході Європи. Так, з українських теренів до війська були мобілізовані мільйони чоловіків, зокрема в Російській імперії – від 3,5 до 4,5 млн. осіб, в Австро-Угорщині – не менше 300 тис. [2, с. 11]. Загалом із них щонайменше 500 тис. осіб загинули.

Східна Галичина, Буковина, Волинь опинилися в епіцентрі жорстоких бойових дій. На цих українських землях відбулися одні з найбільших і

найкривавіших за історію війни наступальних операцій: Галицька битва (25 серпня – 2 вересня 1914 р.), Брусиловський прорив (1916 р.), Горлицько-Тарновський прорив (1915 р.) та чимало інших жакливиx побойщ.

Колосальність соціального потрясіння від війни вже одразу по її закінченні привела людство до думки про увічнення пам'яті про її події та жертви. Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті підписали перший мирний договір у Великій війні, у ст. 17 додаткової угоди до нього зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані на своїй території цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, котрі загинули чи померли в роки війни. Аналогічні положення були закріплені й в артикулі 171 Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

Перші кроки української держави з увічнення пам'яті загиблих було здійснено за часів гетьмана П. Скоропадського. Створене тоді у Києві товариство «Пам'ять воїнів 1914-1918 рр.» розробило конкретні заходи, що передбачали пошукові роботи у районі бойових дій на українських та суміжних територіях, складання списків із уцілілими написами на хрестах, задоволення клопотань рідних про встановлення місць поховань близьких, підготовку й видання каталогів з точними відомостями про місце знаходження поховань, кількість загиблих, їх прізвища з фотознімками і картосхемами тощо [3, с. 62-63]. Подібні громадські організації були створені також в інших містах країни.

Більшовицька влада анулювала Брестський мирний договір та проігнорувала міжнародні угоди й домовленості Версальської системи. Саме тому широка кампанія 1920-1930-х рр. у країнах Західної Європи з облаштування цвинтарів, спорудження пам'ятників і меморіалів в пам'ять про воєнні події й загиблих, оминула СРСР.

Протилежна ситуація спостерігалася у Східній Галичині, котра після війни відійшла до Польщі. Оскільки на цих теренах у боях та від хвороб полягли десятки тисяч людей, місцеві мешканці, за підтримки тодішньої влади проводили посильні роботи по збереженню та впорядкуванню поховань, які були практично в кожному населеному пункті.

У Львові Перша світова війна залишила по собі два великих цвинтарі: так званий Пагорб Слави над Личаківським парком, де були поховані солдати армії Російської імперії, й Австрійський військовий цвинтар на Личакові. На останньому в 1915-1918 рр. і після комасації 1935-1937 рр. поховали більше 10 тис. загиблих вояків. Серед них значна частина – українці – вояки австрійської і російської армій, а також австрійці, німці, поляки, росіяни, угорці, серби, чехи, словаки, хорвати, турки, боснійці тощо [4].

Австрійський військовий цвинтар був закладений російськими санітарними службами для полонених австрійської армії, котрі померли у львівських шпиталях у 1914-1915 рр. Після повернення австрійців до Львова цей цвинтар перетворився на основний для загиблих військовослужбовців австрійської, німецької та турецької армій [4].

У 1917 р. на місці старої дерев'яної брами було збудовано нову – муровану півциркульну з двома входами на цвинтар. Вгорі на брамі був напис спочатку німецькою, а потім польською мовами: «Військовий цвинтар полеглих вояків у війні 1914–1918 рр.». Збереглися також плани, фотографії та згадки в архівних і літературних джерелах. Найдавнішим планом Австрійського військового цвинтаря є проект з його облаштування (орієнтовно 1915-1917 рр.) архітектора Адольфа Вітмана. На ньому позначено поля поховань вояків австрійської армії, зазначено місця пам'ятника загиблим і високого дерев'яного пам'ятного хреста. Цвинтар мав головний вхід від сторони Цетнерівки і повинен був завершуватися колонадою зі сторони згаданих «городів Боднара». Однак цей проект так і залишився нереалізованим [4].

На плані Личаківського цвинтаря з технічного департаменту львівського магістрату, підписаному Ігнатієм Дрекслером у червні 1924 р., вказано поля поховань Австрійського військового цвинтаря. Більш докладним є план цього цвинтаря 1927 р. На ньому арабськими цифрами зазначено окремі й спільні могили, а римськими – могили працівників санітарних служб. Із правої сторони від головної алеї цвинтаря був кам'яний пам'ятник на честь полеглих німецьких вояків, що загинули в 1914-1915 рр., з написом німецькою мовою: «Присвячується пам'яті похованих тут мужніх вояків». У 1915-1918 рр. Австрійський військовий цвинтар було огорожено невисоким дерев'яним парканом. Хрести також були дерев'яними. На кожному з них стояв номер могили і таблиця з прізвищем. Пізніше на могилах солдатів австро-угорської армії почали ставити бетонні хрести за типовими проектами, розробленими у Варшаві у 1935 р. На могилах боснійських вояків стояли мусульманські надгробні знаки [4].

Згодом своєю масштабністю та кількістю жертв війну 1914-1918 рр. затьмарила Друга світова. Включення Східної Галичини до складу УРСР негативно позначилося на збереженні пам'яті про полеглих у першому глобальному побоїщі ХХ ст. Радянська влада планомірно знищувала тогочасні поховання. У 1946-1947 рр. були зруйновані й два вже згадані цвинтарі у Львові. У результаті подібних діянь Велика війна стала «забутою» для вітчизняного суспільства. І лише наприкінці 1980-х рр. потроху почало відроджуватися зацікавлення подіями 1914-1918 рр. Редакція часопису «Пам'ятки України» започаткувала акцію «Забуті могили», під час якої зусиллями українських, німецьких та австрійських громадських організацій було розшукано і впорядковано сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів [3, с. 64].

У 1990-х рр., після проголошення незалежності України, зміни підходів до висвітлення історичного минулого нашої держави, подібні акції стали доволі поширеними. Звісно, що заходи з відновлення й збереження могил загиблих здійснювалися передусім у тих регіонах, де в роки Першої світової війни точилися запеклі бої – на Закарпатті, Галичині, Буковині, Волині. Силами

громадськості, скаутських організацій, учнів, студентів і волонтерів, за підтримки органів місцевої влади, було відремонтовано й відновлено десятки цвинтарів і поховань незалежно від причетності померлих до ворогуючих сторін, їхнього віросповідання та політичної прихильності.

Також чимало праці докладено задля збереження та охорони поховань українських січових стрільців, вшанування пам'яті про них. Зокрема в 1990 р. на місці бойового хрещення Легіону на горі Маківці було встановлено пам'ятний знак на честь події 1915 р., а в 1994 р. у Львові відновлено Янівський цвинтар та збудовано меморіал УСС і воїнів УГА.

Із наближенням 100-річчя Першої світової війни діяльність з пошуку та увічнення її спадщини на українських теренах значно активізувалася. В Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях були створені меморіальні комплекси, встановленні обеліски, знаки у пам'ять про трагічні події та загиблих у кровопролитних боях, концентраційних таборах тощо. Не в останню чергу реалізація цих проектів стала можливою завдяки фінансовій підтримці урядових і громадських організацій держав, вояки яких свого часу загинули на цих землях. Утім на цьому фактично і зупинилися.

Упродовж 2014-2018 рр. у багатьох країнах світу відбулася низка заходів із ушанування пам'яті про події сторічної давнини. Найбільші з них були проведені у Великобританії та Франції – державах, для яких Перша світова війна справді стала «Великою». Наймасштабнішими стали урочистості у листопаді 2018 р. у Парижі з нагоди ювілею підписання договору про припинення вогню у Комп'єнському лісі. Для участі у меморіальних церемоніях та Форумі миру до столиці Франції тоді з'їхалися лідери 66 держав.

Проте офіційними заходами комеморація не обмежилася, значною мірою охопивши інформаційний, освітній та публічний простори. Наприклад, у Великій Британії було реалізовано безліч освітніх, цифрових медійних та онлайн проектів, спрямованих на дослідження сімейної, локальної історії, збереження артефактів, поповнення інформації та забезпечення доступу до архівних і музейних матеріалів. Через різні колаборативні практики до більшості з них могли долучитися всі охочі громадяни. Компанія BBC упродовж чотирьох років транслювала документальні й художні фільми, музичні й історичні програми, спеціальні програми для дітей та школярів, присвячені Першій світовій війні, виділивши для цього понад 2000 годин радіо- і телеефіру. Митці, своєю чергою, відзначилися масштабними акціями у громадському просторі – інсталяціями, реконструкціями, перформансами тощо [5].

В Україні ж, окрім участі президента Петра Порошенка у паризьких урочистостях, на державному рівні ніяких масштабних заходів фактично не відбулося. Їх витіснили Євромайдан, події на Сході України та більш значимий для українців ювілей національної революції 1917-1921 рр. Практично всі

комемоційні практики, як-от реставрація цвинтарів, встановлення монументів, насадження пам'ятних алей, мітинги, виставки, екскурсії тощо – були локальними, такими, що реалізовувалися в межах окремого населеного пункту, району чи області.

Поза тим, жодним вітчизняним проектом про Першу світову війну не поповнилася й мережа Інтернет, яка сьогодні є перспективним і важливим майданчиком для формування простору пам'яті.

Найсуттєвіший внесок у дослідження українського контексту Великої війни 1914-1918 рр. задля збереження пам'яті про неї зробили науковці, провівши низку конференцій, форумів, дискусій, опублікувавши збірники статей та монографії. Зокрема, своєрідним підсумком понад десятилітньої праці співробітників відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ над проблематикою Першої світової війни стало видання фундаментального двотомника «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» [2; 6]. Вміщені у ньому нариси та документи стали фактологічною основою для створення науково-популярних теле- і радіопередач, кінофільмів, що сприяло формуванню у пересічних громадян та зацікавлених осіб об'єктивних історичних знань.

Утім, збереження пам'яті про глобальний конфлікт 1914-1918 рр. полягає не лише в пошуку, упорядкуванні могил загиблих і встановленні пам'ятників, а й у вихованні молоді, науковому дослідженні й переосмисленні неймовірного, як на той час, збройного протистояння, інформуванні суспільства через традиційні ЗМІ про його події, персоналії, наслідки і значення, використанні соціальних медіа та активному залученні користувачів Інтернету до формування спеціалізованих ресурсів. Тільки спільними зусиллями держави, громадських організацій і фахівців можна відновити історичну правду про Першу світову війну та зберегти її у масовій свідомості.

Список використаних джерел та літератури

1. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. із фр. А. Рєпи. – Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. – 272 с.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн. 1: Історичні нариси. – Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. – 784 с.
3. Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Военна історія України в пам'ятках. – Київ, 2003. – 177 с.
4. Харчук Х. Австрійський військовий цвинтар та поховання Українських Стрільців на Личакові // Галицька Брама. – 1998. – № 5/6. – С. 18-20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lychakiv-ukr.htm>
5. Олійник Т. Пам'ять про Велику війну: як Велика Британія пам'ятає Першу світову [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/culture/2019/05/08/426370_pamyat_pro_veliku_viynu_yak_velika.html
6. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн. 2: Мовою документів і свідчень. – Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2015. – 800 с.

Шевченко В.В. Великая война 1914-1918 гг. и Украина: историческая память и коммеморация.

Первая мировая война стала переломным событием в развитии цивилизации. Украина оказалась в центре этого глобального конфликта. На её землях (Восточная Галичина, Буковина, Волынь) состоялись одни из самых крупных и кровавых наступательных операций, а население вынуждено было воевать по обе стороны фронта. Несмотря на это в течение многих лет война оставалась без внимания украинской общественности и профессиональных исследователей.

В предлагаемой статье Великая война 1914-1918 гг. рассмотрена сквозь призму исторической памяти украинского общества и коммеморативных практик. Установлено, что в Восточной Галиции, которая после войны отошла к Польше, проводились усиленные работы по сохранению и упорядочению захоронений жертв войны. В украинском государстве первые шаги по увековечению памяти погибших были осуществлены при гетмане П. Скоропадском. Советская власть планомерно «вытесняла» память о Первой мировой войне из массового сознания, в результате чего она стала «забытой».

С изменением подходов к освещению исторического прошлого в независимой Украине возрос интерес к событиям 1914-1918 гг., активизировался процесс их увековечения. В условиях современности восстановление исторической правды о Первой мировой войне и её сохранение требуют конструктивного взаимодействия государства, общественных организаций, специалистов из разных областей знаний.

Ключевые слова: Первая мировая война, Великая война 1914-1918 гг., Украина, историческая память, коммеморация, места памяти.

Shevchenko V. The Great War of 1914-1918 and Ukraine: Historical Memory and Commemoration.

The First World War was a turning point in the development of civilization. Ukraine was at the center of this global conflict. Some of the largest and bloodiest offensive operations took place on its lands (East Halychyna, Bukovyna, Volyn), and the population was forced to fight on both sides of the front. Nevertheless, for many years the national public and professional researchers has been overlooked the War.

In this paper, the Great War of 1914-1918 was been considered in the light of the historical memory of Ukrainian society and commemorative practices. In Eastern Halychyna, which was part of Poland after the War, there were intensive efforts to preserve the burials of war victims. In the Ukrainian state, the first steps to perpetuate the memory of the victims were made under the Hetman P. Skoropadskyi. Soviet authorities systematically «supplanted» the memory of the First World War from the mass consciousness, so that it was «forgotten».

With changing approaches to the coverage of the historical past in independent Ukraine, interest towards the events of 1914-1918 has increased, and the process of perpetuating and commemorating them was intensified. Now, the restoration of the historical truth about the First World War and its preservation require the constructive interaction of the state, public organizations, specialists from different fields of knowledge.

Keywords: First World War, Great War of 1914-1918, Ukraine, historical memory, commemoration, «sites of memory».

СВІТ ВІД ІМПЕРІЙ ДО ДЕМОКРАТІЙ

УДК 94: 323+327(430)

Кудряченко А.І.

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНА – ДРУГА НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА

У статті розкриваються основні етапи досвіду сучасної Німеччини у побудові парламентської демократії. Автором охарактеризовано історичний поступ німецької держави на шляху до формування демократичних засад, що лягли в основу сучасного суспільства. Розглянуто три німецькі конституції 1871, 1919 та 1949 рр., які створили собою базис для розвитку післявоєнної федеративної держави. Особливу увагу сфокусовано на трансформації трьох західних окупаційних зон Німеччини у Федеративну Республіку Німеччина та розробці Основного закону, який спочатку розглядався як тимчасова конституція. Автор зупинив свою увагу і на зовнішніх чинниках, які істотно вплинули на трансформацію пост-нацистської Німеччини та на формування Основного закону. Історична ретроспектива формування другої німецької демократичної держави представлена у широкому міжнародному контексті.

Ключові слова: Федеративна Республіка Німеччина, республіка, федеративний устрій, права і свободи, демократична держава.

Нині надто важливо з'ясувати, що протягом 100 років після краху в результаті Першої світової війни чотирьох імперій: Російської, Австро-Угорської, Німецької та Османської, їх народи та новопосталі держави проходили кожен по-своєму власний тернистий шлях до демократії. Це стосується як провідних держав-спадкоємців імперій, так і тих, що постали в силу національного самовизначення народів, що були у їх складі. Більш успішним шляхом міг бути розвиток тих держав і народів, де існували відповідні традиції, навіть прецеденти демократичних засад. Проте, навіть наявність таких передумов не завжди гарантувала успіх. Водночас варто зазначити, що ціла низка держав і народів мали й невдачі на цьому шляху, або не з першої спроби демократичні засади успішно утверджувалися.

До останніх ми з повним правом відносимо як Німеччину, так і держави, які постали на теренах інших імперій, зокрема ті, що вийшли із Російської. Тут слід мати на увазі, перш за все, коло держав Центральної, Південної та Східної Європи. Вельми непростим, а скоріше довготривалим та звивистим, виявився шлях до парламентської демократії більшості країн пострадянського простору. Важливо пам'ятати, що міжнародний контекст мав також потужний вплив. Кожен етап міжнародних відносин: міжвоєнний, повоєнний блокового протистояння та пост біполярний, мав відповідний вплив та детермінував обумовлену динаміку змін.

На сучасному історичному етапі перехідного періоду багато країн долають неоднозначний процес утвердження представницької, тобто парламентської демократії, прагнуть будувати свій устрій на відповідних конституційних засадах. Для повоєнної Федеративної Республіки Німеччина на шляху до демократії були не менш складні проблеми і виклики. Переможена Німеччина переживала неймовірно складнощі відновлення життя після розгрому нацизму та нелегкі роки подолання тоталітарного минулого [1]. Проте, саме Західна Німеччина віднайшла свій оптимальний шлях конституційного демократичного розвитку і нині може слугувати певним мірилом політично і економічно розвинутої країни, яскравим уособленням досягнень західної представницької демократії.

Дані досягнення стали можливими в силу не лише історичних умов сходження ФРН, але й тому, що були значною мірою враховані попередній німецький досвід та виведені із нього відповідні уроки. Німеччина як єдина національна держава була утворена у 1871 році. Показово, що за неповних 150 років були прийняті три загальнонімецькі конституції [2; 3; 4]. Розробка і прийняття кожної з них відповідали перехідним етапам в історії розвитку держави і суспільства, враховували історичні традиції та особливості розвитку. Перша конституція Німеччини, яка юридично закріпила об'єднання країни, була «дарована Імператором Вільгельмом I у 1871 р.». У ній, окрім іншого, були сформульовані тогочасні підходи щодо державного, федеративного устрою країни, викладено важливе положення щодо обов'язку держави дбати про підтримку «нужденним верствам» суспільства.

Після революційних потрясінь 1918 р. вже 6 лютого 1919 р. Національні збори, обрані на підставі загальних виборів і наділені установчими повноваженнями, прийняли другу загальнонімецьку конституцію. Вона увійшла в історію, як Веймарська (відповідно тому, що у м. Веймар проходило засідання Національних зборів). Це була одна з найдемократичніших конституцій свого часу. Разом з тим, конструкцію державної влади, федеративні засади устрою, які були закріплені конституцією, певно, що не можна вважати вдалимими. У цій Першій республіці Німеччини великі повноваження мав глава держави – президент, а права парламенту та уряду були відчутно звужені. Разом із тривалим семирічним терміном повноважень президента, відсутність реальних «стримуючих» його противаг, зокрема в особі парламенту та земель, мали уразливі наслідки. Реальна слабкість інститутів тогочасної «демократії без демократів» призвела до узурпації влади нацистами в 30-х роках ХХ ст. легальним шляхом й тим самим до загибелі Веймарської республіки [5].

Державний лад Третього рейху був навіть не авторитарним чи централізованим, де управління здійснювалося бюрократичною верхівкою, то була вождістська держава партії Гітлера, держава одноосібного панування і централізації надзвичайного гатунку. Центральним елементом її побудови став

вождизм, підкореність всіх чільників і структур вождю та централізація всіх складових суспільства. Надмірна централізація влади часів нацизму не в останню чергу визначила актуальним напрям відновлення федералізму в Німеччині після його нищівної поразки.

Після капітуляції Німеччини в 1945 р. уся повнота влади в країні перейшла до рук військових губернаторів у чотирьох окупаційних зонах, на які була поділена територія розгромленого Третього рейху. Пovoєнна Німеччина переживала глибинні системні трансформації, які проводили держави, що окупували її територію. Під час перехідного періоду (1945-1949 рр.) відновлення німецької державності було ускладнене як руйнівними наслідками війни, так і наростанням протиріч між колишніми союзниками з питань про майбутнє державно-політичного устрою Європи, в тому числі Німеччини. Це призвело в результаті до розколу Німеччини і до встановлення на десятиліття відповідно обмеженого суверенітету посталих німецьких держав [6].

Тож після війни слід було заново зводити державність і формувати оновлені засади її будівництва, відійти від тоталітарного централізму поваленого режиму та ствердити федеративні відносини, знищені націонал-соціалізмом. У колі невідкладних задач стояли: побудова сучасної державності, а для цього, передусім, поставало завдання прийняття нової конституції. Одночасно з конструюванням правових засад трансформації в Німеччині в якості важливих базових елементів включалися економічні реформи.

Після розгрому нацизму західна частина країни була організована на засадах федералізму як Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). Однак це означало не стільки свідомий поворот до історичної традиції, скільки підтримку окупаційною владою широких заходів щодо формування нової, нецентралізованої держави. Те, що в її основу був покладений федеративний принцип, обумовлювалося цілою низкою причин. Головне, що найважливіший принцип: федеративна структура майбутньої ФРН, тоді визначався союзниками – Великою Британією, США, меншою мірою, Францією. Надто важливим було завдання щодо запобігання новій «німецькій небезпеці», тобто мова могла йти про якомога більш широку децентралізацію влади і управління країни.

Сповідуючи такий підхід для західних союзників, федералізм, розосередження центрів владного впливу став інструментом створення в окупованих частинах країни ослабленої, «нешкідливої» німецької держави. Парламентаризм і федералізм з їх системою балансів та противаг протиставлявся централізму, акумуляції могутності і можливого зловживання нею в майбутньому.

Втім, щодо рівня федералізації ФРН серед союзників не було єдності: Франція була прихильницею утворення відчутно ослабленої і м'якої конфедерації, Велика Британія не заперечувала проти більш згуртованої спільності. За визначенням німецького авторитетного історика Томаса

Ніппердея, фактично єдиним послідовним протагоністом утвердження федеративної системи в Німеччині був уряд США [7, s. 215].

Німецька конституційна і, зокрема, федеративна традиція виростили з історії країни, а часова протяжність останньої перевищує вік самого федералізму. Проте вже з початку XIX століття можна вести мову про федеративну складову в державному устрої Німеччини. Зазначу, що німецька конституційна доктрина чітко розмежовує союз держав (Staatenbund) і союзна державу (Bundesstaat), тобто конфедерації та федерації. Так, у рамках конфедерації суверенні держави об'єднуються на міжнародно-правовій основі, створюють союзні – федеральні органи, які виконують певні «партнерські» зобов'язання, залишаючись, однак, самостійними суб'єктами міжнародного права. Федерація ж носить державний характер, її суб'єкти підпорядковуються нормам загальної союзної конституції і можуть володіти міжнародною правосуб'єктністю лише тією мірою, якою це допускається конституцією.

Дійсно, та німецька форма держави у ФРН, яку ми знаємо сьогодні, народилася після капітуляції Німеччини у Другій світовій війні, причому вона постала значною мірою продуктом діяльності союзників. Тим самим, німецький державний устрій, у певному сенсі, є моделлю свідомих кроків з боку не лише німецьких чинників, але й діяльності та контролю переможців, окупаційної влади. Адже кінцевою метою своєї присутності на території західних окупаційних зон союзники проголосили створення ліберальної політичної та економічної держави.

Важливо також враховувати й те становище, що затвердження федеративної системи у повоєнній Західній Німеччині пов'язане і з тим незаперечним фактом, що до 1948-1949 рр. землі вже існували, а значить, на більшій частині німецької території не було потреби організувати щось нове. Щоправда, кордони всіх земель, за винятком чотирьох (Баварії, Гамбурга, Бремена і Саксонії), виявилися значно зміненими, що пояснювалося проблемою подолання досить сильного антипруського комплексу. Ідея була проста і радикальна: у відповідності з рішеннями Потсдамської 1945 р. конференції держав-переможниць у Другій світовій війні, Пруссія повинна і була знищена. Союзна Контрольна Рада (СКР) 25 лютого 1947 р. прийняла закон № 46 – про ліквідацію Пруської держави, згідно якого терени, що входили до її складу, отримали статус земель, або відійшли до інших земель тогочасної Німеччини [8, с. 335-336.].

Національна німецька адміністрація спочатку створювалася на комунальному, а потім на земельному рівнях. Після проведення виборів до земельних парламентів (ландтагів) у 1946-1947 рр. були прийняті перші земельні конституції (наприклад, у Гессені – 1 грудня 1946 р.), що відображали прагнення до демократизації суспільно-політичного життя, подолання нацистського минулого.

У цей період імперативними завданнями союзників по антигітлерівській коаліції постали не лише спільно визначені задачі проведення політики денацифікації та демократизації Німеччини, але й формування нових конституційних засад розвитку оновлених держави та суспільства. Для сучасного аналізу важливим у цій справі є врахування зовнішніх та внутрішніх чинників становища повоєнної Німеччини. З посиленням протистояння Схід – Захід й так званої холодної війни, колишні союзники по антигітлерівській коаліції по різному вбачали місце і значення німецької держави [9, s. 7].

Так, зростаюча конфронтація між СРСР і західними державами унеможлиблювала відтворення єдиної німецької держави. На той час державам-переможцям, які окупували Німеччину, в силу політичних обставин, що склалися, не вдалося у ході навіть багаточисельних конференцій дійти одностайної згоди щодо відновлення загальнонімецької державності. Провал наради міністрів закордонних справ чотирьох держав – США, СРСР, Великобританії і Франції у грудні 1947 р. підштовхнув США до підготовки створення західного воєнного союзу. Ним став у 1949 р. Північноатлантичний блок НАТО. У цих приготуваннях важливу роль відіграло питання подальшої політики стосовно Німеччини. Американці усвідомили, що для відбудови Європи вельми бажано долучити німецький промисловий потенціал. Тому західнонімецькі зони були включені до «плану Маршалла» з надання економічної допомоги. Окрім цього мова йшла про те, щоб у наростаючому конфлікті між Сходом і Заходом отримати в особі Західної Німеччини надійного союзника, який зміг би для майбутнього військового союзу надавати відповідну допомогу.

Водночас недоліки зонального управління і економічні труднощі спонукали до об'єднання трьох західних зон. Тож Вашингтон на кінець 1947 р. визначився щодо сприяння утворенню німецької держави на тих територіях, які перебували під західним окупаційним контролем. Протягом 1945-1948 рр. західні зони консолідувалися. У них були проведені реформи адміністративного устрою, відновлено поділ на історичні землі, під контролем військових властей відроджені земельні ландтаги і уряди. Об'єднання англійської та американської зон окупації (у так звану Бізонію) у грудні 1946 р. підвело до формування об'єднаного органу влади і управління. Ним стала Економічна рада (травень 1947 р.), що обиралася ландтагами і була повноважна приймати загальні фінансово-економічні рішення.

У зв'язку з поширенням американського «плану Маршалла» на Німеччину ці рішення відігравали для західних зон все більш об'єднующе значення. Одночасно проведення цього плану посилювало відокремлення східної зони, оскільки уряд СРСР відкинув його. У Бізонії оформилася Рада земель – свого роду друга урядова палата, а також Верховний суд; по суті, функції центральної адміністрації виконувала Адміністративна рада, підконтрольна Економічній раді і Раді земель. У 1948 р. до Бізонії зрештою долучається французька зона

окупації і утворюється т.зв. «Тризонія». У червні 1948 р. у західнонімецьких землях була проведена власна грошова реформа. 1 липня 1948 р. військові губернатори західних держав визначили умови створення Західнонімецької держави у вигляді особливої інструкції на адресу групи з підготовки конституції.

Нарада західних окупаційних держав за участі країн Бенілюксу в Лондоні в лютому – квітні 1948 р. розробила заходи, що вели до створення німецької держави. Прийняті «погоджені лондонські рекомендації», подальше їх схвалення урядами держав-учасниць наради доручали прем'єр-міністрам німецьких земель скликання установчих зборів для прийняття демократичної конституції.

Відносно виконання цього доручення прем'єр-міністрам земель трьох західних окупаційних зон не вдалося досягти єдності зі своїми колегами із радянської зони окупації. В силу цього прем'єр-міністри земель, підконтрольних західним союзникам, запропонували створити власний орган із розробки перехідної конституції для територій західних окупаційних зон. Цей орган отримав назву «Парламентська рада». Йому належало розробити засади спільного і одноподібного управління у західних зонах окупації Німеччини на перехідний період до завершення німецького об'єднання. Звичайно, що дані рішення, а також наступне введення у західних зонах Німеччини «Окупаційного статуту» порушували спільні попередні підходи, розроблені державами-переможцями на Потсдамській конференції.

Подальшими заходами окупаційних західних зон стала розробка губернаторами і вручення запрошеним у Франкфурт-на-Майні 1 липня 1948 р. всім прем'єр-міністрам західнонімецьких земель так званих трьох «Франкфуртських документів» [10, s. 22]. Згідно першого із цих документів главам земельних урядів були надані повноваження скликати до 1 вересня 1948 р. Установчі збори для розробки «демократичної конституції федералістського типу». Інші документи стосувалися нового поділу на землі (німецькі політики цим положенням не скористалися) та основних положень «Окупаційного статуту».

Західнонімецькі політики були зацікавлені в отриманні автономії і можливо більших повноважень. На той час всі партії, які діяли у Західній Німеччині (окрім Компартії), були прихильниками об'єднання західних зон у нову державу. Західнонімецькі політики з самого початку були зацікавлені отримати якомога більшу автономію від окупаційної адміністрації, але, як німці, вони не бажали виступати у ролі сприяючої сторони розколу переможеної Німеччини [11, s. xix]. За тієї ситуації вони скористалися словесною грою і заявили трьом воєнним губернаторам, не дивлячись на прагнення отримати якомога більшу автономію для німців, що нове державне формування має бути неповноцінною державою, а лише тимчасовою, оскільки охопить лише частину Німеччини. Тому, прагнучи унеможливити в

подальшому можливі закиди щодо розкольницьких підходів, західнонімецькі політики відхилили лінію окупаційних структур щодо прийняття Конституції та форми її схвалення Установчими зборами чи Всенародним референдумом. Оскільки за таких умов це була би претензія на відображення волі всіх німців і такий підхід був спроможний спричинити значне загострення конфлікту із СРСР. Натомість прийнятним для них стало схвалення лише Основного закону у якості тимчасової конституції, що зберігало надію на приєднання в осяжному майбутньому до сепаратної держави і східної зони. Політики західнонімецьких земель віддали перевагу способу ухвалення Основного закону Парламентською радою після ратифікації його земельними ландтагами. Народне голосування вони вважали політично недоцільним, тобто бажали щоб демократична легітимація Основного закону нової держави стала якомога слабшою.

Тобто західнонімецькі політики тим самим відмовлялися від чітких настанов «Франкфуртських документів» союзників щодо прийняття конституції на референдумі. Західні союзники виказували розчарування таким малим ентузіазмом німецьких політиків. Але для останніх німецьке питання було головною політичною проблемою, тому ніхто із них не наважувався власними руками викликати до життя дві німецькі держави і тим самим здійснювати розкол Німеччини.

Зрештою союзники погодилися, що Парламентська рада обговорить Основний закон, що ратифікований він буде не народом, а парламентами земель. Проте союзники дали зрозуміти, що вони мають на увазі повноцінну конституцію, навіть якщо вона буде називатися тимчасовою, доки Національні збори не зможуть прийняти конституцію для всієї Німеччини.

Таким чином, політики продемонстрували свою прихильність до створення загальнонімецької держави, але вони готові були взяти участь у формуванні західнонімецької сепаратної держави у якості тимчасової складової Німеччини. Тобто, виходячи із національних мотивів, вони погоджувались скористатись наданим союзниками правом створити тимчасову конституцію і лише на перехідний період часу. Становище, у якому найближчим часом опинилася Західна Німеччина, розкрило всю двоїстість німецької політики Бонна після 1949 р. З одного боку, необхідність не упустити шанс на самостійне політичне життя, а з другого – бажання все ж таки не робити незворотних кроків, що виключали б загальнонімецьке вирішення. Але реальний перебіг подій з усією силою зміцнював розкол.

Для обговорення запропонованих рекомендацій щодо конституції і вироблення німецької позиції земельні уряди провели низку нарад. Найбільш відома з яких та, що відбулася у серпні 1948 р. на острові Херренхімзеє (Баварія), і вона отримала промовисту назву «конституційного конвенту». У ній взяли участь міністри юстиції всіх західнонімецьких земель, провідні експерти в галузі конституційного права.

З метою вироблення проекту конституційного закону західнонімецької держави було прийнято рішення створити спеціальний орган, яким стала Парламентська рада. Напрацювання наради в Херренхімзеє склали основу для наступних обговорень у Парламентській раді. До її складу увійшли депутати ландтагів всіх західнонімецьких земель пропорційно чисельності представлених у земельних парламентах політичних партій. До складу Ради увійшли 65 делегатів (крім того, в роботі брали участь 5 представників від Західного Берліна з дорадчим голосом). У складі Парламентської ради: по 27 мандатів мали ХДС-ХСС і СДПН, 5 місць – ВДП, по 2 місця – партія Центру, Німецька партія, а також КПН. Головою Парламентської ради був обраний К. Аденауер, лідер західнонімецької партії ХДС і майбутній канцлер ФРН [12].

Уперше Парламентська рада зібралася 1 вересня 1948 р. у Бонні. До її роботи, що проходила виключно в комітетах, залучалися знані німецькі фахівці в галузі конституційного права. Підготовлені розділи документу спрямовувалися військовим губернаторам, які по суті їх затверджували. Головні конституційні засади були обумовлені союзниками: демократичний і федералістський характер та забезпечення прав людини. У решті напрямів німцям надавалася повна свобода напрацювань. Парламентській раді пропонувалися й інші проекти, але за основу було взято проект «конституційного конвенту». Обговорення проходили швидко, а розбіжності, які виникали, з огляду на установку тимчасовості Основного закону, уможлилювали виникаючим розбіжностям не ставати принциповими.

Значним спірним питанням у Парламентській раді були підходи щодо форми федералістського ладу, який пропонувалося створити, що двічі спонукало втручання окупаційних держав. Зрештою стосовно федералізму був знайдений компроміс між централістські орієнтованою федерацією – до якої були прихильні соціал-демократи, та формою федеративної держави, яка слугувала б своєрідним дахом над державною самостійністю земель, що обстоювали представники південнонімецьких християнських демократів.

Втручання окупаційної влади відбувалося у вигляді категоричного нагадування Парламентській раді, що при обговоренні визначених конституційних положень слід орієнтуватися на їх настанови, бо в іншому випадку їх згода на такий Основний закон не гарантується. Тим самим до розробників цього документу доводилося, що свої функції вони виконують не в силу власного суверенітету, а під протекторатом (хоч і м'яким) окупаційних держав. Від останніх залежало у кінцевому рахунку затвердження основного закону.

Окрім цього, на Основний закон розповсюджувалися обмеження, оголошені окупаційними державами у вересні Окупаційним статутом, вже після набрання чинності конституційного закону. У перші роки існування ФРН зовнішньополітичні зносини, оборонна політика, а також зовнішня торгівля здійснювалися ще західними союзниками. Лише завдяки, не в останню чергу,

майстерній політиці Конрада Аденауера і американській зацікавленості у новому німецькому озброєнні, контроль окупаційних держав над Західною Німеччиною слабшав, поки у 1955 р. ФРН не отримала повний суверенітет.

Вже 8 травня 1949 р. Парламентська рада 53 голосами «за» (12 голосів «проти») прийняла весь текст Основного закону. 12 травня його схвалили військові губернатори, після чого він був переданий у ландтаги. Протягом тижня, з 16 по 22 травня 1949 р., ландтаги західнонімецьких земель схвалили текст документу, за винятком ландтагу Баварії. Останній 101 голосом (при 63 «проти» й 9 тих, хто «утрималися») відхилив Основний закон. Проте для прийняття тексту закону було достатньо схвалення більшості земель. 23 травня Основний закон був опублікований і на наступний день набув чинності. Тим самим була конституйована Федеративна Республіка Німеччина. Перспективною особливістю змісту цього конституційного закону було те, що він номінально поширював свою дію і на громадян східної зони і адресувався до всього німецького народу з метою здійснення «єдності і свободи Німеччини» [13].

Згідно з Основним законом новопостала держава була відкрита для входження до її складу інших німецьких земель. Однак у радянській зоні окупації 7 жовтня 1949 р. була прийнята своя Конституція, створена за радянським зразком, і проголошена Німецька Демократична Республіка. Тим самим розпочався тривалий 40-річний період співіснування двох німецьких держав, який закінчився лише 3 жовтня 1990 р. приєднанням НДР до ФРН на основі ст. 23 Основного закону (після чого ця стаття втратила силу і потім була прийнята в новій редакції). З цього часу Основний закон став чинним для об'єднаної Німеччини.

Слід підкреслити, що багато німецьких дослідників відзначають величезну роль К. Аденауера у діяльності Парламентської ради, де він відстоював «демократичний дух» багатьох статей проекту Основного закону. Саме Аденауер був активним прихильником федеративного устрою держави і виступав за надання якомога ширших прав землям, за дотримання балансу інтересів між землями і федерацією [14].

Прийняття Основного закону Федеративної Республіки Німеччина стало подією, яка мала величезні наслідки у конкретному політико-правовому сенсі та у широкому історико-географічному вимірі. У цьому документі були чітко сформульовані важливі демократичні принципи, а також засади соціальної, правової демократичної республіки та основні права і свободи її громадян як норми прямої дії. Основний закон історично стояв на одному рівні з усіма повоєнними конституціями великих західноєвропейських держав, зокрема з такими, як конституції Франції та Італії, які були прийняті у 1940-х роках. Показово, що всі вони – кожна по-своєму, відобразили процеси демократичного оновлення, пов'язаних зі звільненням Європи від нацизму, і поверненням до засад парламентаризму. В Основному законі ФРН знайшли відображення

традиційні риси німецького конституційного права [8, с. 420]. При його розробці були враховані як досвід Веймарської доби, так і надбання інших держав; з'явилися і нововведення, які вигідно відрізняють цей документ.

Основний закон створювався під безпосереднім контролем та впливом західних держав-переможниць. Цей документ для ФРН став своєрідним суспільно-політичним компромісом в умовах піднесення антифашистського та демократичного руху. Проголошені у ньому демократичні засади, соціальні, політичні права і свободи громадян стали опорою у діяльності всіх демократичних сил, вони надихали мільйони людей, ставали основою їх зацікавленості в оновленні країни.

Конституційно-правові засади ФРН досить чітко визначає Основний закон. У ньому знайшли відображення традиційні риси німецького колись буржуазного, пізніше громадянського конституційного мислення, при його розробці були використані й переосмислені попередні державні національні складники. Водночас досвід Веймарської республіки, практика інших держав змусили авторів документу дещо по-іншому вирішити традиційні проблеми, а також увести до Основного закону чимало нового. Задекларовані й добре прописані у ньому всі демократичні принципи, соціальні та політичні права і свободи громадян стали в подальшому солідною опорою у діяльності демократичних сил.

Підкреслю, що найважливіші положення Основного закону ФРН визначали союзники: він повинен був бути по справжньому демократичним і федералістським. Важливим було і те становище, що після ратифікації конституційного закону контроль західних союзників над ФРН поступово послаблювався. Оскільки возз'єднання Німеччини не сталося так швидко, як це на початку уявлялося Парламентській раді, західні союзники і сформовані згідно Основного закону державні органи уклали у 1955 р. «Договір про Німеччину», який був опублікований у «Віснику федеральних законів» того ж року. Згідно абзацу 2 статті 1 цього Договору ФРН було передано «повновладдя суверенної держави у її внутрішніх і зовнішніх справах», за виключенням прав, які залишили за собою західні союзники [15, с. 300]. У результаті цього Основний закон у правовому відношенні став повноцінною конституцією.

Важливо взяти до уваги й той факт, що Основний закон ФРН був розроблений і прийнятий у 1949 р. з метою формування у державі на «перехідний період» нового, республіканського, демократичного ладу. Цей закон був задуманий його творцями не як остаточна конституція, а як головний тимчасовий закон. За німецьким народом зберігалось право «у вільному самовизначенні досягнення єдності і свободи Німеччини». Згодом Основний закон виявився здатним нести навантаження фундаменту стабільного демократичного суспільства. Слід підкреслити, що під час урочистостей з приводу сорокалітнього ювілею Федеративної Республіки 1989 р. Основний закон був визнаний найкращою і найвільнішою Конституцією, яка будь-коли

існувала на німецькій землі. Його положення та норми стали дійсністю суспільства і держави. Основний закон увійшов у свідомість громадян і визнавався ними. Це сталося не в останню чергу й тому, що ним не лише проголошувалися, але й втілювалися засади нової демократичної, правової і соціальної держави, утверджувався республіканський і федеративний устрій. Досить важливо, що з Основним законом була народжена німецька держава, яку, на відмінну від її попередниць, до нинішнього часу оминали серйозні конституційні кризи [15].

Надаючи особливого значення основним правам людини, творці Основного закону поставили їх на перше місце як систему цінностей та імперативів. При цьому, як зазначає доктор юридичних наук, професор В. Бергманн, Основний закон виходить із наявних у людини прав, які не створюються конституцією, а лише визнаються нею [16, с. 8]. Тим самим вперше в історії конституцій Німеччини основні права визначалися безпосередньо діючим правом, обов'язковим для всіх трьох гілок державної влади (законодавчої, виконавчої та судової).

Конституцією Веймарської республіки основні права визначалися діючими лише згідно законів, а у відповідності до Основного закону ФРН, навпаки, закони діють тільки в межах основних прав. Важливо враховувати, що після краху нацистського режиму німецькі законодавці прагнули створити конституційні засади із сильними гарантіями індивідуальних прав громадян і яскраво вираженим їх захистом цим конституційним законом. Більш того, на цьому наполягали окупаційні адміністрації, до директив яких слід було прислухатися.

Захист людської гідності і загальне право на свободу, право на вільний розвиток особистості були свідомо поставлені на початок переліку основних прав у статтях 1 та 2 Основного закону. Загальне право на свободу доповнюється переліченням специфічних прав: на життя, фізичну недоторканність, свободу віросповідання, свободу думки, свободу об'єднань тощо. Цей каталог основних прав громадянина у конституційному законі підкріплюється обов'язком держави поважати й захищати гідність людини. Дані права зосереджені у першому розділі та охоплюють положення 1-19 статей [4]. Гарантія поваги до людини та захисту її гідності доповнюється загальним правом на вільний розвиток особистості. Надається широкий захист від протиправних втручань держави. Обмеження прав і свобод потребує обґрунтування, яке саме виходить із Основного закону. Оскільки правами на свободу володіють всі рівною мірою, можливі колізії при їх втіленні, коли багато людей у різних формах посилаються на свої основні права. Тому використання прав на свободи обмежується там, де починається сфера прав іншої особи.

Права на свободи доповнюються правом на рівність. І тут також, поряд із загальним принципом рівності, сформульованим у першому абзаці статті 3,

наявні специфічні права, що забезпечують рівність, такі, наприклад, як рівність прав громадян чоловічої та жіночої статі, рівні громадянські права і виборче право, закріплені відповідно у статтях 33 і 38 [4]. У ФРН виборче право є загальним, рівним і таємним, у виборах громадяни мають право брати участь починаючи з 18-річного віку (на виборах до комун – з 16 років).

Право на свободи і рівність згідно абзацу четвертому статті 19 гарантуються судовим захистом. Основний закон передбачає п'ять видів судочинства: суди загальної юрисдикції (з цивільних і карних справ), адміністративні суди, суди з трудових спорів, фінансові суди та суди із соціальних питань. Якщо громадянин вважає, що рішення суду ввійшло у протиріччя з Основним законом, він може звернутися за вирішенням цього питання до Федерального конституційного суду. Загалом конституційний закон створив передумови для всеохопного судового контролю за діями держави. З огляду на це Федеративна Республіка має особливо розгалужену систему конституційної юрисдикції.

На поважання людської гідності і свободи особистості можуть посилатися рівною мірою як німці, так і іноземці. До класичних прав, що їх називає Основний закон, належить свобода слова, включаючи свободу друку, і гарантія власності. Сюди належать також свобода мистецтва й науки, право політичних партій створювати коаліції, право захисту таємниці листування, поштових і телеграфних відправлень, принциповий захист від примусу і примусової роботи, недоторканість житла, а також право відмовлятися від військової служби з міркувань сумління та віри.

Громадянські права, що на противагу вищезазначеним стосуються лише німецьких громадян, торкаються переважно політичних прав співучасті і права вільної професійної діяльності. По суті до них належать: право на проведення зборів, право засновувати спілки і товариства, право вільно пересуватися територією Федеративної Республіки (включаючи виїзд за її межі), право вибору професії і роботи за фахом, заборона видачі громадян країни іншим державам.

Поруч із правами свободи стоять права рівноправності. Основний закон конкретизує загальне положення про рівність усіх людей перед законом визначенням стосовно того, що ніхто не може зазнати обмежень або одержати перевагу з причин статі, походження, раси, мови, своєї батьківщини або країни прибуття, своєї віри або свого політичного світогляду. Насамкінець, конституційний закон гарантує рівний доступ до державних посад.

Основні права стосуються і відношення окремого громадянина до таких соціальних інститутів, як шлюб, сім'я, церква, школа, а також до держави. Вони частково гарантують громадянину безпосередні права на послуги з боку держави, як, скажімо, на державне забезпечення.

Основним правом, що вже за своєю суттю стосується лише іноземців, є вперше гарантоване в (західно)німецькому конституційному законі право притулку, яке дає політично переслідуваним іноземцям право на політичний

притулок на території ФРН згідно зі статтею 16 [4]. Окремі основні права можуть згідно з конституційними положеннями обмежуватися у конкретних межах безпосередньо законом або на підставі певного закону. Водночас ніколи жоден закон не може змінювати сутнісного змісту основних прав. Суттєвою правовою нормою у ФРН стало положення про те, що основні права громадянина є безпосередньо діючим правом. Це одне з найважливіших нововведень Основного закону порівняно з попередніми конституціями. З прийняттям конституційних норм у федерації, її землях всі три гілки державної влади – парламенти як законодавці, так само як і уряди, суди, адміністративні органи, поліція та збройні сили зобов'язані суворо дотримуватися основних прав.

Кожний громадянин має право оскаржити рішення або дії держави у Федеральному конституційному суді, якщо він відчуває себе позбавленим одного з основних прав. Унаслідок приєднання до Європейської конвенції захисту прав людини і основних свобод 1952 р. Федеративна Республіка Німеччина з 1955 р. визнала підлеглість міжнародному контролю за дотриманням прав людини. Стаття 25 цієї Конвенції дає право громадянам країн, що її підписали, на оскарження дій власної держави перед Європейською комісією і Європейською судовою палатою. 1973 р. ФРН ратифікувала також Міжнародні пакти прав людини Організації Об'єднаних Націй.

Основи державного ладу країни сформульовані у п'яти принципах, які прописані у статті 20 Основного закону: ФРН є республікою, демократичною, федеративною, правовою й соціальною державою [4]. За державним устроєм це федеративна республіка, що складається із рівноправних земель, кожна з яких має свою конституцію, парламент і уряд. Найвища державна влада належить Федерації. Відповідні землі на федеральному рівні представлені Бундесратом, який бере участь у законодавчій діяльності Федерації.

Республіканська державна форма знаходить своє конституційне вираження передусім у самій назві «Федеративна Республіка Німеччина». Зовнішньо дана форма устрою виявляється у тому, що держава складається із рівноправних земель, що главою держави є Федеральний президент, який обирається федеральними зборами. Основою демократичного державного ладу є засади народного суверенітету. Основний закон наголошує, що вся державна влада виходить від народу, при цьому вона втілюється засобами представницької демократії. Це означає, що державна влада має визнаватися і схвалюватися народом, але вона, за виключенням виборів, не виконується безпосередньо завдяки рішенням народу. Розробники Основного закону свідомо відмовилися від положень плебісцитарного волевиявлення народу. Відповідно цьому Основний закон ґрунтується на чисто представницьких конституційних засадах [17]. Здійснення влади доручається відповідним органам законодавства виконавчої гілки та судочинства. Сам народ виконує належну йому державну владу переважно у виборах парламенту, що періодично повторюються.

Такі форми безпосередньої демократії, як референдум або народна ініціатива, Основний закон, на відміну від конституцій деяких земель, передбачає лише у винятковому випадку. На рівні Федерації це стосується лише тих питань, коли йдеться про новий поділ території Федеративної Республіки Німеччина. Відносно включення плебісцитарних елементів до Основного закону ФРН після досягнення у 1990 р. державної єдності у Німеччині була гостра дискусія, яка, проте, у кінцевому рахунку не привела до принципових змін конституційних положень [18].

Принцип соціальної держави є вельми важливим доповненням до традиційних засад правової держави. Він зобов'язує державу підтримувати соціально незабезпечених і постійно дбати про соціальну справедливість усіх верств країни. Численні закони і вироки судів наповнили цей принцип життям. Соціальна держава проявляється у соціальному страхуванні з його пенсіями за віком та на випадок інвалідності, виплатами в разі хвороби та безробіття, у соціальній допомозі малозабезпеченим, у допомозі на утримання житла, у виплатах для сімей з дітьми (гроші на дітей), у праві на захист праці і права на робочий час тощо.

Слід звернути увагу й на наступне конституційне положення. В Основному законі не надається конкретного формулювання принципів соціально-економічного ладу. Щоправда, у розділі про основні права існує положення, що приватна власність повинна служити загальному благу (стаття 14) [4]. Наступна 15 стаття передбачає можливе усупільнення землі, природних багатств і засобів виробництва [4]. Ніяких однозначних формулювань, дефініцій чи виразних зобов'язань щодо економічного ладу Основний закон не містить, він залишається економічно нейтральним. Проте свобода законодавця щодо розробки засад економічного ладу обмежується вимогами правової держави, а також основними правами на власність і правом на спадщину, а також основним правом свободи вибору професії. Тим самим для розвитку Федеративної Республіки значення мали тоді і в подальшому практика фактичних соціальних і економічних відносин.

Якщо порівнювати конституційні положення створеної Другої демократії із Веймарською, то слід вказати, що в Основному законі відсутнє положення про право працюючих на проведення страйків. Як не дивно, але профспілкові діячі не лише не справляли масового тиску на розробників цього документу, але не отримали і дієвої підтримки від своїх однодумців із соціал-демократичної партії. Водночас у СДПН вважали, що ці положення, як і визначення щодо соціального і економічного ладу мають бути включені лише у майбутню загальнонімецьку конституцію (прийняття якої бачилося їм у близькій перспективі).

Натомість в період розробки та прийняття Основного закону церква, чиновництво та судді справили вплив та добилися для себе належних підтримуючих у ньому положень. Католики та євангелісти (протестанти)

добилися відповідного державного захисту і водночас залишилися незалежними від держави. До цього ж вони реалізували свій вплив на формулювання прав, зокрема у сфері шлюбу та сім'ї.

Чиновники домоглися для себе гарантій свого становища у якості захищеного корпусу професіоналів. Тим самим, завдяки закріпленню усталених принципів, які чиновництво випрацьовувало віками, було ускладнено впровадження у державне управління нових ідей та структур. Їм вдалося внести до Основного закону статті про повагу, як там сказано, «традиційних принципів професійного чиновництва».

Вирішальним для усього комплексу відновлення ролі чиновництва стали ті положення, на яких базувалася стаття 131 Основного закону [4]. Більшість державних службовців періоду до 1945 р. змогли після 1949 р. обійняти посади у державних структурах. Відтак всеохопного персонального змінення у німецькому корпусі чиновництва і судейському загалом не сталося.

В Основному законі утверджена концепція «конкуруючої демократії». І тут було враховано практику Веймарської республіки, яка не витримала натиску радикальних антиконституційних партій. Основною засадою такої демократії є те, що вільна гра політичних сил мусить припинитися там, де демократія може бути усунена засобами демократії. Тому, як зазначав пізніше професор К. Зонтхаймер, Основний закон передбачав можливість через Федеральний конституційний суд заборонити такі партії, які хочуть заподіяти шкоду демократичному ладу або зовсім усунути його. Розробники конституційних положень виходили також із того, що демократія, федералізм і соціальна правова держава не підлягають ніяким змінам [15, с. 36-38].

Дійсно, новим напрямом у сучасній історії конституцій стають різні напрацювання та приписи щодо захисту від антидемократичного розвитку ситуації в країні. Стосовно Основного закону ФРН то в ньому, зокрема, закріпленні в абзаці 3 статті 79 недопустимість змін найважливіших конституційних засад, а також можливість заборони антиконституційних об'єднань і партій у відповідності з абзацом 2 статі 9 і абзацом 2 статі 21 Основного закону [4]. Німецький Федеральний конституційний суд охарактеризував ці положення як «прихильність до демократії, що здібна до самозахисту».

Слід враховувати конституційну важливість запровадженого повоєнного оновленого німецького федералізму, який став реальним і дієвим складником демократичного ладу держави. Проте, якщо попередній федералізм, розвиток якого було перервано нацизмом, спирався на примат традиції та історичну самоідентифікацію, то повоєнний, нинішній федералізм є федералізмом функціональним. Він одночасно відповідає сучасним реаліям та конструює їх. Федералізм земель разом із буттям громадян у Федерації роблять свій внесок у те, що жителі всіх земель тією чи іншою мірою відчували себе не тільки

мешканцями своєї землі, але й громадянами Федерації, громадянами спільної держави.

Конституційне надання переваги федеральному устрою держави означає, що не лише Федерації, а й окремим федеральним землям надається правовий статус держав. Тому вони мають власну, обмежену на певні царини, верховну владу, яку землі здійснюють власним законодавством, виконавчою владою й судочинством. Після розподілу державних завдань і компетенцій між Федерацією і землями центр ваги законодавства лягає переважно на центральну державну владу, на Федерацію. Водночас до компетенції земель належить передусім урядування, тобто виконання законів. Цей розподіл завдань є суттєвим елементом системи Основного закону щодо поділу влади та її балансу.

Поділ влади є ядром принципу правової держави, як це закріплено в Основному законі. Функції державної влади доручаються незалежним один від одного органам законодавства, виконавчій гілці й судочинству. Згідно конституційним засадам у ФРН закріплено п'ять постійно діючих конституційних органів: Федеральний президент, Федеральний уряд (виконавчий), Бундесрат, Бундестаг (законодавчі), Федеральний конституційний суд (судовий). Основне навантаження щодо управління на загальнодержавному рівні несуть федеральні міністерства.

Значення розподілу компетенцій полягає у стримуванні державної влади шляхом обопільного контролю і обмежень. Такий підхід реально слугує захисту свободи кожного громадянина. Іншим суттєвим принципом правової держави є непорушна чинність закону для всієї державної діяльності. Цей принцип законівірності управління передбачає, що виконавча влада не може порушувати діюче право, особливо Основний закон та інші закони (перевага закону). Далі, втручання у сферу прав і свобод окремої особи вимагає формальної підстави закону (застереження закону). Усі дії державної влади можуть перевірятися незалежними суддями щодо їх відповідності праву, якщо потерпілий їх оскаржує.

У цьому зв'язку наголосимо про важливість розподілу компетенцій між суб'єктами: Федерацією та землями на засадах федералізму. До них відноситься як принцип «кооперативного федералізму», «політика переплетення», так і принцип «конкуруючого законодавства», або компетенцій між Федерацією та землями. Варто мати на увазі, що визначення німецького федералізму як «кооперативного федералізму», містить у собі деякі «пастки».

По-перше, у науковій англійській літературі термін «кооперативний федералізм» часто використовується для опису не моделі німецького федералізму, але для оцінки відомого періоду його розвитку, а саме: з середини 1960-х до середини 1970-х років.

По-друге, навіть коли цей термін використовується для характеристики моделі як такої, потрібно мати на увазі, що це не суто німецький винахід.

Німецька наукова думка запозичила його із американських дебатів і спочатку термін звучав виключно по-англійськи (*cooperative federalism*). Згодом термін набув і німецького перекладу: вказуючи, як правило, на дворівневу систему, де кожен рівень відділений один від одного і має елементи самостійності, власні компетенції для виконання своїх завдань. «Кооперативний федералізм», окрім іншого, передбачає істотну роль переговорів, за допомогою яких інтереси різних акторів, з одного боку, позиціонуються, а з іншого – повинні бути адаптовані з вигодою для всіх. Це, безумовно, сильна сторона німецького федералізму і німецької демократії, яку іноді називають «переговорною демократією» [19].

У ФРН суб'єкти Федерації – землі – це держави, що самостійно реалізують всю повноту державної влади за межами повноважень Федерації. Важливо, що федеральні землі реалізують ті владні повноваження, які не є похідними від Федерації, але конституційно визнані нею, тобто не можуть бути скасовані. Землі самостійно встановлюють свій конституційний лад, але зобов'язані дотримуватися загальних положень Основного закону.

У сфері законодавчої діяльності розрізняються виключна компетенція федерального законодавця, конкуруюча або змагальна компетенція Федерації і земель та виняткова компетенція земельного законодавця. У віданні тільки Федерації, згідно ст. 71, 73 Основного закону [4], знаходяться, серед іншого, зовнішні зносини, оборона і безпека, паспортизація, імміграція, фінансове і валютне регулювання, грошова емісія, федеральний транспорт, зв'язок, федеральна державна служба та ін.

Вкрай важливо відзначити те, що «конкуруюча компетенція» – справа абсолютно конкретна у тому сенсі, що земельний законодавець твердо знає, що може «творити» в цій сфері лише поки вона не охоплена Федерацією. «Конкуруюча компетенція», таким чином, реально служить основним інструментом розмежування компетенцій на користь Федерації в силу конституційної гарантії «однаковості життєвих умов» (*Einheitlichkeit der Lebensverhältnisse*). Конституційно передбачено, що виконавча влада на федеральному рівні закріплена за Федеральним урядом на чолі якого стоїть Федеральний канцлер. Главою органів виконавчої влади на рівні суб'єктів Федерації є прем'єр-міністри (або бургомістр землі-міста). Федеральними і земельними адміністраціями керують міністри, які очолюють адміністративні органи.

Підсумовуючи розгляд конституційно-правових засад демократичного ладу ФРН, слід наголосити наступне. Німецький законодавець при розробці конституційних засад становлення саме Західної Німеччини віднайшов вельми оптимальний шлях принципів демократичного розвитку, які виправдали себе протягом уже майже семидесятирічного періоду розвитку держави і суспільства. На сучасному етапі для багатьох держав молоді демократії саме

ФРН може слугувати певним мірилом політично і економічно розвинутої країни, яскравим уособленням досягнень західної представницької демократії.

У досягненні такого становища, особливо на початковому етапі, прислужилося не лише використання конкретних історичних умов розбудови ФРН, але й те, що були досить слушно враховані попередній німецький досвід та виведені із нього відповідні уроки. Федеративний устрій держави є непорушним конституційним принципом функціонування ФРН. У повоєнній державі Західної Німеччини, а з 1990 р. і у возз'єднаній Німеччині утвердився традиційний розподіл повноважень і компетенцій поміж трьома гілками влади.

Парламентаризм, як засадничий принцип пронизує більшість царин суспільного життя об'єднаної ФРН, розподіл повноважень між гілками влади доповнюється системою їх ефективною взаємодією. Все це створює надійні основи функціонування державно-політичної системи, в якій здебільшого не губляться інтереси громадян і суспільства, а навпаки – вони постають головною складовою програмних цілей і діяльності політичних партій, державних органів та громадянського суспільства.

У сучасній Німеччині функціонує державна система, яка довела свою життєздатність і демократизм, дієвість та стійкість. Цій системі досі не стали на заваді ані зміни політичних сил і коаліцій на владному олімпі, ані розширення її географічних меж на територію колишньої НДР, ані нові виклики глобалізаційного поступу.

Список використаних джерел та літератури

1. Becker J., Stammen T., Waldmann P. *Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Zwischen Kapitalution und Grundgesetz.* – München: TB (Fink), 1979. – 452 s.
2. Конституція Німецької імперії від 16 квітня 1871 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://de.wikipedia.org/wiki/Bismarcksche_Reichsverfassung
3. Веймарська конституція 1919 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://de.wikipedia.org/wiki/Weimarer_Verfassung
4. Основний закон Федеративной Республики Германия. Обнародован парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями). – Бонн. – Клауссен & Боце, Левик – 1998. – 136 с.
5. Fromme F.K. *Von der Weimarer Verfassung zum Bonner Grundgesetz. Die verfassungspolitischen Folgerungen des Parlamentarischen Rates aus Weimarer Republik und nationalsozialistischer Diktatur.* – 2. Auflage. – Tübingen, 1962. – 243 s.
6. Erscheiburg Th. *Jahre der Besatzung 1945 – 1949.* – Stuttgart-Wisbaden, 1983. – 627 s.
7. Nipperdey Th. *Nachdenken über die deutsche Geschichte. Essays.* – München: Verlag C.H.Beck, 1986. – 234 s.
8. История Германии: учебное пособие в 3 т. / под общ. ред. Б.Боневича, Ю.В.Галактионова. – М.: КДУ, 2008. – Т.2: От создания Германской империи до начала XXI века. – 672 с.
9. *Besatzungszonen 1945 – 1948 / Der Fischer Weltalmanach. Cronik Deutschland. 1949 – 2009. 60 Jahre deutsche Geschichte im Überblick.* – Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt am Mein, 2008. – 448 s.
10. *Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen. Kräfte. Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart.* — Bonn, 1988. – 475 s.
11. Германия. Факты. Издательство «Socitäts-Verlag», Берлін. 1999. – С.xix.

12. Wengst U. Staatsaufbau und Regierungspraxis 1948 – 1953. Zur Geschichte der Verfassungorgane der Bundesrepublik Deutschland. – Düsseldorf: Droste, 1984. – 351 s.
13. Schwarz H.-P. Die Ära Adenauer. Gründerjahre der Republik 1949–1957. – Stuttgart-Wiesbaden, 1981. – 543 s.
14. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты. М.: Прогресс. 1991. – 472 с.
15. Зонтхаймер К. Федеративная Республика Германия. Основные черты политической системы / Пер. с нем. Г.Я.Рудого. Под общ. Ред. и с предисловием Я.С.Драбкина. – М.: Памятники исторической мысли. – 1996. – 319 с.
16. Бергманн В. Введение в понимание германского Основного закона // Основной закон Федеративной Республики Германия. Обнародован Парламентским советом 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями до 20 октября 1997 г.). Бонн. 1997. – С. 6-11.
17. Benz W. Die Gründung der Bundesrepublik. Von der Bizone zum souveränen Staat. – München: TB (dtv), 1984. – 220 s.
18. Kloepfer M. Verfassungänderung statt Verfassungsreform. Zur Arbeit der Gemeinsamen Verfassungskommission. – Berlin: Nomos, 1995. – 173 s.
19. Westphalen R.G.von Deutsches Regierungssystem. – Munich: Verenbourg Verlag, 2001. – 705 s.

Кудряченко А.И. Федеративная Республика Германия – второе немецкое демократическое государство.

В статье раскрываются основные этапы опыта современной Германии в построении парламентской демократии. Автором охарактеризованы исторический прогресс немецкого государства на пути к формированию демократических принципов, которые легли в основу современного общества. Рассмотрены три немецкие конституции 1871, 1919 и 1949 гг., которые создали собой базис для развития послевоенного федеративного государства. Особое внимание сфокусировано на трансформации трех западных оккупационных зон Германии в Федеративную Республику Германия и разработке Основного закона, который изначально рассматривался как временная конституция. Автор остановил свое внимание и на внешних факторах, которые существенно повлияли на трансформацию пост-нацистской Германии и на формирование Основного закона. Историческая ретроспектива формирования второго немецкого демократического государства представлена в широком международном контексте.

Ключевые слова: Федеративная Республика Германия, республика, федеративное устройство, права и свободы, демократическое государство.

Kudryachenko A. Federal Republic of Germany – Second German Democratic State.

The article describes the main stages of modern Germany's experience in building of the parliamentary democracy. The author defines the historical progress of the German state on the way to the formation of democratic foundations that created the basis of modern society. Three German constitutions of 1871, 1919 and 1949 were considered, they formed the basis for the development of a postwar federal state. Particular attention is focused on the transformation of the three western occupation zones of Germany into the Federal Republic of Germany and the development of the Basic Law, which was initially regarded as temporary constitution. The author also drew attention to external factors that significantly influenced the transformation of post-Nazi Germany and the formation of the Basic Law. The historical retrospective of the formation of the second German democratic state is presented in a broad international context.

Keywords: Federal Republic of Germany, republic, federal system, rights and freedoms, democratic state.

УДК 94: 327(437.1/2)

Віднянський С.В.

ВАЦЛАВ ГАВЕЛ: СИМВОЛ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗМІН У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (ДО 30-РІЧЧЯ «ОКСАМИТОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ)

Стаття присвячена постаті видатного чеського культурного та політичного діяча Вацлава Гавела. Автор розкриває основні етапи біографії відомого політика від дитинства до доби президентства. Охарактеризовано літературну, просвітницьку, дисидентську, правозахисну та політичну діяльність В. Гавела. Автором здійснено узагальнення щодо ролі та впливу особистості чеського лідера посткомуністичної Чехословаччини та згодом Чеської республіки у справі повернення країни до сім'ї європейських держав. Сторінки біографії В. Гавела розкриваються на фоні основних процесів транзиту Чехії до демократії, а саме у зв'язку із успішними процесами євроатлантичної та європейської інтеграції. Підкреслюється значна роль постаті першого президента Чеської республіки у її міжнародному визнанні та налагодженні міжнародних відносин, проєвропейської зовнішньої політики. У статті також охарактеризовано налагодження українсько-чеського діалогу.

Ключові слова: Вацлав Гавел, Центрально-Східна Європа, Чехословаччина, оксамитова революція, Чеська республіка.

Складний і суперечливий процес кардинальних суспільно-політичних змін у двох нових європейських демократіях – Чеській Республіці (далі – ЧР) і Словацькій Республіці (далі – СР), який тривав понад десять років, на початку третього тисячоліття логічно завершився інтеграцією цих держав, чеського і словацького суспільства до об'єднаної європейської спільноти. Набуття Чехією і Словащиною у 2004 р. повноправного членства в Європейському Союзі, а також їхній вступ до НАТО стали вагомим свідченням беззаперечного визнання розвинутими європейськими державами та загальноєвропейськими інституціями позитиву реформних перетворень у ЧР і СР.

За надзвичайно стислий у глобальному історичному вимірі перехідний етап – останнє десятиліття ХХ століття – перші роки ХХІ століття громадяни Чехії і Словащини мирним шляхом повалили і демонтували комуністичний режим, позбулися суспільно-політичних залишків тоталітаризму та авторитаризму, побудували розвинуте громадянське суспільство і засади цивілізованої демократії. В обох державах уже ефективно функціонують ідейний і політичний плюралізм, багатопартійна система, парламентаризм, поділ гілок влади та інші стандарти зрілого і відкритого суспільства європейського типу. ЧР і СР по праву входять до групи найбільш реформно розвинутих країн Центрально-Східної Європи.

У статті використані напрацювання автора попередніх років, оприлюднені раніше.

Ці кардинальні зміни пов'язують з ім'ям Вацлава Гавела – дев'ятого і останнього президента Чехословаччини (1989-1992 рр.) і першого президента Чехії (1993-2003 рр.), який по праву вважався одним з найвідоміших громадсько-політичних і державних діячів світу на цьому переломному етапі його історії. З іменем цієї людини, яку називали моральним авторитетом, обличчям чеської нації, політичним довгожителем Європи, завдяки якому лідери світових держав рахувалися з «маленькою» Чехією, пов'язана вся історія постсоціалістичного розвитку цієї країни в центрі європейського континенту. Драматург і філософ, колишній дисидент і правозахисник, він один із тих, хто став символом демократичних змін у Центрально-Східній Європі кінця 80-х років минулого століття, які поклали початок поверненню країн регіону після майже півстолітнього тоталітарно-комуністичного панування до європейського співтовариства вільних народів і сприяли об'єднанню Європи.

Поєднання в одній особі письменника, політика і державного діяча – явище досить рідкісне у світовій практиці, тому не випадково всебічне вивчення політичної і творчої біографії В. Гавела розпочалося зразу ж після його приходу у високу політику під час «оксамитної революції» 1989 р. у Чехословаччині, куди він прийшов для багатьох несподівано, але з чистою совістю і чистими руками.

Народився Вацлав Гавел 6 жовтня 1936 р. в Празі в заможній родині підприємців, що володіла домами, землею, лісом, кіностудією, концертним залом і була тісно зв'язана не лише з промисловими та фінансовими колами міжвоєнної Чехословаччини, але й з культурним середовищем свого часу. Тому не дивно, що дитинство Вацлава було щасливим, хоча не все тоді здавалося йому безхмарним: «Коли ми жили в замиському будинку і я ходив там до місцевої школи, я, на відміну від своїх однокласників і друзів, користувався різними перевагами і привілеями: був «панським синком» з багатої впливової родини... Все це, звичайно, створювало між мною і моїм безпосереднім оточенням... соціальний бар'єр, який я, маленька дитина, хоч це і дивно, дуже гостро відчував і важко сприймав, вважаючи це своїм нещастям: я соромився тих привілеїв, прагнув їх позбутися і хотів почуватися як усі» [1, с. 11].

У сім'ї Гавелів, як згадував з теплотою своє дитинство майбутній президент, панувала «атмосфера масариківського гуманізму». Вацлав захоплювався книжками Карела Чапека і Ярослава Гашека, знайомився з творами Франца Кафки і Томаша Масарика, який згодом став для нього безумовним авторитетом і прикладом служіння своєму народу. Гавелів часто відвідували відомі на той час діячі чеської культури і науки і спілкування з ними сприяло розвитку мистецьких здібностей у молодого Вацлава, стало одним із найсильніших вражень його дитинства.

У дев'ятирічному віці Вацлав поступив до елітної школи-інтернату у Подебрадах, де навчався неповних три роки – до 1948 р. Саме в цей рік він зазнав потрясіння, що вплинуло на все його подальше життя. Після так званого

«Переможного Лютого» (прийняте в комуністичній пропаганді й історіографії найменування подій лютого 1948 р., коли в наслідку політичної кризи в Чехословаччині до влади вперше прийшов комуністичний уряд, аналог радянського «Великого Жовтня»), у батьків Вацлава відібрали практично все, що було зароблено ними завдяки їхнім здібностям і копіткій праці. З представників заможних верств, яких глибоко шанували у домюнхенському чехословацькому суспільстві, Гавели перетворилися на громадян, у яких за комуністичного режиму не було майбутнього (щоправда, вони уникли політичних процесів кінця 1940 – початку 1950-х років, які в першу чергу торкнулися чехословацької інтелігенції). На Вацлаві Гавелі на тривалий час поставили клеймо людини буржуазного походження, у зв'язку з чим він мав обмежені можливості здобути вищу освіту. Після закінчення основної школи його не прийняли до гімназії. Прийшлося протягом п'яти років працювати лаборантом у хімічній лабораторії Чеського вищого технічного училища в Празі і навчатися у вечірній гімназії.

Найбільше в цей час В. Гавел, маючи літературні здібності, цікавився мистецтвом, філософією, літературою, робить перші самостійні поетичні спроби. Після одержання атестата про закінчення вечірньої гімназії, у 1954 р. Вацлав спробував вступити до Академії мистецтва, проте до цього привілейованого навчального закладу молодь «буржуазного походження» не приймали. Щоб уникнути служіння в армії і мати можливість займатися мистецтвом, він у 1955 р. подав документи туди, куди приймали всіх – до вищого технічного училища, де він донедавна працював лаборантом. Але провчившись два роки він зрозумів помилковість свого вибору і залишив училище. Після повторної невдалої спроби вступити до Академії мистецтва, В. Гавелу все ж таки довелося піти в армію. З 1957 р. по 1959 р. він відбував дійсну строкову службу в Чеських Будейовицях військовим техніком 15-ї артилерійської дивізії. Саме на цей період припадають його перші драматургічні спроби. В армії разом з іншими здібними до мистецтва солдатами він організував самодіяльний театр, де ставилися його перші, переважно іронічного характеру п'єси.

Після завершення служби в армії і чергової невдалої спроби вступити до Академії мистецтв, Вацлав Гавел почав працювати у маленьких празьких театрах «АБС» і «На забралі» – спочатку робітником сцени, потім асистентом режисера, завідуючим літературною частиною, драматургом. Вже його перша п'єса – «Свято в саду», поставлена у 1963 р. в театрі «На забралі» режисером О. Крейчи, приносить автору успіх. У цей час молодий драматург зацікавився театром абсурду, в якому вбачав можливість в інакомовній формі говорити про важливі проблеми, що хвилювали глядачів. Він став одним з творців так званого «паралельного» мистецтва, яке намагалося бути вільним від ідеологічних штампів того часу. «Мені пощастило, що я став учасником

загального процесу, співтворцем нової ери у нашому театрі», – зазначав Гавел у своїй відомій книзі «Заочний допит» [1, с. 53].

У 1964 р. Вацлав Гавел одружився з Ольгою Шпліхаловою – енергійною дівчиною, старшою за нього на три роки, яка працювала білетером у театрі «На забралі», походила з робітничої родини і з якою він познайомився ще перед службою в армії. Цей шлюб виявився щасливим – занадто сором'язливого Вацлава добре доповнювала впевнена в собі Ольга, яка протягом тридцяти двох років була вірним помічником і другом майбутнього президента.

У 1966 р. В. Гавелу вдалося заочно закінчити театральний факультет Академії мистецтва в Празі. Поступово В. Гавел набуває популярності і як публіцист, критик, редактор. Зокрема, він стає членом редколегії літературно-мистецького журналу «Тварж», який пізніше сам Гавел охарактеризував як «острівець свободи в океані чогось такого, що хоча і вважало себе безмежно вільним, але все ж внутрішнє вільним не було». Навколо цього журналу гуртувалися молоді літератори, що зайняли неприйнятну для ортодоксальних письменників позицію й відкрито виступили проти конформістів, які склали більшість у Спілці письменників Чехословаччини. Керівництво Спілки, у свою чергу, звинувачувало сміливців у поширенні «небезпечного індивідуалізму» та запереченні соціалістичних принципів у мистецтві. На позачерговій конференції Спілки чехословацьких письменників у червні 1965 р. молоді реформатори палко обстоювали позицію журналу, а також виступили на захист заборонених письменників, що на той час для комуністичних ортодоксів було особливою кривою. На конференції виступив і Вацлав Гавел, який рішуче обстоював надання письменникам справжньої свободи творчості: «Спілка письменників ніколи не має бути інституцією, яка дає директиви як писати або ставити перед літературою якісь художні завдання, – наголошував він. – Саме навпаки: вона мусить допомагати літературі стати справді кращою літературою; письменникам, щоб не втрачали власного обличчя; журналам, щоб були такими, якими хочуть бути, а отже – добрими часописами» [2, с. 43]. На думку біографів Гавела, активна публічна нонконформістська діяльність у цьому виданні, що незабаром було вимушене припинити своє існування, стала вирішальною для всієї подальшої його політичної діяльності і призвела політично заангажованого драматурга до дисидентства.

У той час п'єси Вацлава Гавела «Сповідання», «Важко зосередитися» та інші вже ставилися у театрах багатьох країн світу, зокрема в Австрії, Великій Британії, Фінляндії, Угорщині, Швеції, Швейцарії, США, ФРН, Югославії, Франції, Італії, Японії. На думку фахівців, після Карела Чапека твори жодного чеського драматурга не мали такої популярності у світі, як твори В. Гавела. У західній пресі з'являються його численні інтерв'ю, де йдеться не лише про мистецтво, а й про суспільно-політичну ситуацію в Чехословаччині, зловідомі проблеми тогочасного життя. Слово й думки Гавела отримували все більшу вагу й підтримку в середовищі чеської і словацької інтелігенції. Зокрема, його

обирають керівником групи молодих літераторів, що пізніше стала організацією незалежних письменників, яка об'єднувала безпартійних художників слова. Звичайно це не могло не турбувати партійних функціонерів, які намагалися применшити значення творчості В. Гавела, не випускали автора за кордон на прем'єри його п'єс, міжнародні конференції тощо.

У червні 1967 р. відбувся з'їзд чехословацьких письменників, який став свого роду прелюдією до подій, що увійшли в історію як «Празька весна», активним учасником яких став Вацлав Гавел. Саме він запропонував на з'їзді конкретну програму щодо перетворення Спілки письменників у справді творче й незалежне від ідеологічних настанов Комуністичної партії Чехословаччини об'єднання. Зокрема, з високої трибуни письменницької організації країни пролунала різка критика керівної ролі комуністичної партії в мистецтві, що вважалося найсерйознішою критикою комуністичної ідеології в цілому. Позицію В. Гавела на з'їзді підтримали прогресивно мислячі літератори, члени КПЧ П. Когоут, Л. Вацулік, І. Кліма. Під час роботи з'їзду був оприлюднений уривок з відкритого листа О. Солженіцина з'їзду письменників СРСР з критикою радянської дійсності (1967 р.). Все це викликало обурення у партійних функціонерів, які після з'їзду виключили з лав КПЧ Л. Вацуліка і І. Кліму, а П. Когоуту було винесено сувору догану.

Прагнення до свободи й справедливості стало однією з домінуючих рис характеру Вацлава Гавела і на повну силу проявилось у його подальшій творчості та політичній діяльності. З початком 1968 р. він з головою заглиблюється у політичне життя, бере участь у багаточисельних зустрічах, зборах, мітингах. У березні 1968 р. у ЧССР створюється організація «Коло незалежних письменників», до якої увійшли понад 50 художників слова з 350 делегатів останнього з'їзду чехословацьких письменників. Очоловав це об'єднання, що протистояло офіційному Союзу письменників, від самого початку і до його заборони в 1970 р. В. Гавел.

Незабаром створюється Клуб активних безпартійних, до якого увійшли не тільки письменники, а й вчені, викладачі тощо. Загальна кількість членів Клубу становила понад 5000 осіб і він заявив про себе як серйозна політична сила, яка могла перетворитися на опозиційну партію. Одним з керівників об'єднання став Вацлав Гавел. В опублікованій 4 квітня 1968 р. у популярному серед чехословацької інтелігенції періодичному виданні «Літерарні листи» у статті «На тему опозиції» він відкрито закликає до формування політичної опозиції, без якої, на його думку, є неможливим процес реформ. Зокрема, наголошуючи на необхідності відродження некомуністичних партій, В. Гавел підкреслив, що «про демократію можна серйозно говорити тільки тоді, коли народ має можливість вільно зробити вибір – хто має владарювати. Це передбачає існування хоча б двох суміжних альтернатив. Інакше кажучи, двох правоздатних рівноправних і незалежних одна від одної політичних сил, з яких

обидві мають однакові шанси стати керівною силою в державі, якщо так вирішить народ» [3, с. 4].

На початку серпня 1968 р. у пресі з'являється відомий реформістський маніфест «Дві тисячі слів», під яким підписалися найбільш відомі представники інтелектуального життя Чехословаччини. Через кілька днів після його опублікування з його авторами – Л. Вацуліком, В. Гавелом, П. Когоутом та іншими письменниками зустрілися керівники Комуністичної партії Чехословаччини на чолі з А. Дубчеком, який обійняв посаду першого секретаря ЦК КПЧ на січневому 1968 р. пленумі ЦК і намагався всіляко сприяти здійсненню демократичних змін у чехословацькому суспільстві на основі прийнятої квітневим 1968 р. пленумом ЦК КПЧ «Програми дій». Під час цієї зустрічі Гавел мав можливість безпосередньо вести з ним дискусію. І хоча про 1968 р. Вацлав Гавел говорив, що він «не був в центрі подій. На чолі політичних подій стояли комуністи-реформатори, яким я не був, хоча серед них у мене на той час було багато друзів», але залишитися осторонь бурхливих подій «Празької весни» він не міг. Він здійснював активну реформістську роботу в Союзі письменників, багато мандрував по світу (в цей невеликий період він мав закордонний паспорт), де виступав із роз'ясненнями необхідності та цілей демократичних реформ у своїй країні. У відкритому листі А. Дубчеку від 9 серпня 1968 р. В. Гавел підкреслив, що підписавши (під тиском радянського керівництва) московський протокол, тодішнє політичне керівництво Чехословаччини припустилося великої помилки. А в драматичні серпневі дні 1968 р., коли до ЧССР згідно рішення Москви були введені «союзницькі» війська держав Організації Варшавського Договору для «виконання інтернаціонального обов'язку – захисту соціалізму в братній країні», він перебував у містечку Ліберець, де бачив радянські танки, стихійні демонстрації проти окупації країни, писав політичні заяви, тексти листівок, які розклеювалися у всьому місті та проголошувалися місцевим радіо.

Після серпня 1968 р., коли представники творчої інтелігенції опинилися перед вибором: підкорення реальності, супротив їй або еміграція (принаймні внутрішня), – Вацлав Гавел обирає свій шлях. «Єдиний шлях до дійсного й дієвого політичного впливу, – писав він з приводу цієї дилеми у статті «Фальшива дилема» в останньому числі тижневика «Зітршек» за 1968 р., – це, навпаки, саме послідовне осмислення й вираження власних позицій, створення власної позитивної програми, що ґрунтується на власному поясненні дійсності в душі власних уподобань й інтересів. Програма підтримки уряду сама по собі настільки ж беззуба і негативна, як і виступ проти нього; позитивна політична програма завжди вимагає бути за щось, а точніше – за себе, ще точніше – за свої дійсні інтереси». Отже, Гавел-письменник робить для Гавела-політика висновок: «не втручатися в ... глобальні ідеологічні полеміки з центром, жертвуючи в таких полеміках конкретними речами, а боротися саме і тільки «за» конкретні речі» [4, с. 20-21]. Саме ці переконання визначили поведінку

Гавела протягом наступних двох з лишнім десятиліть – від серпня 1968 до листопада 1989 років, коли такою конкретною справою для нього стала боротьба за права людини.

Після поразки «Празької весни», коли спроба побудови «соціалізму з людським обличчям» у Чехословаччині через військове втручання ззовні зазнала невдачі, країну залишило чимало діячів культури. Була така можливість і у Вацлава Гавела, коли наприкінці 1968 р. він отримав від фонду ім. Форда запрошення відвідати США, де міг би спокійно займатися літературною діяльністю та, спостерігаючи за своїми репресованими однодумцями, ймовірно, і не повернутися до Чехословаччини. Однак Гавел відмовився від цієї вигідної пропозиції, мотивуючи своє рішення тим, що не може залишити країну в складний для неї період.

Прихід у квітні 1969 р. до керівництва КПЧ (а після хвороби президента ЧССР Л. Свободи – і до керівництва країною) Г. Гусака та його оточення – так званих «здорових сил» у комуністичній партії, привів не стільки до так званої «консолідації» чи «нормалізації», скільки до стагнації в Чехословаччині. Розпочалися широкомасштабна чистка в партії (з її лав було виключено півмільйона людей, що не змогли «пристосуватися» до нових порядків), а згодом нове керівництво країни перейшло до сурової практики репресій щодо інакомислячих, зокрема, їх ув'язнення, вигнання або заборону на професійну діяльність. Тисячі письменників, вчених, журналістів та інших представників інтелігенції вимушені були емігрувати, або стали вантажниками, кочегарами, мийниками вікон, конторськими службовцями тощо. Серед них був і Вацлав Гавел, який у 1969 р. вимушений був залишити театр, видання та інсценізація його творів були заборонені, за ним стежили, його телефонні розмови прослуховувалися. В. Гавел, зокрема, не потрапив до новоствореної у 1972 р. Спілки письменників Чехословаччини і став робітником-вантажником, хоча не полишив заняття літературною творчістю. Більшу частину часу він проводить на дачі в горах, де написав п'єси «Заколотники» (1971 р.) та «Жебрацька опера» (1972 р.), а згодом, у 1975 р., такі відомі свої драматичні твори як «Аудієнція» і «Вернісаж» та невелику п'єсу «Проблема». Водночас, саме в ці часи стає все частіше чути його голос «правди проти брехні». Як письменник і громадянин В. Гавел займає нонконформістську позицію щодо подій, які відбувалися в Чехословаччині, говорив людям правду, діяв всупереч брехливим ідеологічним настановам комуністів. Все це врешті призвело його до дисидентства.

Вже у червні 1969 р. В. Гавел виступає з полум'яною промовою на з'їзді письменників, в якій порушує низку важливих тогочасних політичних питань. Зокрема, він звернув увагу на повернення на найвищі державні посади функціонерів старого гатунку, які неодноразово засвідчували свою неспроможність керувати країною і не мали підтримки серед населення, на введення жорсткої цензури, закриття багатьох журналів, приховування підконтрольними партії засобами масової інформації справжньої думки народу

тощо. Йшлося також про порушення в країні прав людини, брудні кампанії в офіційній пресі проти представників реформаторських сил, поширення політичної демагогії й брехні. Така ситуація, на думку Гавела, сприяла виникненню в людей апатії, поглиблення почуття безсилля, поширення безпринципності та конформізму. А у серпні того ж року з нагоди річниці окупації Чехословаччини військами ОВД, В. Гавел у відкритому листі А. Дубчеку говорить про роль політичної еліти в розвитку суспільства і відповідальність політика перед народом у переломні періоди історії та закликає колишнього керівника чехословацьких комуністів дати публічну відповідну оцінку окупації 1968 р. «Чехословацька спроба здійснити реформи зазнала поразки. Тим більше не мусить зазнати поразки правда про цю спробу, її ідея. Соціалізм в Чехословаччині знову втрачає людське обличчя. Тим важливіше не втратити ідею про його олюднення» [1, с. 56], – писав Гавел.

Репресивні заходи 1970-1972 рр. у Чехословаччині призвели до згортання активності представників опозиції. Комуністичному керівництву вдалося на деякий час ліквідувати прояви опозиційного руху: більшість існуючих нелегальних політичних угруповань припинили своє існування.

Але у 1975 р. у Чехословаччині відбулася подія, яка змінила ситуацію: була розпущена популярна молодіжна рок-група «Плестік піпл», відбувся судовий процес над її членами і музикантів було відправлено за ґрати, хоча вони не вчинили нічого протизаконного. Цей випадок грубого порушення прав людини збігся у часі з підписанням у Гельсінкі тодішнім президентом ЧССР Г. Гусаком відповідних міжнародних зобов'язань щодо їхнього дотримання. Вацлав Гавел та його друзі встали на публічний захист чеських музикантів і незабаром об'єдналися в групу, щоб рішуче протидіяти тоталітарному режиму і обороняти права чехословацьких громадян. Програмним документом цього правозахисного об'єднання, яке, однак, не було ані політичною партією, ані якоюсь підпільною організацією, стала так звана Хартія-77, одним із головних авторів якого був Гавел. У статті «Про сутність Хартії-77», яку підписали 242 діячів культури і науки Чехословаччини, В. Гавел зазначав: «Хартія була першим важливим суспільним виступом за епохи Гусака. У ній об'єдналися письменники і колишні політики, комуністи і некомуністи, католики і протестанти, інтелектуали і робітники, університетська професура і нонконформістська молодь. Вони об'єдналися не на політичній основі, а з глибших причин. Скоріше людських, ніж політичних. Їхній спільний мотив був насамперед моральним» [1, с. 61].

Вже у перший рік після оприлюднення цього документа (1977 р.) кількість тих, що його підписали, збільшилась втричі (а на кінець 1989 р. Хартію підписали 1886 чоловік). Одним з головних речників щодо представлення його в суспільстві та роз'яснення сутності й значення документа став Вацлав Гавел. У своїх численних виступах він наголошував, що Хартія виникла з намагання протидіяти аморальному тиску доби і була автентичною відповіддю

громадянина на стан загальної деморалізації. «Це була спроба людини, яку принижують, підняти голову, говорити, коли примушують мовчати, виступати проти брехні, коли оббріхують, заперечити проти маніпулювання, коли маніпулюють. Це була спроба людини наповнити свої права, знову віднайти власну людську гідність та цілісність й оновити тим самим повагу до себе самої» [1, с. 61], – підкреслював Гавел.

Після публікації «Хартії-77» у Чехословаччині з новою силою розгорнулися політичні репресії, що, звичайно, не обійшли й одного з найвідоміших дисидентів країни – Вацлава Гавела. З 1977 по 1989 рр. він був чотири рази ув'язнений за активну політичну діяльність, спрямовану проти тоталітарного комуністичного режиму, або, як писав тоді центральний орган ЦК КПЧ газета «Руде право» – спочатку «за антигромадську», а потім – «підривну діяльність»: загалом Гавел пробув у в'язниці понад п'яти років. Втім, усі ці випробування на мужність та вірність своїм ідейно-політичним переконанням не зломали волю драматурга, який, зокрема, протягом відбуття покарання рішуче відхиляв численні офіційні й неофіційні пропозиції емігрувати [4, с. 24].

У 1978 р. В. Гавел став одним із засновників і керівників Комітету на захист незаконно переслідуваних – громадської організації, що боролася проти поліцейського свавілля, несправедливості суддів, зловживання владою тощо. Того самого року побачив світ один з кращих публіцистичних творів В. Гавела «Сила безсильних», де йшлося про природу диктатури, посттоталітарну систему і майбутнє комунізму, своєрідність ідеології та політичну боротьбу. Головна тема цього есе – роздуми автора над проблемою опозиції, джерела дисидентського руху, місце і роль дисидентів у тодішньому суспільстві. Гавел стверджував, що у «посттоталітарному суспільстві (так він називав суспільство «розвинутого соціалізму». – Авт.) влада бюрократії називається владою народу; ім'ям робітничого класу поневолюється він сам; повсюдне приниження людини видається за його остаточне звільнення; ізоляція від інформації називається її доступністю; урядове маніпулювання органами громадського контролю і урядове свавілля – дотриманням законності; придушення культури – її розвитком; поширення імперського впливу – за допомогою пригнобленим; відсутність свободи слова – за вищу форму свободи; виборчий фарс – за вищу форму демократії; заборона вільної думки – за найпередовіше наукове світобачення; окупація – за братерську допомогу» [5, с. 20-21]. Якщо людина підтримує такий стан речей, то вона «живе в брехні», а якщо починає займатися політичною діяльністю і включається до політичної боротьби з існуючим режимом, то вона стає дисидентом, для якого найважливішим мотивом дій є природне бажання створювати і підтримувати «незалежне життя суспільства» як чіткий прояв «життя в правді», – підсумовується в есе. Звідси і теорія «малих справ» В. Гавела, які є ні що інше, як міцні цеглинки великої майбутньої будови для вільного життя людства. У цей час драматург завершив п'єсу «Протест» (1978 р.), що стала третьою з циклу одноактівок «Аудієнція» і

«Вернісаж». Світове визнання здобула і книга «Листи Ользі», яка складається зі сповнених тепла і оптимізму листів В. Гавела з ув'язнення дружині (1979-1982 рр.), що наповненні глибоким філософським змістом.

Правдиве, але заборонене владою слово Вацлава Гавела йшло в народ у випусках «самвидаву», що створював у Чехословаччині «паралельну культуру», ставши важливим форумом для альтернативного мислення в умовах неосталінського режиму Г. Гусака (приблизно 1/5 дорослого населення країни опосередковано з ним стикалася, а кожен двадцятий громадянин брав участь у створенні, розмноженні й поширенні самвидавничих публікацій), а також радіопередачах із за кордону, у книгах, що завозилися в країну туристами. А відтак – і в суспільну свідомість. І не випадково, чим частіше й злісніше офіційні засоби масової інформації Чехословаччини зображували В. Гавела агентом імперіалізму, злочинцем, що підриває основи соціалізму, тим більше зміцнювався його авторитет у країні: люди бачили в ньому захисника своїх прав, який чинить опір комуністичному режиму. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що, незважаючи на повне несприйняття устрою, який у тодішній Чехословаччині та інших країнах «соціалістичної співдружності» називався «реальним» або «розвинутим» соціалізмом», антисоціалістом у повному розумінні цього слова Гавел ніколи не був: він просто був переконаним, що відбулася девальвація цього поняття.

Розмірковування В. Гавела над майбутнім поневолених комуністичним режимом народів Східної Європи та комунізму загалом, сутністю політичної діяльності та зв'язком між політикою і мораллю тривали і у 80-ті роки ХХ ст. Про це свідчать і створена ним у 1984 р. п'єса «Largo desolato», що стала притчею про людську сутність, пошуки людиною самого себе, і написане у тому ж році есе «Політика і совість», де він зізнається, що є прихильником «аполітичної політики». Тобто політики не як технології влади і маніпуляції нею для управління людьми, а політики як одного із засобів пошуку і здобуття сенсу в житті, як практичної моралі, як служіння правді, як органічно людяної турботи про ближніх. І хоча В. Гавел добре розумів, що «це, напевно, є засобом у сучасному світі надзвичайно непрактичним і дуже важко застосовуваним у повсякденному житті», але підкреслював, що «мені не відома жодна краща альтернатива». Ці переконання Гавела дуже влучно характеризують його політичну діяльність, засновану на правді та моралі, прагненні робити політики «чистими руками» і жити за совістю. Ця ідея «моральної революції», наприклад, є головною у написаних ним у 1985 р. п'єсі «Спокуса» та есе «Спроба жити по правді», де автор говорить, що замість політичних партій бажав би бачити високоморальні особистості, здатних завоювати симпатії виборців власним авторитетом.

Отже, творчість Вацлава Гавела періоду 70-80-х років минулого століття була тісно пов'язана з його політичною діяльністю: у своїх драматичних та публіцистичних творах він нерідко змальовував абсурдність тоталітарної

системи, викривав хибність комуністичної ідеології, виступав за права людини, писав, зокрема, протести, заяви, відкриті листи відомим у світі політикам, зміст яких є яскравим свідченням активної життєвої позиції письменника-дисидента.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. у країнах Східної Європи завдяки діяльності дисидентів та комуністів-реформаторів і не в останню чергу під впливом «горбачовської перебудови» в СРСР, розпочалась епоха великих змін. Демократичні режими встановилися у Польщі, Угорщині, Східній Німеччині. Радикалізація опозиції в Чехословаччині, об'єднаної у неформальні групи й незалежні ініціативи, серед яких найбільшою стала група «Рух за громадянську свободу» на чолі з В. Гавелом, була помітна вже з січня 1989 р., коли мали місце демонстрації, щоб вшанувати пам'ять пражського студента Яна Палаха, який спалив себе на знак протесту проти окупації країни військами Варшавського договору в 1968 р. Вацлава Гавела та десятки інших захисників громадянських прав влада кинула до в'язниці в надії придушити наростаючу опозицію. Цього разу його ув'язнення набуло широкого розголосу, звільнення ватажка дисидентів вимагали не тільки в Чехословаччині, а й далеко за її межами. Під тиском урядів західних країн незабаром Гавела випустили на свободу.

У червні 1989 р. В. Гавел та інші лідери опозиції підготували петицію під назвою «Декілька фраз», в якій було викладено вимогу чехословацькому керівництву щодо негайної демократизації країни. Однак віддалений від народу, ортодоксальний режим Гусака – Якеша, що намагався «не помічати» серйозних змін у сусідніх країнах і не сприймав навіть горбачовських ідей гласності та перебудови, хоча і пообіцяв часткові економічні реформи, але відмовився вести переговори з опозиційними об'єднаннями. А 17 листопада 1989 р. чехословацький уряд з допомогою поліції жорстоко придушив студентську демонстрацію в пам'ять про загибель пражського студента Яна Оплетала, вбитого нацистами під час студентських антифашистських зрушень п'ятдесят років тому. У цей день, що вважається початком так званої «оксамитової революції» в Чехословаччині, понад п'ятсот молодих людей отримали серйозні травми. Ця жорстока реакція на мирну форму громадянського протесту стала іскрою, яка викликала спалах народного гніву. Хвилі антикомуністичних страйків і мітингів протесту прокотились по всій країні. Близько чверті мільйона чехословацьких громадян щодня виходили на вулиці, щоб засвідчити свою підтримку майбутнім демократичним змінам у суспільстві. Виявом зрілості громадянського суспільства в Чехословаччині стало утворення опозицією в перші дні після придушення студентської демонстрації двох альтернативних комуністичній партії політичних угруповань – «Громадянського форуму» в Чехії та «Громадськість проти насилля» у Словаччині. Головою першого з них став Вацлав Гавел – один з харизматичних лідерів «оксамитової революції» у Чехословаччині, який доклав великі зусилля,

щоб не допустити кровопролиття та громадянського протистояння в суспільстві під час революції.

Позбавленому підтримки і навіть співчуття з боку Радянського Союзу комуністичному керівництву Чехословаччини, приведеному до влади після придушення «Празької весни» в ім'я брежнєвської доктрини «соціалістичного інтернаціоналізму», не залишалося нічого іншого, як увечері 24 листопада 1989 р. повним складом піти у відставку. Однак відбулися лише косметичні зміни у партійній еліті та уряді ЧССР, що викликало обурення у суспільстві. 26 листопада у своєму програмному документі Громадянський форум висунув вимоги щодо перебудови політичної та економічної системи Чехословаччини, розмежування влади, розвитку ринкової економіки, захисту навколишнього середовища і зміни зовнішньополітичного курсу, який б дозволив країні повернути почесне місце у Європі і світі. «Ми вимагаємо, – наголошувалося в документі, – докорінних і постійних змін у політичній системі нашого суспільства. Ми повинні утворити або відновити демократичні інститути і механізми, які б забезпечили реальну участь громадян у суспільному житті і одночасно стали б дієвим бар'єром проти зловживання політичною і економічною владою. Всі існуючі і новостворені партії та інші політичні і громадські об'єднання повинні мати рівні права для участі у вільних виборах до всіх рівнів влади. Однак, це передбачає, що комуністична партія відмовляється від гарантованої конституцією провідної ролі у суспільстві, а також від монопольного контролю над засобами інформації. Їй ніщо не заважає зробити це вже завтра» [6, с. 231].

На наступний день, 27 листопада, у Чехословаччині відбувся загальний страйк на підтримку «оксамитової революції», який паралізував усю країну, продемонструвавши, що у комуністичного уряду нема іншого виходу, як прийняти вимоги опозиції. 29 листопада Федеральні Збори ЧССР скасували статтю конституції про провідну роль комуністичної партії, а 10 грудня було сформовано Уряд національного порозуміння з некомуністичною більшістю. Тим часом, 4 грудня в Москві відбулася нарада керівників країн-учасниць Варшавського Договору, на якій СРСР та його союзники формально визнали, що вторгнення у Чехословаччину в серпні 1968 р. було незаконним. Спільна заява, прийнята наприкінці наради, ознаменувала остаточну відмову від брежнєвських принципів і відкривала шлях до революційних перетворень у колишніх країнах-сателітах.

У ці переломні для країни дні саме Вацлав Гавел став загально визнаним національним лідером: нація повірила скромному ідеалістичному драматургу, колишньому політичному в'язню, якого історія висунула на передній край революційних зрушень. Уся Прага була в плакатах, які вимагали обрання Гавела президентом Чехословаччини. А сам кандидат на найвищу посаду в країні в інтерв'ю газеті «Руде право» таким чином охарактеризував основні принципи, якими він буде керуватися в разі обрання президентом: «Я не

сповідую ніякої ідеології, не схильний до будь якої доктрини, нікому задалегідь готовому, розробленому ким-небудь іншим світогляду. Я не вважаю себе належним до тієї чи іншої політичної течії. Я просто на боці правди проти брехні, на боці розуму проти безглуздя, на боці справедливості проти несправедливості, на боці порядку проти безпорядку» [4, с. 28].

Історичний для країни 1989 р. завершився двома важливими подіями: 29 грудня президентом Чесько-Словацької Федеративної Республіки відкритим голосуванням у Федеральних Зборах було обрано засновника Громадянського форуму і архітектора «оксамитової революції» Вацлава Гавела, а за два дні до цієї знаменної події головою парламенту країни став один із головних натхненників «Празької весни» 1968 р. Александр Дубчек. Це відкрило шлях до здійснення кардинальних реформ у всіх сферах суспільно-політичного та економічного життя країни, проведення суттєвих змін у її зовнішній політиці.

Говорячи про необхідність цих реформ, новообраний чехословацький президент у своєму першому новорічному зверненні до народу підкреслив, що демократію необхідно будувати заново на соціальних засадах, зруйнованих корупцією, некомпетентністю і цинізмом. Вацлав Гавел говорив не тільки про економічний застій, а перш за все про втрату почуття людської довіри, солідарності та знецінення моральної структури суспільства як найтяжчі хвороби, які комунізм залишив у спадщину. Посилаючись на теоретичну і політичну спадщину докомуністичного демократичного експерименту у Чехословаччині у міжвоєнні роки, він висловив думку, що його країна може стати ідеальним місцем, щоб випробувати нову форму політики. При цьому Гавел посилався на ідеї свого великого попередника Томаша Масарика стосовно політичного життя, заснованого на взаємній повазі і навіть любові, а не на дріб'язкових чварах і безкінечних сварках: «Масарик будував свою політику на моральних засадах. Давайте в цей новий час утвердимо у себе цю політичну концепцію. Давайте навчимося думати і навчимо інших, що політика повинна виражати бажання примножувати добробут суспільства, а не бажання створювати чи руйнувати суспільство. Навчимося і навчимо інших, що політика може бути більшою за мистецтво можливого, особливо, якщо мається на увазі мистецтво спекулювання, розрахунків, інтриг, таємних змов і доцільності. Ми повинні навчитись і навчити інших тому, що політика навіть може стати мистецтвом неможливого, а саме мистецтвом удосконалити себе і світ» [6, с. 232-233].

Ця висока порада від драматурга-філософа, а тепер президента, визначила курс на трансформацію політики у всій Східній Європі на основі «відродження загальнолюдських цінностей – взаєморозуміння і величі душі». У своєму зверненні В. Гавел сформулював кінцеву мету моральної і політичної свободи поневолених народів Східної Європи: «Ви можете запитати, про якого роду республіку я мрію? Відповідаю: я мрію про незалежну, вільну і демократичну республіку, економічно «багату», але соціально справедливу, одним словом,

про гуманну республіку, яка служить людям, сподіваючись, що люди служитимуть їй» [6, с. 234]. Згадуючи той переломний період в історії Східної Європи, відомий чеський політичний діяч, історик, колишній дисидент, згодом чеський дипломат, міністр закордонних справ Чеської Республіки у 1997-1998 рр. Я. Шедівий у своїй книзі спогадів «Чернінський палац у нульовому році» зазначав, що «Вацлав Гавел мав тоді величезний авторитет і популярність, можливо, у всіх політичних колах західних країн. Певно, від нього очікували, що він прийде з якимись ідеями – як по-новому організувати оту велику зону, яку Радянський Союз потроху і безрадісно починав залишати. Очікувалося, що Чехословаччина, можливо з Польщею і Угорщиною, буде рушійною силою у політичній, економічній і духовній трансформації цього величезного регіону, і в Гавелові вбачали символ не тільки опору проти колишньої диктатури, але насамперед нових і бажаних змін» [7, с. 152].

Дійсно, наявність у Чехословаччині такої харизматичної і одностайно визнаної фігури, як президент Вацлав Гавел, допомогла зберегти необхідний національний консенсус і розпочати амбіційну програму реформ. Разом з тим, Гавел добре розумів, що обрання його президентом – це лише початок нелегкого шляху до змін у чехословацькому суспільстві. Зокрема, досить серйозною проблемою для реформаторів була колишня комуністична «номенклатура», яка не хотіла миритися із втратою своїх позицій. Тому, створюючи команду однодумців, В. Гавел запросив до президентської адміністрації людей, яким довіряв, з якими створював Хартію-77, тих, які пройшли з ним випробування переслідуванням й ув'язненням, нонконформістів з числа вчених, письменників, журналістів та інших представників інтелігенції, які послідовно виступали проти тоталітаризму. Дехто з державних діячів, зокрема країн колишнього СРСР, на початку 90-х років ХХ ст. зневажливо відгукувалися про «не професіональну» команду Гавела і передбачали швидкий кінець їхньої діяльності на високих державних посадах, а самого чехословацького президента називали «романтиком від політики». Однак вони помилилися.

Можна тільки захоплюватися працездатністю і натхненням В. Гавела у перші місяці його президентства: за короткий час він здійснив не один десяток робочих подорожей країною, під час яких безпосередньо спілкувався з людьми, виступав на багатьох зібраннях, роз'яснюючи свою політику. Часом поводився не як Президент у традиційному розумінні: приходив на офіційні зустрічі у светрі й замість проголошення офіційних промов вів дружні бесіди.

Слід зазначити, що у новій для нього діяльності на найвищій державній посаді новообраний президент Чехословаччини не поспішав «рубати з плеча». У перші місяці після «оксамитової революції» вже за його президентства в чехословацькому уряді залишалися деякі члени комуністичної партії. В. Гавел несподівано для багатьох закликав громадян бути толерантними й терпимими, виступив проти помсти тим, хто був при владі протягом останніх десятиріч.

Така його позиція багато в чому сприяла утвердженню громадянського миру і спокою в суспільстві, дала змогу здійснити практичні кроки щодо проведення реформ. Насамперед були ліквідовані різні безглузді обмеження, заборони й правила попереднього режиму. Скасована цензура, проведена деполітизація армії, правоохоронних органів, ліквідована система стеження за власними громадянами, зняті обмеження щодо створення політичних партій, спілок, товариств, що відбивали широку палітру поглядів та інтересів різних верств і груп населення. Чехословацькі громадяни отримали право вільного виїзду з країни і повернення на батьківщину. До того ж, з багатьма західноєвропейськими країнами вдалося домовитися про безвізовий порядок таких поїздок. Як наслідок, Чехословаччина досить швидко стала відкритим суспільством.

Цьому сприяла й активна зовнішньополітична діяльність країни, яка намагалась встановити добрі стосунки з усіма державами, насамперед зі своїми сусідами і Радянським Союзом. Перший рік президентства В. Гавела був насичений акціями, що помагали встановити ці добрі відносини: візити до НДР, ФРН, Австрії, США, Великої Британії, Франції, Ісландії, Канади, Польщі, Угорщини та СРСР, відновлення дипломатичних відносин з Ізраїлем і встановлення їх з Республікою Корея, візити до Праги М. Тетчер, Ф. Міттерана, Дж. Буша-старшого, папи римського, тибетського Далай-лами, численні висловлювання чехословацького президента на захист миру, демократії, прав і свобод людини. Все це, зміцнівши в суспільстві авторитет Гавела-правозахисника, доповнило його авторитетом державного діяча, готового на будь-якому рівні відстоювати інтереси своєї країни, її суверенітет, її право на власну позицію у міжнародних справах, здатного здійснювати ініціативну зовнішню політику. Зокрема, виступаючи у січні 1990 р. у польському сеймі, Вацлав Гавел заявив: «Ми маємо можливість перетворити Центральну Європу з головним чином історичного і духовного феномену в минулому на феномен політичний. Ми маємо шанс перетворити вінок європейських держав, до недавнього часу колонізованих Радянським Союзом... в якусь особливу формацію, котра буде наближатися до більш багатой Західної Європи не як бідний родич, а як дехто, хто теж дещо приносить» [4, с. 28-29].

Саме чехословацька дипломатія, яку при В. Гавелі очолив його давній друг й однодумець по Хартії-77 І. Дінстбір, доклала максимум зусиль до створення неформального об'єднання держав Східної Європи з метою спільного просування до Європейського співтовариства. У квітні 1990 р. у Братиславі на зустрічі найвищих керівників Угорщини, Чехословаччини і Польщі за участю міністрів закордонних справ Австрії, Італії, Югославії, Вацлав Гавел виступив із свого роду програмною промовою щодо майбутнього Європи та місця і ролі в ній держав Центральної Європи, яка багато в чому зумовила заснування 15 лютого 1991 р. міжнародного регіонального об'єднання – так звану Вишеградську групу в складі Польщі, Угорщини і Чехословаччини,

багатостороннє співробітництво в рамках якої відіграло важливу роль в успішній реалізації цими країнами свого євроатлантичного і євроінтеграційного курсу.

Втім, головними досягненнями зовнішньої політики країни у перший рік президентства Гавела, безумовно, стали його візит у Москву у лютому 1990 р. і домовленості щодо виведення радянських військ, які «тимчасово» знаходилися в Чехословаччині з серпня 1968 року. Безкомпромісна позиція з цього питання нового президента і чехословацького уряду несподівано для багатьох зустріла повне порозуміння у радянського керівництва. Було покладено край принизливому для обох сторін становищу, коли армія однієї з них по суті стала охороняти не стільки зовнішню безпеку іншої, скільки стабільність втрачаючої динаміки розвитку соціальної системи і позиції керівництва чужої країни, що втратило довіру у власного народу. Угода про виведення радянських військ з території Чехословаччини та її практична реалізація, чого цілих два десятиліття чекали чехи і словаки, а також підписана В. Гавелом і М. Горбачовим Декларація про відносини між ЧСФР та СРСР, в якій радянська сторона висловила жаль з приводу введення радянських військ до сусідньої суверенної країни у 1968 р., ще більше зміцнили і міжнародний престиж Чехословаччини, і авторитет Вацлава Гавела серед громадян країни.

Визначною політичною подією початку президентства В. Гавела стали перші вільні вибори в Чехословаччині у червні 1990 р., в ході яких перемогу святкували нові політичні сили, що з'явилися на гребні «оксамитової революції» – Громадянський форум і Громадськість проти насилля. А 5 липня 1990 р. Вацлава Гавела було переобрано президентом країни на дворічний термін.

Однак не тільки радісні моменти довелося пережити В. Гавелу у перші роки його президентства. Після ейфорії перемоги настали тяжкі будні перехідного періоду з інфляцією, підвищенням цін, зростанням кількості безробітних, що було наслідком 40-річного існування тоталітаризму. Неоднозначно було сприйнято в суспільстві і складний процес структурної перебудови всього господарського механізму, демонополізація і обвальна приватизація, і оголошення новим чехословацьким президентом з нагоди його обрання широкої амністії, в результаті якої на волю вийшли майже дві третини ув'язнених, у тому числі й небезпечні злочинці, і підписання ним прийнятого парламентом 4 червня 1991 р. Закону про люстрацію (заборона колишнім агентам таємної поліції та відповідальним працівникам компартії, що після 1948 р. брали активну участь у здійсненні «чисток» на підприємствах, у навчальних закладах тощо протягом п'яти років обіймати керівні посади в органах державної влади), і вибачення Гавела перед виселеними з Чехословаччини у 1945 р. на основі Потсдамських угод судетськими німцями. До того ж, загострилися міжособна боротьба в Громадському форумі і Громадськості проти насилля, а також міжнаціональна напруга, яку підігривали

словацькі лідери критикою на чеську адресу за нібито схильність останніх до деспотизму, що в кінцевому підсумку привело до розпаду чехословацької федерації, якому не зміг протистояти В. Гавел, який зіткнувшись з неминучістю розпаду країни, у грудні 1992 р. пішов з посади президента, не чекаючи формального закінчення терміну своїх повноважень.

Звичайно, процес постсоціалістичної трансформації не міг відбуватися безболісно. У своїх тодішніх виступах, зокрема в традиційних щотижневих «Розмовах із Лан» – найпопулярніших у ті часи на чеському радіо передачах із замиської резиденції президента, Вацлав Гавел не приховував труднощів, роз'яснював складності переходу від тоталітаризму до демократії, від «реального соціалізму» до ринкової економіки, і люди вірили йому. Підтвердженням цьому стало його обрання після розпаду ЧСФР чеським парламентом 21 січня 1993 р. президентом новоутвореної Чеської Республіки.

Вже у середині 1990-х років економічні реформи, що прискорилися в Чеській Республіці завдяки політиці суворого ринкового прагматизму прем'єра В. Клауса – правої руки В. Гавела, дали реальні результати. У республіці почав формуватися профіцитний бюджет, рівень безробіття став одним з найнижчих серед усіх європейських країн і становив 3,5%, інфляція не перевищувала 10% на рік. У 1995 р. чеська крона стала вільно конвертованою валютою. У тому ж році Чеська Республіка стала членом престижної Організації економічного співробітництва і розвитку. Тоді ж у західній пресі Чехію стали називати «економічним тигром у центрі Європи».

Втім, період 1996-1997 рр. став одним з найважчих для президента ЧР Вацлава Гавела. У січні 1996 р. пішла з життя надзвичайно дорога йому людина – дружина Ольга, згодом він серйозно захворів, а у грудні того ж самого року переніс важку операцію на легені. На початку 1997 р. В. Гавел вдруге одружується: його дружиною стала набагато молодша від нього актриса пражського театру «На Виноградах» Даша Вешкрнова, яка активно допомагала лікарям рятувати важкохворого президента. Це спішне, на думку багатьох чехів, повторне одруження неоднозначно було сприйнято в суспільстві, принаймні не додало популярності президентові.

До того ж, на цей період припадає загострення політичної кризи в чеському суспільстві. Зокрема, після виборів до Палати депутатів парламенту ЧР у середині 1996 р. політична ситуація в країні оцінювалася як патова, оскільки жодна з політичних партій або коаліцій не набрала парламентської більшості. Не покращилася ситуація і після виборів до Сенату наприкінці 1996 р., коли в Чехії було створено двопалатну парламентську систему. В цей час, незважаючи на поганий стан здоров'я після тяжкої операції, В. Гавел проводить чисельні виснажливі зустрічі з вищими посадовими особами країни і політичними лідерами. Ці важливі для долі країни зустрічі стали продовженням його політичної діяльності, спрямованої на утвердження злагоди в чеському суспільстві, пошук і знаходження компромісних рішень у суперечках між

впливовими політичними партіями, здійснення превентивних заходів з метою стабілізації політичної та соціально-економічної ситуації у країні. Зокрема, зустрічі Президента з Головою Палати депутатів, лідером найчисельнішої опозиційної партії ЧР соціал-демократом М. Земаном, Головою Сенату П. Пітгардом і главою уряду, лідером Громадянської демократичної партії В. Клаусом на початку 1997 р. зняло громадське напруження, підвищило авторитет В. Гавела.

Високому авторитету президента ЧР сприяло й те, що він у своїй діяльності вмів використовувати притаманні йому письменницький талант й ораторське мистецтво. Гавел сам писав свої виступи та промови, які викликали схвальні відгуки як на батьківщині, так і всюди, де б він не виступав у світі. Адже чеський президент завжди намагався уникати офіціозу, казенних фраз, притаманних багатьом державним діячам, часто давав оцінки конкретним подіям з несподіваного ракурсу, торкався глобальних загальнолюдських та філософських питань сьогодення, що дуже імпонувало слухачам.

9 грудня 1997 р., за місяць до президентських виборів, Вацлав Гавел виступив з надзвичайно важливою промовою на спільному засіданні Сенату та Палати депутатів, в якій дав об'єктивну оцінку внутрішньополітичної та економічної ситуації в країні. Він відверто говорив, що після восьми років ринкових реформ економіка країни перебуває в безрадінному становищі, що багато людей занепокоєні станом чеського суспільства, що населення справедливо невдоволене зростанням цін, корупцією у вищих ешелонах влади, що чесним підприємцям важко досягти успіху, тоді як шахраї, що збагатіли, мають зелену вулицю, і що головною помилкою політичної еліти та уряду була завищена оцінка результатів реформ. «Завдяки тому, що трансформаційні процеси в ЧР, починаючи з листопада 1989 р., відбувалися більш-менш постійно і не зазнали значних негативних політичних катаклізмів, Чеська Республіка справді в дечому просунулася далі, ніж деякі інші постсоціалістичні країни... Очевидно, це нам занадто «вдарило в голову», – підкреслив В. Гавел. Різкій критиці він піддав методи правління кабінету В. Клауса, який приділяв недостатню увагу соціальній політиці і, зокрема, як виявилось, довгі роки приховував розміри внутрішнього і зовнішнього державного боргу, які склали на той час відповідно 10 і 21,4 млрд. доларів. Якщо до цього додати 4-х млрд-ний дефіцит зовнішньоторгового балансу й скорочення за останній рік ВВП ще на 3%, а рівня споживання – на 7%, то про яке «економічне чудо» може йти мова?» – наголосив президент [2, с. 93-94].

Цей гостро критичний виступ, на думку політичних оглядачів, зіграв вирішальну роль у відставці наприкінці 1997 р. непопулярного тоді в народі уряду В. Клауса, після якої колишній незамінний соратник В. Гавела й «батько» чеських реформ пішов у жорстку опозицію. На тлі фінансово-економічної та нової політичної кризи, загострення суперечностей у правоцентристському крилі політичного спектра ЧР, насамперед у Громадянській демократичній

партії, 20 січня 1998 р. на спільному засіданні Палати депутатів і Сенату відбулися вибори президента Чеської Республіки. З мінімальною перевагою в один голос, але все ж переміг Вацлав Гавел, що поклало початок виходу країни з парламентської кризи.

Обрання В. Гавела президентом на другий п'ятирічний термін було позитивно сприйнято як в Чеській Республіці, так і за кордоном. На думку нового прем'єр-міністра ЧР Й. Тошовського, його обрання сприяло стабілізації ситуації на чеській політичній сцені і стало позитивним сигналом для іноземних партнерів Чеської Республіки. Дійсно, чимало дослідників життя і діяльності В. Гавела наголошують на тій великій увазі, яку приділяв президент Чеської Республіки, особливо після повторного обрання на цю високу посаду, зовнішній політиці. Її пріоритетами були розвиток дружніх відносин з сусідніми країнами, з державами «великої сімки» та якнайшвидше приєднання Чехії до загальноєвропейських і євроатлантичних політичних, економічних, військово-політичних та інших структур.

Серед цих пріоритетів слід особливо відзначити послідовний і досить швидко успішно реалізований курс Чеської Республіки щодо вступу до Організації Північноатлантичного договору. У виступі 12 січня 1994 р. у Празі під час зустрічі президента США Б. Клінтона з президентами країн Центральної Європи В. Гавел зазначив, що Чеська Республіка прагне набути повноправного членства в НАТО, бо поділяє цінності, які захищає ця організація, прагне разом з нею відповідати за долю свободи і демократії на континенті. А вже через п'ять років, 26 лютого 1999 р. у Празі відбулося підписання протоколу щодо вступу Чеської Республіки до Північноатлантичного альянсу і 16 березня того ж року вона офіційно стала членом НАТО. У ювілейному номері видання «НАТО-ревью», присвяченому 50-й річниці Альянсу та його розширенню за рахунок трьох колишніх соціалістичних країн (Польщі, Чехії та Угорщини), подано промовисте висловлювання В. Гавела про те, що «членство в НАТО не зводиться тільки до захисту власної безпеки держави, оплаченого зобов'язанням допомагати іншій країні знов і знов, інакше кажучи, нашої готовності захищати інших в обмін на їхню готовність захищати нас. Це скоріше прояв певного духу: духу свободи, духу солідарності, духу бажання захищати колективно наше спільне культурне багатство, дух Альянсу» [8].

Не менш успішно було реалізовано одне з головних стратегічних завдань зовнішньої політики Чеської Республіки – набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Вступ до нього з перших місяців «оксамитової» революції 1989 р. розглядався чехословацьким, а згодом чеським державним й політичним керівництвом як важливий крок до «повернення країни в Європу». І це повернення відбулося багато в чому саме завдяки активній діяльності в цьому напрямку Президента Чехії, котрий належав до числа «євро оптимістів» і не уявляв собі подальшого розвитку без все більш тісного об'єднання європейських країн в рамках Європейського Союзу. Зокрема, питанню набуття

членства Чеської Республіки в ЄС присвячено чимало доповідей і статей Вацлава Гавела. Найповніше, мабуть, його позицію щодо зазначеного питання викладено у виступі чеського президента в Європейському Парламенті у Страсбурзі у березні 1994 р. В. Гавел тоді наголосив, що вбачає в Європейському Союзі структуру, що здатна «встановити такий порядок, який був би заснований на вільному виборі всіх, їхньому взаємному порозумінні та спільному прагненні до миру і співпраці. Порядок справді стабільний і міцний, заснований не тільки на військових або політичних угодах, які будь-хто будь-коли може порушити або не дотримуватися, а на такій тісній співпраці європейських народів і громадян, яка б своєю суттю обмежувала виникнення нових конфліктів або взагалі їх унеможлиблювала» [2, с. 114].

Шлях Чехії до вступу в Євросоюз був, як відомо, непростим. У 1993 р. було підписано «Європейську угоду» між ЄС і ЧР, яка створила передумови для поступової інтеграції Чехії до Європейського Союзу. Проведення глибоких ринкових реформ і максимальна лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків дозволила уряду Чеської Республіки у січні 1996 р. подати офіційну заяву про прийняття до ЄС, а в березні 1998 р. розпочати переговори про вступ до Євросоюзу [9, с. 56-57]. Разом з тим, у Чехії сильні були позиції і «євро скептиків» на чолі з колишнім головою уряду та другої за своїм впливом політичної сили – Громадянської демократичної партії В. Клаусом, який, зокрема, був прихильником концепції «Європи декількох швидкостей». З'явилися, зокрема після бомбардування силами НАТО Югославії у 1999 р., також представники нової ідеологічної течії – «нового консерватизму», які розглядали майбутнє входження країни до ЄС як втрату нею суверенітету і передачу важелів правління чеської економіки під контроль невеликої групи європейських бюрократів. Кількість прихильників Європейського Союзу серед простих громадян Чехії зростала дуже повільно [9, с. 191]. І все ж, проведений у червні 2003 р. національний референдум щодо вступу ЧР в ЄС засвідчив, що 77% тих громадян, які прийшли на голосування, підтримали приєднання країни до Євросоюзу [10]. Ставши 1 травня 2004 р. повноправним членом Європейського Союзу, Чеська Республіка виконала основне завдання своєї зовнішньої політики. І хоча це сталося вже за нового президента країни, яким у лютому 2003 р. у результаті тритурових виборів у чеському парламенті був обраний Вацлав Клаус, але саме Вацлав Гавел увійшов в історію як президент, який повернув країну у сім'ю єдиної демократичної Європи.

Не менш важливого значення Президент ЧР В. Гавел надавав розвиткові дружніх відносин із сусідніми країнами. Зокрема, серйозним випробуванням для нього, як вже зазначалося, стала так звана словацька проблема, яка мала не лише зовнішньополітичне, а насамперед важливе внутрішньополітичне значення. Свого часу, аби запобігти розпаду Чехословаччини на дві незалежні держави, В. Гавел ініціював затвердження чехословацьким парламентом у квітні 1990 р. нової офіційної назви держави – Чеська і Словацька Федеративна

Республіка, що свідчило про рівноправність двох суб'єктів федерації та підкреслювало можливість широкого самоврядування Словаччини. Децентралізація пішла ще швидше, коли федеральний уряд поступився багатьма своїми прерогативами на користь обох республік.

Втім, у грудні 1990 р. країна опинилася на грані конституційної кризи через словацьких депутатів, які погрожували проголосити верховенство словацьких законів над федеральними на протест проти парламентських спроб змінити проект доповнення до конституції. Виступаючи з цієї нагоди, В. Гавел засудив зростання націоналістичних настроїв і звернувся до Федеральних Зборів з проханням негайно прийняти закони про створення конституційного суду і розширення повноважень президента у випадках загрози національній безпеці. Тим самим Вацлав Гавел, який завжди виступав проти концентрації влади в єдиних руках, визнав, що є моменти, коли мораль і політика вступають у протиріччя. Він погодився, що етнічна неприязнь і ворожі почуття, включаючи й скажену ксенофобію, продовжують існувати й отруювати атмосферу в суспільстві і закликав «діяти без насильства і з терпінням, але рішуче і швидко» [6, с. 272-273].

Етнічна напруга, яка довго стримувалася, була лише початком нових політичних проблем. Незважаючи на активні зусилля Президента Чеської і Словацької Федеративної Республіки, який ініціював і виступав посередником у складному переговорному процесі між чеськими і словацькими політиками у 1991-1992 рр., уникнути розпаду країни не вдалося. Але саме завдяки В. Гавелу цей розпад увійшов в історію міжнародних відносин як «цивілізоване розлучення», адже чеська і словацька сторони толерантно домовилися про його умови, уклавши, зокрема понад тридцять міжурядових договорів й угод про справедливий розподіл пасивів і активів колишньої ЧСФР, валютного й золотого запасу та закордонного майна тощо [11, с. 310-311].

З 1 січня 1993 р. у Європі почали існувати дві нові незалежні держави, які дуже швидко налагодили між собою розгалужену систему добросусідських міждержавних відносин. Тісна співпраця Чеської Республіки зі Словацькою Республікою, а також з Польщею і Угорщиною здійснюється в рамках Вишеградської групи і Угоди про вільну торгівлю в Центральній Європі (ЦЕФТА), до якої, крім зазначених вище країн, приєдналися також ряд інших держав регіону. Важливу роль у поглибленні регіонального співробітництва відіграють започатковані свого часу В. Гавелом неформальні зустрічі президентів країн Центральної Європи.

У зв'язку з цим слід зазначити, що Вацлав Гавел, будучи президентом ЧСФР (1989-1992 рр.) і ЧР (1993-2003 рр.), надавав великого значення розвитку дружніх відносин з Україною, яку єднають з Чеською Республікою спільні цілі: побудова правової держави і демократичного суспільства, створення належних умов для ефективного функціонування ринкової економіки, всебічний розвиток міжнародних відносин з державами світу і налагодження

зовнішньоекономічних зв'язків на якісно нових засадах, участь в європейському інтеграційному процесі й вступ до Європейського Союзу [9]. Так, 8 грудня 1991 р. Чехословаччина в числі перших держав світу визнала незалежність України. 26 квітня 1995 р. президенти В. Гавел і Л. Кучма підписали в Празі Договір про дружні відносини і співробітництво між Чеською Республікою і Україною. Про велику увагу, яку надавав В. Гавел розвитку чесько-українських відносин, свідчить, зокрема, державний візит чеського президента в Україну, який відбувся 30 червня – 2 липня 1997 р. Цей перший в історії міжнародних відносин візит Президента ЧР до України мав важливе значення для подальшого розвитку взаємин між двома країнами. У ході візиту було підписано вісім двосторонніх міждержавних та міжурядових угод про співробітництво в економічній, фінансовій, правоохоронній, соціальній, науковій сферах. За результатами візиту було також підписано Спільну Заяву між Президентом України і Президентом Чеської Республіки. До речі, В. Гавел першим з глав іноземних держав відвідав Чорнобильську АЕС.

У ході візиту Президент ЧР проголосив у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка доповідь з нагоди одержання ним докторського диплому цього провідного в Україні навчального закладу, яку оглядачі оцінили як програмну щодо розвитку двосторонніх відносин між нашими державами. Зокрема, В. Гавел з великою симпатією відгукнувся про Україну, наголосивши, що Україна – це «країна цілковито європейська не тільки географічно, але і всією своєю довгою історією і шкалою цінностей.., типом політичної культури.., волею до внутріполітичного діалогу і своїми намаганнями розвивати громадянське суспільство». Він підкреслив, що ані Сполучені Штати Америки, ані Російська Федерація і ніхто інший не повинні вирішувати, куди належить Україна, – це може вирішити сама тільки Україна. Вона є країною великою і незалежною, яка хоче, щоб всі її поважали і сама готова поважати всіх, «не маючи наміру будь-кому підкорятися, або, навпаки, будь-кого провокувати», – наголосив чеський президент, назвавши таку позицію зваженою і далекоглядною.

Водночас, у своєму виступі В. Гавел приділив особливу увагу подіям, пов'язаним з двома містами, які знаходяться на території сьогоденної України – Чорнобилем і Ялтою. Чорнобиль, на думку Президента ЧР, це великий виклик для всіх, у тому числі для політиків, які шукають нове світове впорядкування, це велика пересторога перед «зарозумілістю раціонального розуму та зарозумілістю соціальних інженерів, які вважають, що можна забезпечити вільніше і щасливіше життя людського роду виключно згори, тобто його науковим плануванням». А Ялта у виступі Гавела мала дещо негативне звучання, адже саме в цьому місті свого часу відбувся перерозподіл післявоєнної Європи між великими державами. У зв'язку з цим Президент Чехії наголосив на необхідності «максимально можливої поваги міжнародного співтовариства до вільно і демократично виявленої волі окремих націй і держав,

які повинні мати повне право самі вирішувати свою майбутню долю, свої міжнародні зв'язки, питання, куди хочуть належати, яку приналежність вони відчують» [7, с. 155-156].

Із сусідніх держав історично проблемними для Чехії вважалися відносини з Німеччиною. Це було зумовлено, зокрема, взаємними претензіями двох країн, пов'язаними з окупацією Чехії німцями під час Другої світової війни та виселенням судетських німців із західних районів Чехії до Німеччини після її закінчення. І знову саме Президент ЧР В. Гавел у дусі моральної політики ініціював проведення низки конференцій, дискусій, «круглих столів» з питань історії та майбутнього розвитку чесько-німецьких відносин. У багатьох з них він сам взяв участь разом з іншими відомими політичними і державними діячами. Чеською стороною було ініційовано укладення двосторонньої політичної Декларації між Чеською Республікою та Федеративною Республікою Німеччина про взаємні відносини та їхній майбутній розвиток, які підписали 21 січня 1997 р. у Празі чеський прем'єр-міністр В. Клаус та німецький канцлер Г. Коль. Завершенням цього важливого для усїєї Європи процесу історичного примирення й зміцнення добросусідських відносин між двома державами стали виступи у березні того ж року відповідно президента Чехії В. Гавела у німецькому парламенті та Президента ФРН Р. Герцога у чеському. За вагомий внесок у налагодження добросусідських відносин між ЧР та ФРН Вацлав Гавел був відзначений премією Міжнародного інституту Схід-Захід для найвидатніших європейських політиків, яку у травні 1997 р. йому вручила Держсекретар США М. Олбрайт.

Вацлав Гавел відзначений великою кількістю інших престижних відзнак у галузі політики та мистецтва, йому присвоєно почесний докторат багатьох відомих навчальних закладів світу, а у 2004 р. його було висунуто як домінанта на Нобелівську премію миру. Визнанням великої ролі Президента Чеської Республіки В. Гавела у побудові демократичного суспільства та у справі боротьби за права людини стало його запрошення на засідання 54-ї сесії Комісії ООН з прав людини, яке було присвячене 50-річчю Загальної Декларації прав людини. У своєму виступі з цієї нагоди 16 березня 1998 р. у Швейцарії він приділив значну увагу філософським роздумам над самою сутністю прав і свобод людини, наголосивши, зокрема, на тому, що права людини неможливо забезпечити повною мірою лише прийняттям декларацій, угод та інших міжнародних документів. На думку В. Гавела, права людини повною мірою можуть бути забезпечені лише тоді, коли кожна людина усвідомить необхідність існування надійної системи забезпечення прав людини, високої духовності, поваги до особистості. Чеський президент поділився також своїми міркуваннями щодо актуальної і сьогодні для світового співтовариства проблеми реформування ООН, які позначені новаторством, сміливістю, нетрадиційністю і можуть становити інтерес при удосконаленні концепції

реформування цієї універсальної міжнародної організації, а також практичній її реалізації [7, с. 153-154].

Напередодні президентських виборів у Чеській Республіці 2003 р. Вацлав Гавел переніс ще одну складну операцію, а після виборів у своєму останньому президентському виступі сказав: «Сьогодні, від всього серця, я хотів би подякувати всім вам, хто мені довіряв, симпатизував, підтримував. Розлучаюся з вами як президент. Залишаюся з вами, як ваш співвітчизник». І ці слова багато що значили, якщо згадати, що Гавел-письменник мав такий самий сильний вплив на співгромадян, як і Гавел-президент. Не випадково на знак поваги і вдячності президенту й видатному драматургу в Чеській Республіці традиційними стали загальнонаціональні читання творів Вацлава Гавела. А літом 2003 р. цей літературний захід набув міжнародного розмаху: політики й митці читали твори Гавела не лише в Чехії, а й у культурних представництвах країни за кордоном і навіть у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку. Під час відкриття цього всесвітнього чотириденного літературного марафону в Празі, В. Гавел сказав, що якщо коли-небудь буде влаштовано ще один такий марафон з читання його творів, то на ньому, можливо, буде прочитано і ще не написаний твір. Але при цьому 67-ми річний письменник з притаманним йому гумором додав: «Я нічого не обіцяю. Адже в моєму віці людина має право вже нічого не писати» [12].

Сьогодні чехи сумують за своїм лідером, який протягом всіх років президентства був вірним собі – використовував у політиці поняття «совість і мораль» частіше, ніж «доцільність» або «цілеспрямованість», завжди був щирим, прагнув справедливості. Вацлав Гавел, на переконання співвітчизників, був і залишається «символом чеської самосвідомості та стимулом нації», «одним з найвидатніших представників чеського народу в новітній історії». Разом з тим, він до кінця своїх днів залишався великим європейцем, для якого доля своєї країни була неподільно пов'язана з долею й майбутнім усієї Європи. У 2004 р., у розпал Помаранчевої революції в Україні, він писав: «Об'єднана Європа має подати приклад решті світу щодо того, як дивитися в обличчя різним небезпекам і жахам, що захлюстують нас сьогодні. Справді, виконання такого завдання – яке тісно пов'язано з успіхом європейської інтеграції – стало б повноцінною реалізацією європейського почуття глобальної відповідальності» [13].

Помер Вацлав Гавел, після тривалої хвороби, 18 грудня 2011 р. на 76 році життя. Але його будуть довго пам'ятати не лише чехи і словаки, але й інші європейські народи, у тому числі й українці. Ще у 1989 р. Вацлав Гавел був удостоєний Премії Улофа Пальме і Премії миру німецьких книгарів, у 2004 р. в Празі було відкрито Бібліотеку Вацлава Гавела, у 2013 р. його ім'я присвоєно пражському Аеропорту, а ПАРЕ засновано Премію імені Вацлава Гавела з прав людини. В Україні у 2006 р. він був нагороджений Орденом Ярослава Мудрого III ступеня, у 2016 р. на честь Вацлава Гавела перейменували один із бульварів

у Києві і відкрили на честь нього пам'ятну дошку, а у 2018 р. одну із станцій лінії Київського швидкісного трамвая теж перейменовано на честь Вацлава Гавела.

Список використаних джерел та літератури

1. Гавел В. Заочний допрос. – М., 1991. – 214 с.
2. Зарицький О. Вацлав Гавел. Політичний портрет. – К., 2001. – 129 с.
3. Havel V. Na tema opozice // Literarni listy. – Pr., 1968. – Roc. 1. – С. 6.
4. Дидусенко А.А. «Я просто на стороне правды против лжи...» // Политические портреты / Сост. Н.М. Маслова. – М., 1991. – С. 13-34.
5. Гавел В. Трудно сосредоточиться. – М., 1990. – 415 с.
6. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. Пер. с англ. – К., 2003. – 320 с.
7. Зарицький О.М. Деякі аспекти зовнішньополітичної діяльності президента Чеської Республіки Вацлава Гавела // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1998. – № 3. – С. 151-157.
8. Вацлав Гавел. Президент Чеської Республіки // НАТО-ревью. – 1999.
9. Корсак Р.В. Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991-2005 рр.: Монографія. – Ужгород, 2007. – 208 с.
10. Крет Р.М. Процес включення Чеської Республіки до ЄС: критерії і системні параметри // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне, 2005. – Випуск 4. – С. 187-192.
11. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 томах. – Т. 3: Трансформация 90-х годов. Ч.2. – М., 2002. – 464 с.
12. Гавел: «Маю право не писати» // Голос України. – 2003. – 10 червня.
13. Вацлав Гавел. Уроки, які досі дає нам комунізм // День. – 2004. – 12 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/panorama-dnya/uroki>

Виднянський С.В. Вацлав Гавел: символ демократических преобразований в Центрально-Восточной Европе (к 30-летию «бархатной революции» в Чехословакии).

Статья посвящена личности выдающегося чешского культурного и политического деятеля Вацлава Гавела. Автор раскрывает основные этапы биографии известного политика с детства до времен президентства. Охарактеризованы литературная, просветительская, диссидентская, правозащитная и политическая деятельность В. Гавела. Автором осуществлено обобщение роли и влияния личности чешского лидера посткоммунистической Чехословакии и впоследствии Чешской республики в деле возвращения страны в семью европейских государств. Страницы биографии В. Гавела раскрываются на фоне основных процессов транзита Чехии к демократии, а именно в связи с успешными процессами евроатлантической и европейской интеграции. Подчеркивается значительная роль личности первого президента Чешской республики для ее международного признания и установления международных отношений, проевропейской внешней политики. В статье также охарактеризовано налаживание украинско-чешского диалога.

Ключевые слова: Вацлав Гавел, Центрально-Восточная Европа, Чехословакия, бархатная революция, Чешская республика.

Vidnianskyi S. Vaclav Havel: A Symbol of Democratic Change in Central and Eastern Europe (to the 30th Anniversary of the Velvet Revolution in Czechoslovakia).

The article is dedicated to the figure of the prominent Czech cultural and political figure Vaclav Havel. The author reveals the main stages of the biography of this famous personality from childhood to the presidency. The literary, educational, dissident, human rights and political activities of V. Havel are characterized. The author summarizes the role and influence of the personality of the Czech leader of post-communist Czechoslovakia and subsequently of the Czech Republic in the matter of returning the country to the community of European states. The pages of V. Havel's biography are revealed on the background of the main processes of Czech transit to democracy, namely in connection with the successful processes of Euro-Atlantic and European integration. The importance of the figure of the first President of the Czech Republic in its international recognition and the establishment of international relations and the pro-European foreign policy is emphasized. The article also describes the establishment of Ukrainian-Czech dialogue.

Keywords: *Vaclav Havel, Central-Eastern Europe, Czechoslovakia, Velvet Revolution, Czech Republic.*

УДК 94: 323 + 327(94)

Зернецька О.В.

ВІЛЬЯМ ВЕНТВОРТ – ДЕМОКРАТ ЗА СВИТОГЛЯДОМ, АВСТРАЛІЙСЬКИЙ ПОЛІТИК І МАНДРІВНИК ЗА ПОКЛИКАННЯМ

Стаття присвячена Вільяму Вентворту, провідній австралійській політичній фігурі першої половини XIX ст. Він присвятив своє життя встановленню самоуправління, яке закінчилося перемогою в 1855 р. Вивчаючи його життєвий шлях і діяльність, ми дійшли висновку, що він був виключно талановитою людиною: першопроходець-дослідник, письменник, обдарований адвокат (він закінчив юридичний факультет Кембриджського університету з відзнаками), землевласник і державний діяч. У 1819 г. він опублікував книгу «Статистичний, історичний і політичний опис колонії Новий Південний Уельс і підпорядкованих їй поселень на Землі Ван Дімена», котра стала першою книгою, написаною австралійцем про Австралію. Аналіз цього видатного тагнит орис, що написала молода людина, котрій ще не виповнилося й 30 років, дозволяє стверджувати, що ця книга зробила багату основу для того, щоб стимулювати посилення еміграції до Австралії. Вона була розширена, доповнена й перевидана в 1820-му і 1824-му роках. З'ясовано, що повернувшись до Австралії, Вентворт, талановитий оратор і чудовий журналіст, стає провідною фігурою в колоніальному політичному житті в 1820-1830-ті роки, вимагаючи заборони транспортування каторжників та встановити репрезентативне управління, свободу преси, проведення судових вироків за участю суду присяжних. Розкрито, як він боровся за встановлення законодавчої ради (парламенту) і нової конституції в 1840-1850-ті роки; як він зробив початкову освіту для всіх дітей в колонії реальністю і які доклад зусилля для відкриття Сіднейського університету. Підводячи підсумки, можна сказати, що цей великий син Австралії зреалізував все, що він задумав для рідної землі.

Ключові слова: Вільям Вентворт, Австралія, Новий Південний Уельс, еміграція, парламент, конституція, Сіднейський університет.

В авторитетному виданні «Енциклопедія Британніка» є стаття про Вільяма Чарльза Вентворта, який народився 1790 р. (Острів Норфолк, Новий Південний Уельс, Австралія) й помер 20-го березня 1872 р. (Вімборн, Дорсет, Англія). У статті розповідається, що «він був провідною австралійською політичною фігурою першої половини XIX століття. Він присвятив усе своє життя справі самоуправління Нового Південного Уельсу, кульмінацією якого стала конституція Нового Південного Уельсу 1855 р.» [1]. Навіть цього факту було б достатньо, щоб присвятити дослідження його життю і діяльності як справжнього сина Австралії, народженого на австралійській землі від вільного переселенця та жінки-каторжанки. Вони познайомилися на британському кораблі, у складі другої флотилії, яка тримала курс на Австралію. У трюмах перевозили як вільних переселенців, так і каторжників. Ніхто з них достеменно не знав, що їх очікує на далекому кінці світу. Адже Австралія тоді була каторжанським заповідником Британської імперії.

П'ятий континент – останній серед інших континентів Землі, які були відкриті білою людиною. Спочатку це була експедиція голландських мореплавців Віллема Янзона Тасмана у 1606 р. Наприкінці XVIII ст. Британське Адміралтейство (Admiralty) спорядило наукову експедицію на чолі з видатним британським мореплавцем, першовідкривачем, картографом, навігатором, членом Лондонського королівського товариства і капітаном Британського флоту Джеймсом Куком, офіційною метою якої було дослідження походження Венери по диску Сонця. Тому в його команду були включені астроном, ботанік, два художники. Насправді ж завданням Адміралтейства було відкриття нових земель у Тихому океані. 26 серпня 1768 р. корабель її Величності «*Indeavour*» залишив Англію. Джеймс Кук і його команда обігнули мис Хорн і взяли курс на Таїті. Коли перше завдання експедиції було виконане, Джеймс Кук відкрив пакет із секретною інструкцією Адміралтейства стосовно другої частини його мандрів. У конверті був наказ знайти на півдні Тихого океану незнайому «Південну землю» – *Terra Australis*. Слід зауважити, що події відбувалися в період запеклої боротьби тодішніх імперій за загарбання нових колоній і відкриття нових земель. Британська імперія вела у цьому перед. Але не слід було надавати суперникам – Франції, Іспанії, Німеччині, Португалії, Голландії – інформацію про наміри британського істеблішменту.

Яким би карколомним і важким не було це завдання, капітан Кук впорався з ним. Він узяв курс на південь Тихого океану і 19 квітня 1770 р. побачив східне узбережжя невідомої землі. Так Австралія була відкрита Джеймсом Куком. Спочатку він залишався з командою на кораблі і обстежував у бінокль панораму, що йому відкривалася. 23 квітня, він вперше занотував у своєму щоденнику, що побачив місцеве населення, і описав його, як зміг. 29 квітня Кук з частиною своєї команди вперше ступили на землю Австралії, її південно-східну частину. Цю місцевість він назвав Ботані Бей і тут мав перший контакт із племенем аборигенів [3]. Таким чином Австралія стала ще одним володінням Британської імперії.

На той час тюрми Британії були переповнені. Імперський Лондон вирішив використати новознайдений континент на краю світу як свою нову величезну тюрму. Вона призначалася для англійських, ірландських, шотландських злочинців, чартистів і революціонерів-бунтівників. Зрозуміло, що у такий далекий вояж відправлялися не самі тільки злочинці та бунтівники. Їх супроводжували наглядачі, воєнні, цивільні переселенці, а також колоніальна адміністрація на чолі із губернатором, його дружиною, поштою. На борту вітрильника, яким вони здійснили далекі, небезпечні та суворі мандри до Австралії, вони везли худобу, домашню птицю, насіння пшениці, кукурудзи, овочів, фруктів та плодкових дерев. А також воду та запаси їжі для далеких мандрів та на перший час перебування на п'ятому континенті. Пасажири цього корабля майже нічого не знали про далекий п'ятий континент. Їхні знання базувались на звіті експедиції капітана Кука, та цього було зовсім недостатньо

для того, щоб мати уявлення про нову країну, про її природу та клімат, водні ресурси, рослинний і тваринний світ.

До прибуття перших британських поселенців і колоністів, австралійський континент близько 60 тисяч років уже населяли аборигени – корінні австралійці. Їх чисельність складала приблизно 300 тис. осіб [3]. Майже кожне плем'я мало свою мову, свої сакральні місця, свої ареали для полювання та життя. Вони жили у єднанні з природою, вірили, що її треба оберігати, адже вона їх годує і дає їм захист від природних катаклізмів: дощів, повеней, засух тощо. Вони мали свою культуру, міфи, легенди, пісні і вірили у чудесну міфічну землю – *Dreamland*, яка пов'язує їх з предками. Вони ще нічого не знали про білих колоністів і про ту нележку, жорстоку долю, що їм судилася через загарбання їх тисячолітніх прадавніх земель та винищення новопритуленими на їхній багатотисячолітній материк.

Та сталося те, що сталося. 26 січня 1788 р. до Австралії прибув перший флот із британськими каторжниками, переселенцями, військовими. Так була заснована перша колонія – Новий Південний Уельс. Ця дата згодом стала національним днем Австралії.

У складі другого флоту на кораблі «Сюрприз» («*Surprise*»), що прямував з Великої Британії до п'ятого континенту, був батько героя нашої оповіді. Це сталося 1790-го року і ми знаємо це достеменно, тому що, саме в цей час, ступивши на землю Австралії, його англійська мати-каторжанка Катерина Кроулі, яка була засуджена на сім років за те, що вкрала жіноче плаття, народила немовля, якому дали ім'я Вільям Чарльз Вентворт. Молодий вільний переселенець ірландець за походженням, далекий родич аристократів Вентвортів, хірург за фахом Д'Арсі Вентворт визнав це немовля своїм сином. Життя батька Вільяма Вентворта в Англії у студентські роки було голодним. Тому він, як і деякі інші бідні студенти, час від часу брав участь у грабіжництві диліжансів, що прямували до Лондона або навпаки. Люди, які цим займалися, називалися «грабіжниками з великої дороги». Вентворт чотири рази затримувався за цей злочин, але до суворого покарання не дійшло.

Справи в австралійській колонії, якій дали назву Новий Південний Уельс, у нього пішли добре. Він займався своєю професійною діяльністю, а також отримав від губернатора штату непоганий наділ землі, тож став на ній господарювати. Щоправда, мати його сина Катерина Кроулі померла 1800 р. (Вентворт ніколи з нею не був одружений, але жили вони разом). Коли його сину прийшов час здобути шкільну освіту, батько у 1803 р. відправляє його до Англії, де той навчається в Лондоні до 1810 р. Вільям намагається вступити до військової академії у Вулвичі або в Іст-Індійську компанію, та, коли йому це не вдається, він повертається до Австралії.

У 1811 р. Вільям виграє на батьківському рисаку перші австралійські перегони і відразу стає помітною фігурою у Сідней. Губернатор Нового Південного Уельсу Лаклан Маккворі [4] призначає його на посаду провоста-

маршала (тобто щось на кшталт начальника поліції) і нагороджує його 1750 акрами землі (близько 708 га.) У місцевості Непін молодий Вентворт закладає свою садибу Вермонт (яка й до сьогодні залишається власністю його нащадків – Вентвортів) [5].

Високий, кремезний, повний сил та енергії він вирішує із двома іншими австралійцями Вільямом Лоусоном та Грегорі Блехлендом спорудити експедицію, мета якої – перейти гряди Блакитних гір і розвідати, що лежить за ними. Річ у тім, що навіть у ті часи колонія Новий Південний Уельс вже мала нестачу земель, які могли б використовуватися для випасу великої рогатої худоби. Чиста питна вода – це теж велика проблема для п'ятого континенту. Тому троє сміливців зібралися разом, утворили невеликий загін, до якого увійшли ще четверо слуг. У них було декілька коней, необхідні інструменти та припаси їжі. Їх об'єднувала одна мета, хоча за професіями вони були різним людьми. Якщо у Вентворта – наймолодшого з них – вирував дух піонерства і бажання відкрити нові землі і території, дізнатися, що там за горами, то Лоусон, який був за фахом землеміром і топографом, прагнув поправити своє матеріальне становище [6], тоді як Блехленд на той час був багатим австралійським сквоттократом¹ і мріяв стати ще багатшим [8]. Першовідкривачі або як їх ще називали – піонери – розуміли, що пройти крізь непролазні хащі буша², який покривав суцільним килимом гряди Блакитних гір, – завдання майже нездійсненне. Тому вони вирішили піти по їхніх вершинах і в такий спосіб знайти місце, де їх можна перетнути. Вони обрали вірну стратегію і знайшли перехід, що дав їм змогу опинитися по той бік Блакитних гір. Вони побачили розкішні зелені рівнини для випасу худоби, водограї, водоспади, які були названі на честь Вентворта «водоспадами Вентворта» (згодом там побудували невелике місто, що має назву Водоспади Вентворта аби навечно вшанувати пам'ять про одного із сміливих першовідкривачів).

Вони повернулися до Сіднея переможцями, не тільки відкривши нові землі, вони знайшли шлях, який був придатний для переведення худоби через ці гори. Губернатор Маккворі високо оцінив їхній подвиг і винагородив кожного з трьох мандрівників великими земельними наділами. Вентворт отримав 1000 акрів землі, що дорівнює 4 квадратним кілометрам і став помітною фігурою в колонії Новий Південний Уельс. Він і його батько у додаток до

¹ Сквоттократ (австрал. – *squattocrat*) – за звучанням схоже із словом «аристократ» – австралійське визначення заможного володаря землі з перших прибулих на п'ятий континент вільних поселенців, які отримали величезні наділи землі від «Корони» (губернатора Нового Південного Уельсу), для розведення худоби і домашньої птиці і отримання м'яса, молока, яєць, хутра, шкіри, вовни (*примітки та переклад англомовних текстів автора*).

² Бушем (австрал. – *bush*) австралійці називають не тільки непрохідні лісні хащі. Для них це більш широке поняття: невідкорена природа. Відповідно бушмен – це не тільки той хто живе в буші, це взагалі всі мешканці сільської Австралії, але в першу чергу це австралійський сільський пролетаріат – ті, хто ходив за худобою, стригали, погоничі волів, об'їждчики коней, свегмени, старателі тощо.

землеробства займалися ще й торгівлею сандаловим деревом. Молодий Вентворт був на кораблі під час перевезення цього товару з островів Тихого океану до Австралії. І коли раптово помер капітан судна, Вільям сам встав за штурвал корабля і безпечно довів його до Сіднею.

Вентворт більше не хотів бути військовим. Тепер його уподобання змінилися. Він вирішив продовжити свою освіту. Вільям знову їде до Англії і у 1816 р. стає студентом Кембриджського університету. Тому він обирає фах адвоката і успішно стає їм, закінчуючи Кембридж 1822 р. з відзнакою. Він отримує право виступати в суді і захищати підсудних. До того ж він отримав нагороду за кращу поему «Австралазія», яку він склав, уславлюючи в ній Австралію. Згодом він її опублікував і вона дотепер широко відома на п'ятому континенті як взірць патріотичної австралійської лірики.

Поступово вимальовується портрет талановитої людини, творця своєї долі, в якого виходить все, за що б він не брався. У 1819 р., будучи ще студентом Кембриджського університету, Вентворт публікує **першу книгу в світі, яка була написана австралійцем**. Її назва говорить сама за себе: **«Статистичний, історичний і політичний опис колонії Новий Південний Уельс, та залежних від неї поселень на Землі Ван Дімена зі спеціальним перерахунком переваг, які ці колонії надають емігрантам та їх вищості у багатьох аспектах над тими перевагами, які мають Сполучені Штати Америки»** [9]. Важливість цієї книги важко переоцінити. Вона користувалася у Старому світі величезною популярністю. І не тільки у Старому світі. Її читали і в Сполучених Штатах Америки. Варто відзначати, що протягом декількох років вийшли три її видання. Причому кожне видання Вентворт розширював і доповнював. Інтерес до цієї книжки був дуже великим. І це на початку ХІХ ст., у молодого автора-австралійця, сина каторжанки, якому не виповнився ще й 30 років!

Книжка Вентворта – це не такий собі невеликий памфлет або брошура. У ній 468 сторінок і кожна читається з великою цікавістю аж до «Апендіксу». Вона написана з такими знанням справи, що просто диву даєшся. Така робота під силу цілому статистичному бюро, а він впорався сам. Все підтверджено цифрами і розрахунками. Відчувається, що автор добре знався і на статистиці, і економіці, коли веде оповідь про економічну сторону життя в колонії Новий Південний Уельс. Його книга багато зробила для стимуляції еміграції. Вона була перевидана й розширена 1820 і 1824 роках. «Всі напрями його освіти ясно видні в ній: класична – це видно в його риторичному стилі та аргументах, якими він користується з давньої історії; математична – в його підрахунках щодо вовни, яку він вважає найбільш привабливим каналом для отримання прибутків; наукова – це можна побачити в описі його природи Австралії; правнича – коли він пропонує реформи для Нового Південного Уельсу» [5].

Він показує не тільки переваги життя поселенців в Австралії, але розповідає й про негативні сторони ринкової економіки. І при цьому із гумором зауважує, що він не винайшов нічого кращого, ніж теорія Адама Сміта.

Головною метою Вільяма Вентворта, як він сам зізнається у «Передмові» до книги, було відвернути імміграційний потік зі Старого світу до Сполучених Штатів і привернути увагу європейців, що збиралися емігрувати зі Старого світу, до Австралії: «Єдиною метою, яка надавала мені сили якнайшвидше представити мою книгу публіці, – це надати її уявленню картини про благоденство і багатство країни, яка дала мені життя; і я вирішив, що найкраще, що я можу зробити для своєї Батьківщини, це намагатися відвернути широкий приплив еміграції від Сполучених Штатів Америки до берегів моєї країни. Ось чому я розповім вам про переваги австралійського клімату і природи, які притаманні цій землі» [9, р. vi-viii].

Книга складається із вступу, 4 розділів та апендиксу. Перша частина присвячена Новому Південному Уельсу. На початку розділу Вентворт дає точні статистичні дані по місцю знаходження колонії, загальну кількість населення, загальний вид міста Сідней, а також про окремі його райони, опис Сіднейської затоки, обидва її береги і додає свої міркування щодо придатності їх для прийняття кораблів різного тонуажу. Особливу увагу він приділяє природі, Спочатку роблячи наголос на, так би мовити, утилітарному її аспекті: «більша частина цієї країни вкрита гігантськими деревами, але вони дуже відрізняється від тих, які ростуть у Європі. Разом з тим їх деревина дуже міцна і придатна для індустриальних потреб поселенців. Єдиний метал, який ви тут знайдете, – це залізо, яке в деяких місцях чистіше, ніж в інших частинах світу. Є також вугілля у багатьох місцях найкращої якості, а також сланець, вапняк та граніт» [9, р. 2-3]. У річках та морях достатньо відмінної риби; але вугрі, корюшка, кефаль, мерланг, макрель, камбала, палтус, морський язик, скат, – боюсь, що це все, що є знайомим у цій країні» [9, р. 3]. Далі дослідник із притаманною йому прискіпливістю перераховує увесь знайомий йому світ тварин, починаючи від дикої собаки дінго і кенгуру до вомбатів і літаючих білок, більш як 30 різновидів змій, а також скорпіонів, тарантулів та комах. Здавалося б така відвертість у перерахуванні отруйних рептилій та комах може відвернути від Австралії потенційних переселенців, але автор добродушно додає, що не такі вони і страшні, й не так часто зустрічаються на шляху людини, тим більше у її домівці. Щодо дичини, Вентворт відверто каже, що її немає у тому сенсі, в якому звикли до неї в Європі. Натомість існує чудовий світ птахів, і тільки деякі з них, такі як папуги небачених видів, кольорів та розмірів, чорні лебеді, павичі, знайомі європейцям.

Від флори і фауни Вентворт поступово переходить до опису аборигенів Австралії. Його погляд на них – типовий як для перших білих поселенців Австралії. Вентворт змальовує аборигенів як створінь, які стоять на найнижчих щаблях розвитку. Ці істоти із темно шоколадною шкірою нагадують африканців, хоча, зауважує він, волосся в них відмінне від волосся жителів Африки. Вони не займаються землеробством, живуть тим, що знаходять у буші або в морі. Їхня зброя – списи або палиці – неефективна проти білої людини, у

якій є рушниці і гармати [9, р. 5]. Описуючи аборигенів автор стоїть на позиції білих переселенців, які не розуміють або не хочуть розуміти, що нова земля, яку вони освоюють, – це споконвічна земля аборигенів, котрі живуть тут тисячі років. «Тепер хазяї краю – білі. Аборигени використовуються тільки як слуги або чорноробочі на пасовищах або плантаціях. Якщо ж зголодніле плем'я вбивало вівцю на колишній своїй землі, (а тепер ця земля належала чомусь білим скватерами), воно за це розплачувалася життям» [10, с. 113]. Таким нелюдським вчинкам білих піонерів є не тільки фактографічні, але й художні свідчення: «Земля була вкритою кістками аборигенів, яким не вірили, яких поліція вбивала за крадіжку худоби білих. Для тих, хто не умів працювати, існували зубожілі резервації. Але з цієї чи іншої причини вони не були популярними. Більшість аборигенів, які були народженими на свободі, віддавали перевагу зголоднілому життю в буші. Тим не менш, австралійська нація вихвалялась на весь світ своєю Свободою, Мужністю та Чесністю» [11, р. 45-46].

За іронією долі праправнук Вільяма Чарльза Вентворта, який мав тотожні імена і прізвище, як і його ушавлений прапрадід, був ліберальним членом австралійського парламенту (1949-1977 рр.), присвятив своє політичне життя боротьбі за права аборигенів і в 1968-1972-ті рр. був призначеним першим міністром у щойно сформованому Міністерстві соціальних послуг та аборигенних справ [12]. Те, що він планував і втілював у життя – це були його власні ідеї, які випереджали розвиток австралійського суспільства на десятиріччя вперед. Так, його обурювало те, що аборигени не були представлені у переписі населення Австралії, який був здійснений 1967 р. Він подав до парламенту персональний законопроект стосовно референдуму в країні, в якому було лише одне запитання: «Чи включати аборигенів до перепису населення?» Австралійці голосували «за» з великим ентузіазмом. Це відкрило шляхи для законів, які стали прийматися на користь аборигенів. Вентворт-молодший вів активну діяльність, знав життя аборигенів: він часто відвідував поселення аборигенів та вивчив дві з їхніх мов. Вентворт-піонер міг би пишатися своїм праправнуком.

Повертаючись до книжки Вільяма Вентворта-старшого, варто зауважити, що він разом і питаннями про аборигенів, поступово переходить до соціально важливих прикмет життя Сіднею тих часів. Перед читачем постає досить вражаюча картина. І в цьому ми бачимо велику вправність автора. Починаючи огляд міста з губернаторського маєтку, який його, безумовно, прикрашає. Більшість будинків мають досить посередній вигляд, хоча між ними виділяється декілька будівель заможних громадян міста. Він відзначає, що на відміну від європейських міст, в Австралії біля кожного будинку існує велика земельна ділянка і наводить таке порівняння: на площі Сіднею живе 20 тис. поселенців, водночас, як в Європі на такій самій площі живуть 200 тис. мешканців.

У Сідней є базар, який працює тричі на тиждень: у понеділок, середу і п'ятницю. При ньому існують споруди, в яких продавці можуть залишати не розпродану продукцію до наступного базарного дня. За це з них знімається невелика платня. Причому автор прискіпливо перелічує і яка само платня, і чим торгують на базарі, і скільки ці товари коштують.

Він розповідає про дві державні школи, які знаходяться під наглядом губернатора штату Новий Південний Уельс. Одна із шкіл для хлопчиків, де вони здобувають повноцінну середню освіту. Друга – школа-притулок для дівчинок-сиріт із повним пансіоном, у котрій їх навчають тим самим дисциплінам, як і хлопчиків, а також домашнім навичкам – догляданню за худобою та птицею, городництву, шитву – тобто все, що може бути потрібне молодій господині в австралійській родині. За школою-притулком губернатор залишив великий наділ землі. По-перше, там випасалася худоба, аби можна було прокормити сиріток. По-друге, коли юна дівчина закінчивши школу виходила заміж, їй як посаг «відрізався» чималий клаптик землі. Всі мешканці Нового Південного Уельсу повинні були платити податок «на сиріток». Люди робили це. Адже в Австралії в ті часи не вистачало жінок.

І навіть сам автор цієї книжки (що відбулося після її написання і під час життя в Австралії) одружився 1829 р. на Сарі Кокс, дочці колишнього каторжанина Френсіса Кокса, який на той час вже відбув своє покарання і працював у колонії як вільна людина. Спершу Вільям хотів одружитися із старшою дочкою багатого сквоттократа. Та він відмовив Вільяму, коли той попросив руки його доньки. Причому відмова була груба. Сквоттократ вважав себе «вищою кастою» і не хотів мати зятя, матір якого була каторжанкою. Отже, молодий Вентворт добре розумів, що таке соціальна нерівність у колонії Новий Південний Уельс [5].

Другу частину своєї книги він присвячує проблемі: «Як оперує існуюча система управління в колонії Новий Південний Уельс за останні 15 років?». На початку цього розділу автор порівнює природу Австралії з природою таких країн Європи, як кращі частини Франції, Іспанії та Італії. І ставить запитання: «Чому землі Австралії, такі родючі і безкраї, не сприяють прогресу, зростанню, добробуту і незалежності в колонії на п'ятому континенті?» – і сам дає відповідь: «Процвітання націй залежить не від родючості земель і не від чудового клімату, а понад усе – від мудрості тих, хто нею керує та від політики їх інституцій. Розвал, бідність, нестатки та зростання криміналу, це безкінечні похідні поганого керування, так само, як заможність, багатство і щастя – показники гарного керування» [9, р. 159]. Він порівнює справи у Новому Південному Уельсі зі справами у Канаді та інших колоніях Британської імперії і робить висновки не на їхню користь.

Із гіркотою Вентворт відзначає: «Колонія Новий Південний Уельс – єдина під короною Британської імперії, де живуть виключно переселенці-англійці, в якій немає навіть натяку на вільне управління, вона немає ані ради, ані палати,

асамблеї, немає навіть привілея, аби суд здійснювали присяжні» [9, р. 164]. На думку автора, така інституційна неформальність його країни призводить до прецедентів, коли з людьми розправляються без суду і слідства, процвітає жорстокість, у суспільстві починає панувати нездоровий клімат.

Переходячи до політико-економічних проблем, автор наполягає на функціонуванні ринкової системи в колонії, наводячи численні приклади, коли немає вільної торгівлі і багатство від того, що вирощено на полях колонії, концентрується в руках декількох багатіїв. Він знову наводить приклади управління в Канаді, Сполучених Штатах, інших британських колоніях Вест Індії [9, р. 190-191].

Дослідника хвилюють справи, пов'язані із життям каторжан в колонії. Він обурений умовами, в яких живуть каторжники, як з ними поводяться поліцейські і до чого це часто призводить. Вентворт закликає до людяності по відношенню до них. Він впевнений, що «система такого порушення кожного з принципів справедливості, моралі та цілеспрямованості є нестерпною і не може продовжуватися безкінечно. Така політика дуже швидко зруйнує всі здобутки праці в колонії і перетворить її на місце, де беруть верх шахраї, розбійники та вбивці» [9, р. 226].

Автор перебуває у тривозі за долю поселенців, у яких дуже невеличкі наділи землі. Врожаю від них не вистачає, щоби прогодувати сім'ю. І вони йдуть шукати собі роботу у великі фермерські господарства, де беруться за все: від нагляду за худобою, роботи біля маєтку сквоттократа до стригальства тощо. В Австралії вони отримали назву «свегмени»³.

Вентворт свідомо або мимоволі підводить читача до думки: «чому за 30 років існування колонії настало таке різке розділення між багатими сквоттократами і білими вільними переселенцями, які мимоволі стають свегменами?». Піддаючи суворій критиці дії губернатора Блайта, дослідник наприкінці другої частини своєї книги висловлює надію, що австралійським переселенцям стане легше жити на новій землі, в разі, коли уряд скасує привілеї багатій сквоттократії, зніме певні сільськогосподарські та комерційні обмеження «і під головуванням вільного уряду, під його протекторатом, колоністи матимуть змогу без страху жити і розвивати своє господарство, маючи приватні права» [9, р. 252].

У третій частині розвідки Вентворт вдається до розгляду різноманітних альтернативних пропозицій щодо сучасної політики цієї колонії. Політика для нього – це не абстрактні політичні теорії, а скоріше – політекономія життя колонії Новий Південний Уельс. З розрахунками у руках доводить неправильну практику обкладання товарів митом і додає розлогі таблиці. З них видно, як кожний із товарів обкладається подвійним митом у колонії і вираховується

³ Свегмени (від австрал. – *swagmen*) – люди із мішком та скаткою із ковдри за спиною, які пересуваються по Австралії у пошуках кращої долі.

мито на кожний з них у фунтах стерлінгів та в американських доларах. До речі, ці таблиці дають прекрасне уявлення, яким багатим на той час був внесок австралійської колонії до скарбниці Британської імперії. Так, у митних таблицях згадуються такі товари (в тоннах!) як: «сандалове дерево, мушлі з перлами, китовий спермацет, китова олія, вугілля». Або ідея переліку товарів у кількості штук, наприклад: «хутро котика, шерсть, кенгуру, двадцять штук рангоутного дерева з Нової Зеландії, фут деревини у стовбурах дерев або у планках тощо» [9, р. 289].

Четверта частина цієї величезної повчальної книги сповнена аналізом не тільки політичних, економічних і соціальних питань. У ній глибоко висвітлюються відносини під кутом зору британської юриспруденції. Вентворт як правник, що здобуває відповідні знання у Кембриджському університеті, розуміється на морському праві, і на морській торгівлі. Ось чому він ставить у своїй книзі ряд запитань щодо утисків прав торгівельних кораблів австралійської колонії. «Підсумовуючи, я хочу сказати, – писав Вентворт, – що кожна громада, яка не має вільного управління, не може гарантувати безпеку як людині, так і власності, які є головними стимулами життя і діяльності особистості. Це єдиний базис, на якому може бути побудований солідний і тривалий соціальний спокій» [9, р. 327].

У четвертій частині своєї монументальної книги Вентворт серед іншого, аналізує причини збільшення злочинів у колонії Новий Південний Уельс. Поступово він доходить висновку, що покращення життя і соціального спокою у колонії великою мірою залежить від того, аби Британська імперія перестала висилати злочинців до Австралії. На його думку, його батьківщина заслуговує на кращу долю, ніж бути величезною в'язницею для каторжників із Британських островів. У своїх роздумах Вентворт бачить, що соціальне зло, які везуть з собою і розповсюджують по Новому Південному Уельсу злодії, які були в Британії засуджені до страти або яким були винесені тяжкі вироки, часто-густо збігають з-під варти, вбивають чесних переселенців або грабують їхні домівки, гвалтують жінок, займаються крадіжкою їхньої худоби тощо.

Майже через два століття з ним солідаризується сучасний австралійський дослідник Пітер Грабовський, який у своїй книзі «Сідней у бродінні: злочинність, різні погляди на це та офіційна реакція» [13, р. 24-28]. відзначає, що будуючи «криву злочинності» від 1788 до 1976 р. на основі історичних матеріалів, документів, вироків суду, дуже помітно, що найгірша криміногенна ситуація у Сідней була протягом 1788-1840 рр.

Це підтверджує і той факт, що саме у 1840 р. Імперський уряд Британії скасував депортацію злодіїв до п'ятого континенту. Так, це сталося 1840 р., хоча Вентворт писав про це ще у 1819 р. Але він міг пишатися тим, що багато його ідей і настанов щодо життя австралійського суспільства стануть реальністю за його життя.

Вентворт повернувся до Австралії і привіз із собою свого англійського друга Роберта Вордала, який до цього працював в одній з лондонських газет. З ним він започатковує першу в Новому Південному Уельсі і в Австралії в цілому незалежну газету. Він здійснює цей проект який замислив ще коли навчався в Англії у Кембриджському університеті. Його газета «The Australian» стає не тільки першим незалежним виданням в історії п'ятого континенту, але й проривом ідей демократії, рупором опозиції, особливо до губернатора Ральфа Дарлінга, який авторитарно правив у колонії Новий Південний Уельс у 1825-1831 р.. Австралійський простий люд бачив у Вентворті свого захисника і, коли той виступав на зібраннях та мітингах (варто відзначити, що у нього був величезний ораторський хист, гучний голос, неперевершено гострий гумор, і вся його могутня постать велетня, енергія і емоційність) готовий був йти за ним. Ця більшість переселенців, колишніх каторжників та їх дітей отримали в колонії назву «пасторалісти»⁴ або «емансипісти»⁵ на відміну від малої, але дуже багатой групи скватерів, яку прозвали «ексклюзивами»⁶.

Батько Вільяма Венворта помер 1827 р. і останній успадкував від нього дуже великий спадок. Він стає одним із найбагатших людей Нового Південного Уельса, купує землю, що на сході від Сіднея і будує там свій маєток під назвою «Воклюз Хаус». Цей будинок він використовує і для життя, і як свій партійний офіс.

Але як син каторжанки він не міг розраховувати на місце серед ексклюзивів. Його демократизм виявився у тому, що Вентворт став головою партії «пасторалістів», очолив рух пасторалістів, метою якого було задоволення їхніх вимог щодо створення Законодавчої Ради. Він також обстоював ідею, аби суд здійснювався не воєнною поліцією, а обраним судом присяжних. Освічена людина, видатний правник, талановитий оратор, Вентворт у 1820-1830-тих роках скеровує всю свою політичну волю на вирішення таких нагальних проблем австралійського колоніального суспільства, як здобуття рівних прав і статусу для колишніх колоністів і їхніх нащадків. Він багато працює над тим, аби в колонії з'явився представницький уряд, щоб у штаб-квартирі Британської імперії була прийнята заборона щодо подальшого транспортування каторжників на п'ятий континент, щоби розвивались свобода слова і свобода преси.

Вентворт став персональним ворогом тодішнього губернатора Нового Південного Уельсу Ральфа Дарлінга, проти авторитаризму його та його підлеглих він боровся протягом усіх років перебування Дарлінга на цій посаді.

⁴ Пасторалісти (австрал. – *pastoralists*) – ті, хто випасає худобу, пастухи.

⁵ Емансипісти (австрал. – *emancipists*) – ті, хто боролися за права колишніх каторжан та їх нащадків.

⁶ Ексклюзиви (австрал. – *exclusives*) – ті, хто посідає виключне місце у житті та мають в австралійському колоніальному суспільстві найвищий статус.

Офіційний Лондон не брав до уваги численні листи австралійців, що свідчили про деспотизм та грубість губернатора. Коли у останнього закінчився період його правління Новим Південним Уельсом і прийшов час вирушати до Британії на кораблі, в той самий вечір, коли відпливав корабель із Дарлінгом, Вентворт у своєму маєтку «Воклюз Хаус», звідки було видно Сіднейську затоку, влаштував грандіозний святковий прийом на честь відплиття осоружного йому губернатора, на 4000 персон, які заповнили увесь маєток. Закінчив він це свято небаченим до того в колонії феєрверком.

Вентворт обирається віце-президентом Австралійської Патріотичної Асоціації. У його боротьбі за кращу долю австралійців йому дуже допомагає газета «The Australian». Важко перецінити, яким проривом у сфері австралійської демократії в Австралії стала ця газета. Оскільки на п'ятому континенті не були ще чітко прописані закони щодо обмежень діяльності вільної преси, які діяли, наприклад, у Великій Британії, в Австралії з'явилося багато видань вільної преси. «У 1882-му було 146 незалежних газет у штаті Вікторія, 95 – у Новому Південному Уельсі, 47 – у штаті Південна Австралія, 27 – у штаті Квінсленд, 11 – в Тасманії та 4 у штаті Західна Австралія» [14]. Ці дані ми знайшли в музеї австралійської демократії, який знаходиться в старому будинку Парламенту Австралії. Пам'ять про Вентворта вшановується австралійцями через століття. От що містить запис в музеї про внесок у справу демократії в Австралії цієї видатної людини: «Вільям Чарльз Вентворт був найголовнішою фігурою у боротьбі за відповідальне управління в Австралії. І згодом (1842 р.) воно було отримано» [14]. Не всі пропозиції Вентворта були враховані в Лондоні. Так, за губернатором колонії залишилися привілеї отримувати прибутки від неї. Але він вже не мав контролю над цим парламентом і не міг бути його головою.

Видатний австралійський політик Вентворт дочекався того дня, коли в Австралії почав працювати парламент. Він вклав багато сил і політичної волі для того, щоб ця подія відбулася. Він став членом парламенту. Але він хотів бути спікером парламенту. Та його обійшов на перегонах за це місце його політичний супротивник Олександр МакЛі. Вентворт став заступником голови парламенту 1843 р. Але з його неперевершеним знанням правил праці парламенту та всіх його процедур, він моментально завоював практичне лідерство у ньому. Його виступи у Парламенті та у суді присяжних зробили з нього національного героя. Він палко виступав проти «ексклюзивів», називаючи їх «жовтими зміями колонії»⁷ [5] Його виступи і пропозиції, які він висував у Парламенті, підтвердили його славу в Австралії як національного героя, яку він здобув ще протягом 1820-1830-х років. У 1853 р. Вентворт був першим, хто оголосив у парламенті пропозицію про федеральний устрій Австралії.

⁷ Жовті змії в Австралії – чи не найбільш отруйні. Їхній укус призводить до смерті людини.

Противники обвинувачували його у непослідовності. Але це не так. Він сповідував усе своє життя глибоку віру в інтелект. Він хотів бачити австралійське суспільство позбавленим від усього того, що не дає розвиватися мозку і духу людини. Саме тому він веде у парламенті боротьбу за прийняття закону про повну початкову освіту для всіх дітей колонії без винятку. Справа в тім, що у ті часи існували деякі початкові школи при церковних осередках різних віросповідань. Він хотів, аби діти отримували однакову освіту у державних початкових школах, не заперечуючи недільних шкіл при різних церквах. Він зробив все, щоб провести цей закон, і він був прийнятий.

Ще однією великою справою у сфері освіти була його пропозиція про створення Сіднейського університету. Причому так званого «повного університету»: з усіма факультетами та кафедрами. І це йому теж вдалося. Сіднейський університет – перший у всій Британській імперії повний університет. Тут у його боротьбі за вищу освіту в Австралії підтримав його колишній політичний опонент парламентарій Дж. Лоу. Разом з ним та ще з декількома прибічниками Вентворт добивається від імперського Лондону дозволу на відкриття Сіднейського університету. Сам він пожертвував велику суму грошей на будівництво, відкриття та комплектування цього університету. У холі університету стоїть статуя Вільяма Вентворта з білого каррарського мармуру на ознаку його величезного внеску до розвитку освіти на п'ятому континенті. Сіднейський університет був відкритий у 1850 р. Вентворт був одним із членів його першого Сенату.

Наступною його метою була конституція Австралії. Так само, як і зі справою із парламентом, він надсилав до Лондону не один її варіант, починаючи з 1853 р. А 1885-го року він мав щастя побачити вже не проекти, а справжню конституцію своєї країни. Він вирішив, що мета його життя виконана, і провів решту своїх днів в Англії разом із дружиною та кількома дітьми (Вентворт мав велику родину: у нього було семеро дочок та три сини), де жив у графстві Дорсет у помісті Мерлі Хаус з 1854 р. Інші діти залишилося господарювати в Австралії. У 1861-1862 рр. він зробив візит до Сіднею, де він погодиться очолити парламент під час кризи. Він зробив це. А серед інших справ зустрівся із випускниками та студентами Сіднейського університету. Існує фотографія, де він стоїть у центрі численного студентського товариства, і на його обличчі задоволений вираз. Згодом він повернувся до Англії і помер там у колі сім'ї 20 березня 1872 р. Його останньою волею було, щоби його поховали на батьківщині в Австралії.

Його воля була виконана. 6 травня 1873 р. відбувся перший в Австралії державний похорон. Цей день оголосили неробочим днем. Відспівування проходило у кафедральному соборі Святого Андрія, який був увесь вбраний у чорні сукні. На відспівування, яке провів митрополіт Сіднея, були запрошені по білетах 200 чоловік. Вхід був доступний тільки для чоловіків. І серед них 4 жінки – вдова Вентворта Сара, дві його доньки та невістка. Після того

траурний кортеж із труною на катафалку, який був прикрашений улюбленими квітами покійного, попрямував до маєтку Вордсворта «Воклюз Істейт», що знаходиться у 8-9 кілометрах від собору. Кількість людей, які стояли на вулицях Сіднея вдягнені у жалобні вбрання і прощалися із видатним сином Австралії, дорівнювала 60-70 тис. осіб. Такого прощання із народним героєм Сіднею ще не бачив. У процесії було 130 карет на чолі з каретою губернатора. За нею їхали карети із членами Парламенту, за ними – пожежна команда Сіднею потім, – поліція із волонтерів. Були представленні всі чоловічі клуби та гільдії. А далі йшли прості сіднейці, які любили його як свого героя. На поховання прийшли навіть його колишні вороги. Вони теж віддавали данину великій постаті померлого [15].

Вільям Вентворт був похований у скелі, що стоїть на території його маєтку. Це була його воля і цим він підтверджував, що був і лишився австралійцем, сином Австралії, яку любив понад усе, патріотом своєї землі.

Список використаних джерел та літератури

1. W.C. Wentworth // Encyclopaedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www/http://www.britannica.com](http://www.britannica.com)
2. Pages from the Past. The Argus. – Melbourne: National Library of Australia. 1919. – P. 20.
3. Encyclopaedia of Aboriginal Australia: Aboriginal and Torres Strait Islander History, Society and Culture. – Ed. By D. Horton. – Canberra: Aboriginal Studies Press, 1994. – 264 p.
4. Drummond P.A. Lachlan Macquarie. – Mordialloc, Victoria: Green Barrow Publishing, 2016. – 76 p.
5. Piers M. Wentworth, William Charles (1790-1872). // Australian Dictionary of Biography, National Centre of Biography, Australian National University. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://adb.anu.edu.au/biography/wentworth-william-charles-2782/text3961>.
6. Dunlop E.W. Lawson William (1774-1850) // Australian Dictionary of Biography National Centre of Biography, Australian National University. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://adb.anu.edu.au>
7. Denholm D. Sqatting // The Oxford Companion to the Australian History. – Ed. by Graeme Davidson, John Hirst & Stuart MacIntyre. – Oxford: Oxford University Press. 2002. – 738 p.
8. Conway J. Blaxland, Gregory (1778-1853) // Australian Dictionary of Biography, National Centre of Biography, Australian National University. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://adb.anu.edu.au/biography/blaxland-gregory-1795/text2031>.
9. Wentworth W.C. Statistical, Historical, and Political Description of The Colony of New South Wales and Its Dependant Settlements in Van Diemen's Land. – The University of Sydney. Digital collections. Library. – 468 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://adc.library.usyd.edu.au>
10. Зернецкая О.В. Австралийский социальный роман 30-х годов XX в. – Киев: Наукова думка, 1982. – 287 с.
11. Herbert X. Capricornia. – Sydney: Angus and Robertson, 1963. – 548 p.
12. William Wentworth: Maverick of the Australian Politics // Independent. – 24 June. – 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://independent.co.uk>
13. Grabovski P.V. Sydney in Ferment: Crime, Dissent, and Official Reaction. – Canberra: Australian National University Press, 1974. – 234 p.
14. William Charles Wentworth. Exploring Democracy Museum of Australian Democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://explore.moadoph.gov.au/people/william-charles-wentworth>

15. Crocket G. Putting Wentworth to Rest [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sydneylivingmuseums.com.au/stories/putting-wentworth-rest>

Зернецкая О.В. Уильям Уэнтворт – демократ по мировоззрению, австралийский политик и первооткрыватель по призванию.

Статья посвящена Уильяму Чарльзу Уэнтворту, ведущей австралийской политической фигуре первой половины XIX ст. Он посвятил свою жизнь установлению самоуправления, ознаменовавшуюся победой в 1855 г. Изучая его жизненный путь и деятельность, мы пришли к выводу, что он был исключительно талантливым человеком: первопроходец-исследователь, писатель, одаренный адвокат (он окончил юридический факультет Кембриджского университета с отличием), землевладелец и государственный деятель. В 1819 г. он опубликовал книгу «Статистическое, историческое и политическое описание колонии Новый Южный Уэльс и подчиненные ей поселения на Земле Ван Димена», которая стала первой книгой, написанной австралийцем об Австралии. Анализ этого выдающегося *magnum opus*, написанного молодым человеком, которому еще не исполнилось и 30 лет, позволяет утверждать, что эта книга сделала многое для того, чтобы стимулировать усиление эмиграции в Австралию. Она была увеличена, дополнена и переиздана в 1820-м и 1824-м годах. Выяснено, что возвратившись в Австралию, Уэнтворт, талантливый оратор и прекрасный журналист, становится ведущей фигурой в колониальной политической жизни в 1820-1830-ые годы, призывая к запрещению транспортировки каторжников и установлению репрезентативного управления, свободы прессы, проведения судебных разбирательств с судом присяжных. Раскрыто, как он боролся за утверждение законодательного совета (парламента) и новой конституции в 1840-1850-ые годы; как он сделал начальное образование для всех детей в колонии реальностью и как приложил свои усилия для открытия Сиднейского университета. Подводя итоги, можно сказать, что этот великий сын Австралии свершил все, что он задумал, для родной земли.

Ключевые слова: Уильям Уэнтворт, Австралия, Новый Южный Уэльс, эмиграция, парламент, конституция, Сиднейский университет.

Zernetska O. William Wentworth – Democrat by Worldview, Australian Politician and Explorer by Calling.

The article is dedicated to William Charles Wentworth, the leading Australian political figure during the first half of the 19th century, whose lifelong work for self-government culminated in the New South Wales in 1855. While detecting his life-long activity we come to the conclusion that he was an exceptionally talented man: explorer, author, gifted barrister (he graduated from Cambridge University with honours), landowner, and statesman. In 1819 he published a book “Statistical, Historical, and Political Description of The Colony of New South Wales and Its Dependant Settlements in Van Diemen’s Land” which was the first book of Australia written by native-born Australian. The analyses of this outstanding *magnum opus*, written by a young man before his thirties, allow to state that his book did much to stimulate emigration to Australia. It was reissued in revised and enlarged editions in 1820 and 1824. It is found out that while returning to Australia, Wentworth as a gifted orator and excellent journalist became the colony’s leading political figure of the 1820s and 1830s, calling for the abolition of convicts’ transportation and establishing representative government, freedom of the press and trial by jury. It is disclosed how he struggled for the Legislative Council (Parliament) and new Constitution in 1840s and 1850s; how he made primary education for all children in the colony a reality and did his utmost to open Sydney University. In sum: this great son of Australia accomplished everything he planned for his native land.

Keywords: William Wentworth, Australia, the New South Wales, emigration, parliament, constitution, Sydney University.

УДК 94: 327(55+479)

Arash Eftekhari

MAIN FOREIGN POLICY CHALLENGES OF ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN IN THE CAUCASUS (IN IRANIAN HISTORIOGRAPHY)

Following the collapse of the USSR, regional states of the Caucasus faced serious political and economic problems. It needs to be mentioned that some of the fundamental problems existing in the region can be traced back to various historical and social factors that can be analyzed under the issues related with the Third world countries. Recent developments in the region including territorial disputes, economic and military crisis, security and strategic vacancy in the region has caught the attention of major regional and global players like the USA, EU, Russian Federation, Turkey, Iran, Israel, Pakistan, Chechnya and Saudi Arabia. For instance, the USA see the Caucasus and Caspian Sea region as its strategic economic interests, and vital areas. The Islamic Republic of Iran (IRI) as the southern neighbor of Caucasus countries is considered as one of the major regional players. Historical, political, cultural and geographical links with regional countries beside prime and vital issues is of the most fundamental effective factors in regional policies of Iran. Furthermore based ideologies and principals over IRI's domestic and foreign policies have paved the ground for further relationships, confrontation, conflicts and coalitions with regional countries.

Keywords: *Iran, foreign policy, Caucasus countries, national interests, conflicts.*

Following the collapse of the USSR in October 1991 and the dissolution of military, political and economic unions in East bloc, the tensile competition of cold war lasting over half a century, came to end. After the collapse of the eastern super power, a new era in the nature of international relations was started. Emersion of independent countries in Central Asia, Caucasus, and Eastern Europe and the following changes in such areas, urged the compilation of proper strategies for the beneficiary states of the region. Without considering historical, political, ideological and economic situation of the cold war era, one can hardly analyze the nature of inter-state relations as changing ties between capitalist and socialist worlds. Along with advancing technology and science and increasing of variable factors in international structure, sovereign roles of that have become more complicated.

After ending of the rigorous era of cold war in the late XXth century and by the beginning of turbulent XXI century, great and rapid developments have been taken place in international relations arena. Growth of NGOs, increase in regional organizations and unions, formation of economic and political blocs, emersion of important phenomena like terrorism, clash between civilizations, environmental issues, military offences, genocide and growth of nationalism, growth of Islamism, human rights issues and spread of feministic movements continue to exist in recent years.

In such complex situation, all regional and universal players take measures in accordance with their national interests, so that all these actions carried out in the

framework of certain strategies. Based on such issues, one can ponder the strategies and challenges of foreign policies of Islamic republic of Iran (IRI) in the Caucasus.

Caucasus with the total area of 331000 sq km and a population over 27 millions, is located in the west part of Caspian Sea, east of Black sea, north of Iran, north east of Turkey and south east of Russian low lands. The area includes two parts of northern and southern Caucasus that are separated by mountains at the Great Caucasus. The southern part covering 171000 km, which includes three independent countries of Azerbaijan, Georgia and Armenia and the northern part includes autonomous republics of Dagestan, Chechnya, Ingushetia, Gabardine, Balkier, North Ossetia, Karachay Cherkassy and Adige which are inside the Russian Federation [2, p. 10-13, 15].

After the victory of Islamic Revolution in February 1979 and with the plodding consolidation of ruling clergymen (religious leaders) believed in unrestrained appointment of Valiy-e Faqih (supreme religious leader), principals, strategies and political, economic, social, civil and security perspectives with counting on the principal of Valiy-e Faqih establishment of Islamic state were founded [8, p. 44-55]. It should be mentioned that IRI during last 40 years of its life, has had constant and provisional policies, so that according to IRI's state men and with concerning of the nature of it, beside its variable policies some others are fixed and unchangeable.

As though IRI in confrontation with the events of its northern neighbor in 1991 perserving its ideological perspectives and relying on its religious and national interest values, started its regional policies a bit with delay and in a puzzling state. In the early months of the collapse of USSR, Islamic republic of Iran was evaluating the phenomena provisional and with skeptical dim view and according to the statements of Iran's Foreign Policy authorities, IRI's effort to establish relations with new independent republics had to be set with Moscow [14, p. 29].

The following events forced Iran to officially recognize the independence of new republics. The dominant principles over Iran's diplomacy in the early years of dissolution of Soviet Union in Caucasus and ensuing military and political incidents in the region, propagating political Islam and expansion of its economical interests took prime concern. But the lack of harmony among the religious commissioners and the sensitivity of Azerbaijan authorities over the expansion of political Islam did not make effective and persuasive results for Iran in the region. Also the growth of military conflicts and intensifying military and strategic level of Caucasus paved the way for further intervenes of regional and Trans regional powers which mostly in contrast with Iran's policy in the region. And this made it important having a security out look over Caucasus by Iranian authorities. In 1994 after an approximate political and economical consolidation, a major part of Iran's opportunities turned to be a crucial threat against her. In the following lines some accounts of major challenges of IRI in the form of opportunities, threats and achievements will be given. It should be mentioned that the effects of triple factors i.e. internal condition, foreign policy and

the nature of international system will be taken as the most fundamental theory base of issue analysis [6, p. 17].

Before studying the remarked challenges, it should be stated that geographic, economic, social, cultural and humane conditions of IRI is so variable and sophisticated. Right Iran includes more than 1/6 million sq. k and a population over 80 million people including a large variety of languages, cultures, religious and ethnic groups. In the early of 1920, the government as a modern model was founded by Reza Khan after First world war. Reza Khan's puppet regime was founded on the base of the theories of Aryanism, Arianism, Pan farsism, secularism and parrot fashion imitation of west by supporting of political-social movements of the time with the aids of so called intellectual reformists regardless of considering socio-cultural states of the country. The 57 years of despotic ruling of Pahlavies, eventually overthrown by Iranian social revolution in February 1979. Right in the situation with positive and negative acts, people and IRI's government inherit historical, social, political and cultural shortcomings and achievements of Iran's former regime.

Islamic Republic of Iran based on the ground of Islamic ideology and at some points Arianism institute its internal and foreign policy. Major issues related to Islamic sovereign are clearly stated in Islamic republic Constitution. According to several certificates and documents, constitution and other Islamic sources like Holy Quran, Nahj-ol-Balagha, Vilayat-e Faqih theory, prophet Mohammed acts and other Shia jurisprudence sources can be said that:

1. The dominant political and ideological system over IRI is based on Shiite sect and the continuation of Vilayat-e Faqih.

2. The official religion of the country is Shia sect of Islam (believing in 12 Imams leadership) and unless Christians, Zoroastrians and Jewish's the activity of other religion believers are legally forbidden.

3. Despite stressing of the constitution (article 15), all ethnic groups and minorities except Persian speakers, are deprived of teaching and displaying their mother language and cultures except for a small group of Armenians who are free to practice their language and rituals.

4. Despite stressing of the constitution (article 19), there are considerable and outstanding social and economic discrimination among different provinces of the country.

5. Women rights issue beside the others like the problem of low-income families, workers and students demands, unemployment crisis, and other kind of social vulnerabilities like drug addiction and prostitution, all are in a very critical state.

6. The current ruling system by using of oil incomes, religious and national beliefs of people and by relying on middle class and low class, has succeed in making a large complicated religious economical bureaucracy.

7. The opposing groups including critics, opponents and anti-revolutionaries which in the form of undergoes of 1979 revolution, royalists, nationalists, seculars,

reformists, left wing groups, modernists, pro democrats and women right activists which the quality and quantity of their contest curriculums are different of each other.

8. Islamic Republic of Iran in comparison to pre revolution era has had some limited achievements in fields of technology, economy, and development of the middle class of society which is not unrelated to the growth of global economy, abundant oil income and regime's prognosis.

Regarding above issues and assuming that the foreign policy of a country is tracing the internal policy, IRI's foreign policy principles can be summed up in:

Principles of IRI's foreign policy are founded on the ground of ideological and national interests which is performed through glory, expedience and wisdom. Trying to establish a universal Islamic state, supporting tyrannized against tyrant, supporting world Muslims, spreading through Islamic revolution, preserving Islamic sovereignty and independence of the country and also preaching Islam to non-Muslims, all are of the major principles of IRI foreign policy [12, p. 36-44]. Meanwhile elapse of time and effects of internal, regional and international incidents over presenting, interpreting and performing issues participated in different paradoxical policies.

Considering above issues, the foreign policy of IRI in regard to regional countries and her neighbors has diverse fluctuations. According to this, Iran designs and adjusts her foreign policies in regard to regional issues like Palestine crisis, USA direct intervention in region, Afghanistan and Iraq issues, matters related to Central Asia and other regional issues.

The present changes in Caucasus and IRI's foreign policy challenges are of significant importance which takes concerns of Iran, Azerbaijan, Georgia, Armenia and other beneficiary states. It's worth telling that Caucasus problems and challenges cannot be studied without linking it to other global issues. In conformity with the essence of having concern on plans, strategies and major events concerning region including the project of Big Middle East, NATO expansion to east, Trans-Caspian project, South-North Corridor Plan, growth of Occidentalism and anti-Russia groups and major energy projects are necessary.

After Soviet Union dissolution and in its aftermath, the following changes in Caucasus region had direct and indirect effects on its southern neighbor. IRI used up the existent cavity (of power) followed the policy of Active Corporation. But the ensuing events of entering regional and cross-regional players, plodding establishments and consolidation of their regimes, growing a comprehensive contribution with west, having Occidental tendencies and approaching and reconciling IRI's ideological enemies and rivals have squeezed up Iran's acts in the region. IRI authorities puzzled in confrontation with changes of their northern neighbor, trying to call the events just some provisional and temporary, had to balance her bonds through Moscow until full collapse of USSR and declaration of independence of Caucasus republics happened. For this reason IRI delayed in recognition of the independence of Caucasus republics. Interfering other players as with Iran's failing state in accomplishing of her plans has brought about sophisticated

situation which set the stage for considerable challenges and opportunities for IRI. In exact time Iran is facing with security challenges in Caucasus region. Iran's view over Caucasus and regional issues is fully a security view and tries to adjust and balance all her relations according with security issues. Though challenges, threats and opportunities related with Iran can be summed up in:

1. Confrontation of political-economic, western-oriented bloc including the United States, Turkey, Azerbaijan and Israel with regional, strategic and military bloc including Russia, Iran, Armenia and their allies.
2. Issues concerning Caspian Sea including its fair division and militarization.
3. Expansion of all-out ties among Turkic-speaking states under Pan-Turanism and formation of the united Azerbaijan.
4. Armenian aggressions to Azerbaijan's territory and Nagorno-Karabakh crisis.
5. Varied cooperation of NATO member states with states of the region and the issue of NATO expansion toward East.
6. Growth of Islamism in some parts of Azerbaijan Republic and Autonomous Republic of Chechnya.
7. Expansion of economic, trade and oil ties among region states and the west.

It should be mentioned that brief explanation of above-mentioned items is fully necessary to get familiar with the subject of the article.

The first important regional issue is confrontation between western-oriented coalition (the United States, Turkey, Azerbaijan, Israel and their allies) and regional conservative coalition (Russia, Iran and Armenia) in different ideological, political, economic and military aspects [13, p. 193-212]. Without any detailed elaboration and by considering basic historical oppositions between two main players, i.e. the United States and Russia, the position and stance of Iranian government, concerning regional issues is clarified.

In brief, Islamic republic of Iran is accused of trying to achieve nuclear weaponry, support of terrorism and violation of human rights by the United States. The U.S and its allies have arrived in the Middle East and they invaded to Iraq and Afghanistan for democratization of the region and uprooting terrorism. The flexibility of Libya and North Korea in front of America and its allies can be analyzed under this framework. In such a situation, to maintain its former revolutionary stance and its internal and external status, Iranian government has to assume stance. Along with this, it had to create a strategic, provisional and unstable alliance with countries and groups opposing west's influence in region. These interactions have ideological inconsistencies and are totally political. So, we can say that although Iran's alliance with Russia and Armenia can meet short term interests of the parties, the continuation of these relations in long run will be against Iran's religious and national interests. Because by taking a look at principles and ideals of Islamic revolution, stabilization method of Vilayat-e Faqih system, leaders' ideas, principles of foreign policy of the Islamic republic of Iran, peoples slogans and their attitudes toward officials on one hand and Iran's varied ethnic, religious and geographic structure along with external

factors like independence of former soviet republics and democracy growth in the region, in other hand, one can perceive complicated and critical situation of Iran and the region.

The second challenge of Iran in the region is the varied issues related to Caspian Sea. Influence and intervention of non-littoral countries in Caspian Sea issues, issues of fair division of the sea, issues concerning discovery, extraction and transit of Caspian Sea energy, its militarization, environmental issues, transit facilities and food-water resources are the important issues that have drawn attention of countries of the region and foreign countries, after the collapse of the former Soviet Union. It should be mentioned that before the collapse of former Soviet Union, varied issues of the region including Caspian Sea, had very little importance. After the collapse of Soviet Union, great developments have occurred in Caspian Sea zone. In recent years, the littoral states (Russia, Azerbaijan, Kazakhstan, Iran, and Turkmenistan) have asserted different plans and ideas regarding above mentioned issues. At present situation, water borderline of Astara-Hosseinghulu has determined Iran's share as 12,5% and the other countries, based on bilateral or multilateral treaties, have divided bed and surface of the sea into national parts. Islamic republic of Iran acclaims that according to Golestan (1813), Turkmenchay (1828), Movaddet (Friendship) (1920) and 1941 treaties, should possess 50% or at least 20% of the sea. Also Iran sees bilateral treaties as illegal and is in favor of non-militarization of the sea. In Iran's viewpoint, intervention of foreign countries and companies are totally against national and security interests of the region and any compromise should be made by participation of all of the littoral states of Caspian Sea [1, p. 126-128]. But during recent visits and contracts of the all countries around the Caspian Sea achievements important results.

The other important regional issue for Iran in Caucasus and central Asia is imagine the rapid growth of pan-Turkism idea and increase in security, military, political, economic and cultural interactions among Turkic-speaking countries of the region. This issue has considerable internal and external aspects. Varied ethnic-social structure and existence of different ethnic, lingual, religious, and geographic gaps in a so called national government which was established and introduced to the world as monarchy of Iran after the Britain-led coup of Reza-khan Mirpanj is obvious. Mismanagement of Iran's political-cultural officials since taking the power by Pahlavi family up to the present time and promotion of non-democratic and harmful phenomena like dictatorship, totalitarianism, chauvinism and mono-party systems under superstitious titles of Aryanism, Islamism and tendency toward creating unity and national convergence have had so many reverse and negative impacts. In the present society of Iran, there are Turks, Persians, Kurds, Arabs, Baluchs, Turkmens, Lors, Gilaks, etc and different religious groups including Muslims (Shiite and Sunni), Christians, Jews, Zoroastrians ,etc. which live in different parts of Iran. Ethnic and religious inconsistencies among them are increasing. For instance, historical and contemporary request of more than 30 million Azerbaijanis and another Turkic-

speaking people of Iran in cultural and economic and political fields are highly significant [10, p. 204].

Iran's officials have negative position about ethnic requests of people and they don't pay attention to it and also don't fulfill the least demands. It has led to critical security situation. In this situation, along with growing of different ethnic and religious thoughts including prolepsis of Turkism and formation of united Azerbaijan in Iran and Caucasus, consequences like centrifugal tendencies, lack of attention to sovereignty, hatred to officials, growth of nationalist political-cultural organizations, paying attention to over sea interests and finally tendency toward enemies of the central government are being formed, which have turned to one of the main sources of threat for Iran.

Nagorno-Karabakh crisis and Armenian aggregation to Azerbaijan's territory is one of the important and determining issues of the region. This crisis has direct and indirect effects on Iran's foreign policy in Caucasus. It is necessary to say that the old dispute between Muslims and Christians or in other words, the new dispute between Turks and Armenians that began since early twentieth century years. After ratification of Golestan (1813) and Turkmenchay (1828) treaties between Russia and Qajarian government, as well as Edirne Treaty (1829) between Ottoman and Russians empires, the way was paved for migration of Armenians to some parts of Nagorno-Karabakh and present Armenia. First World War events and consequently expel of Armenians from Ottoman Empire made many catastrophes, including Muslims and Azerbaijanis massacre in both sides of Aras river by Armenian Dashnaks [9].

In this case, we face an astronomic figure of 2 377 072 about Armenian massacre in the book "Massacre of Armenians" by Esmail Raein, which needs more thinking [5, p. 63]. However, the baseless claims of Armenians Does not comply with any scientific evidence. As they claim that during First World War and by mandatory migration of Armenians, millions of them have been killed. Dashnaks use this complicated issue as a pretext for justification of their atrocities, genocides and aggressions against people of Azerbaijan and Turkey and are dreaming about greater Armenia. After First World War and by increase in concentration of Armenians around Chokhour Saed (Yervan) and consequently formation of Armenia state (1918-1920) and by granting 9000 sq km to Armenians by Democratic Republic of Azerbaijan under Mohammad Amin Rasoulzadeh's leadership, considerable effect were made for security and stabilization of Armenia.

10 years support of Armenia by Bolsheviks and their mutual assistance have fortified the Armenian ideas of aggression and belligerence. Bloody events of 1905, 1906 and 1918 and beginning of Nagorno-Karabakh crisis in 1988 up to now have had regrettable results. At present during the clashes about 20% of Azerbaijan's territory is under Armenians occupation and approximately 30000 Azerbaijanis have lost their lives and 50000 Azerbaijanis have been injured.

Also nearly 1 million Muslim Azerbaijanis have been displaced. Depth of such aggression and atrocities is so great that it has attracted attention of world's public

opinion. In such situation, Iran's stance and actions as an Islamic and Shiite state is highly crucial and determining. Although Islamic republic of Iran, under the framework of the organization of Islamic conference (OIC) and by statements has condemned Armenians aggression to Azerbaijan's territories [1], by some focus on Islamic Republic of Iran's foreign policy principles and all-out cooperation between Iran and Armenia in different strategic levels and signing of more than 100 important pacts on political, security, economic and cultural fields, the real position of the Iran is clarified [7].

Anyway, Tehran's emphasis on dual actions and statements as well as reinforcement of aggressor Armenia's and Karabakh separatist groups' economic basis, regional prestige and position against Azerbaijan's national interests show the criticality of the issue. It can be said that decision making and implementing inconsistent policies against Nagorno-Karabakh dispute show involvement of Iranian government in an important internal and regional challenge.

After the collapse of former Soviet Union, NATO's attention toward East and expansion of military and political cooperation with eastern Europe and Caucasus countries have faced and eye-catching growth. As World War II finished, Soviet Union and the US established East and West blocs and their confrontation started. East bloc who was represented by former Soviet Union emphasized on Marxism-Leninism and West bloc who was represented by the U.S emphasized on liberalism and its manifesto capitalism. These two blocs formed all political, military, security and economic developments of 45 year period of the cold war epoch. In that epoch, military Warsaw pact as the symbol of East bloc and NATO as western countries symbol had decisive importance. After the collapse of former Soviet Union, Warsaw pact lost its efficiency in practice and the West bloc countries, by revision and improvement of NATO structure, could set new missionary duties for the organization. Based on this policy, expansion toward east and its influence in Eastern Europe and common wealth countries started. At present, most of Eastern Europe countries are NATO members and the rest of the countries on the region including Georgia and Azerbaijan have cooperation with NATO under projects like partnership for peace (PFP). It should be mentioned that expansion of cooperation among republics and NATO will facilitate the process of their partnership and merger into NATO.

NATO's expansion toward East and its approach to Iran and Russia borders have important military, political, security and economic threats and dangers. Islamic Republic of Iran, relying on Islamic defensive and offensive as well as anti-western, anti-American democracy, anti-colonialism positions, support for the oppressed, regional interactions and, if possible, expansion of Islamism and Iranism in regional level, has wholly opposed NATO. Influence of NATO on Iran's neighbor countries and its military operations in Afghanistan and Iraq are totally against interests of Iran and regarded as a military, political and security threat to Iran. So, Iran's government

follows policy of cooperation with countries opposing NATO's Eastward expansion, and this is one of the main challenges for Iran's foreign policy [3, p. 116-117].

Another issue which can be a source of opportunity or threat for Iran's interests is tendency for Islamism and growth of Islamic radicalism in Caucasus. Historical, racial, cultural and religious relations among people in both sides of Araz River are so obvious that, imposing political borders, in the past or at present, has never been able to destruct their profound favors. Caucasus people, during the history, have been dealing with 3 religions: Islam, Christianity and Judaism. By now, the majority of Shiite Muslims inhabit in Azerbaijan and Christians in Armenia and Georgian. Expansion of Islam in Azerbaijan and some parts of Georgia, Dagestan, Chechnya and some other autonomous republics of north Caucasus is so obvious.

According to this, growth of Islamism, after the soviet collapse, is very important. Beginning of new rounds of fighting of Chechnya Muslims against Russian dominance has gained ultra-regional aspects. Also, along with growth of Islamic identity in Azerbaijan republic, creation and activity of Islamic institutes is obvious. This is related to Armenian-Muslim wars in Nagorno-Karabakh and propaganda and influence of Islamic countries like Iran in the region [14, p. 77].

In any terms, Iran's government, regarding Islamism, has faced some very important opportunities and threats. Use of religious potential of people against secular states, gaining international prestige, implementation of political, security, economic and cultural plans by native Muslims and promotion of political and religious legitimacy of ruling regime in Iran are among the opportunities. On the contrary, lack of attention to Azerbaijani Muslims massacre by Armenians, not supporting fighting of Muslims in Chechnya, assistance and cooperation with Russia and Armenia as enemies and killers of Muslims, selective support of Muslims in Azerbaijan, Palestine, Chechnya, Iraq, China, Sudan, etc according to Iran's short term ideological goals, which is contrary to its foreign policy principles can turn to an effective threat against Islamic republic of Iran's religious and national interests. Now, emphasis on such contradictions by Iran's internal and external opposition is regarded as an effective challenge. Also it must be mentioned that Iran's position against Islamic radicalism and al-Qaida, which is hated by most of the world communities, is totally unclear and complicated.

The other issue is expansion of economic, trade and oil cooperation among the states of region, especially Georgia and Azerbaijan republic with west, which has various dimensions and is implemented in parallel with western states strategic and political plans. Most of the existing plans in Caucasus are aimed at penetrating in commonwealth countries and impeding dominance of totalitarianism in the region. Curtailing hands of avowed west from newly independent countries and hindering growth of communism, Islamism, totalitarianism and independent political systems are among the goals that have shadowed on regional projections and developments. Countries of the region have never been dissatisfied with expansion of economic ties with west and they have perpetually pointed to necessity of cooperation with western

countries in order to repair the injuries caused by collapse of Soviet Union and for economic growth [17, p. 146-147].

So, entrance of western trade, economic, service, and oil companies in the region, and signing of various contracts is increasing. Implementation of important regional plans like Baku-Tbilisi-Ceyhan energy transit pipe line, Baku-Supsa oil line, Azerbaijan-Georgia-Turkey railroad, Nabucco pipeline, Trans-Caspian project, various oil consortiums, economic-trade interactions among central Asian countries and Caucasus, granting different loans by World Bank and international monetary fund (IMF) are among them. Islamic Republic of Iran is bordering with all of them and has the opportunities to take the optimized adventures. But such issues like supremacy of west in political-economic situation and existence of intimate ties among the states of the region with west are so obvious. In other hand, Iranian government's emphasis on anti-western stances, various accusations on Iran about achieving nuclear weaponry, violation of human rights and terrorism, strategic interactions between Iran and Russia, unclear positions about regional developments, inconsistency of Iranian government in politic, religious and cultural terms with countries of the region are among the obstacles that confine Iran's economic-trade activities in Caucasus.

At the end it should be said that paying attention to above mentioned basic terms in future developments process is totally vital so that mismanagement of above mentioned issues will have crucial consequences and will affect the whole region of Middle East and Caucasus. According to this, one can conclude that the present issues in Islamic republic of Iran's foreign policy in its own way are extensive and decisive.

Also considering the challenges of Islamic republic of Iran in the region has the capacity to comprehensive analysis and the main frameworks of Iranian Internal and foreign policies have the capacity to create realistic outlooks. Therefore, Iran's position and attitude toward such issues like western predominance in the region, growth of pan-Turkism, united Azerbaijan issue, strategic cooperation with Russia and Armenia, Nagorno-Karabakh dispute, issues regarding Caspian Sea and Caucasus' economic-trade issues is highly decisive and will have effective role in current developments.

References

1. فلشردی محمدحسین. ژئوپلیتیکی کفقاز و سیلیت خارجی جموری لریلامی ایران پتیران، دشریکدفر مل دهی وسیتادسیپاه. چاپ اول، 1381، 511 ص. (Afshordi Mohammad Hossein. Geopolitics of Caucasus and Islamic Republic of Iran's Foreign Policy. Tehran: Islamic Revolution Guard. Headquarter and Commanding Faculty, 2002.)
2. امیر احمدیان بمرام. جغرافیای قفقاز پتیران. موسسه ی چاپ و نشرارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، 1376 (Amir Ahmadian Bahram. Geography of Caucasus. Tehran: Foreign Ministry Publication Institute. 1997).
3. امیر احمدیان بمرام. امنیت جموری آذربایجان و نیتوفصلانامه ی مطلقات لریای مرکزی قفقاز، شماره 42، 1382. Amir Ahmadian Bahram. Security of Azerbaijan and NATO. Central Asia and Caucasus (Quarterly, No.42, 2003)

4. بیانات وزارت امور خارجه در خصوص محکومیت تجاوز ارضیت ازبک خاک آذیجان. روزنامه مکیهان 1372/5/23.
Statement of Foreign Ministry about Condemning Aggression of Armenia to Azerbaijan's ()Territory. Keyhan Newspaper, 1372/5/23.
5. رهنگان لاس ماعمل. قتل عام ارمنیان بمران، چاپ محمدری، چاپ دوم، 1351، ص 274. (Rain Esmail. Armenians' Massacre. Tehran: Heydari Publication. 2nd Impression, 1351, pp. 6-63)
6. رحمدلی روح الله. چهار چوبیت تحلیلی برای سیاست خارجی جم موری لاسلامی ایران بترجمه محمدرضا طبیب بمران، نشر رنی، چاپ اول، 1380، ص 214. (Ramezani Ruhollah. Analytical Framework for Islamic Republic of Iran's Foreign Policy. Translated by: Alireza Teib. Tehran: Nei Publication, 1st Impression, 2001.)
7. روزنامه اطلاعات 1385/4/15 شماره 23669. (Ettelaat Newspaper, 1385/4/15. No.23669.)
8. سجادپوری محمدکاظم. سیاست خارجی جم موری لاسلامی ایران بمران، دفتر مطالعات سهیلی و بین لاطلی، چاپ اول، 1381، ص 187. (Sajjadpoor Seyyed Mohammad Kazem. Iran's Foreign Policy. Tehran: Foreign Ministry Political and International Studies Bureau. 1st Impression, 2002.)
9. سرداری رضاصمد. قتل عام لاسلامیان در دوسوی ارس بترجمه نشر اختر، چاپ سوم، 1383، ص 211. (Sardarinia Samad. Massacre of Muslims in Two Sides of Aras. Tabriz: Akhtar Publication. 10th Impression, 2004.)
10. شفا بربندا. مرزها و برادری، طران و چالش هویت آذیجان بترجمه هاشم ارس قلی بمران، نشر الیوس، 1385، ص 255. (Shafer Brenda. Borders and Brotherhood. Iran and the Challeng of Azerbaijanian Identity. Translated by: Yashar Sadaghiani Azar. Tehran University: Ulus Publication, 1st Impression, 2006.)
11. قانون لاسیلی جم موری لاسلامی ایران فصل دهم. (Islamic Republic of Iran's Constitution, chapter 10.)
12. محمدی فیوجهر. اصول سیاست خارجی جم موری لاسلامی ایران بمران، نشر ارات امیکور، چاپ اول، 1366، ص 159. (Mohammadi Manoochehr. Principles of Islamic republic of Iran's Foreign Policy. Tehran: Amir Kabir Publication. 1987.)
13. طلمی غلامرضا قافاز و قدیت هافر اهلوقه ای فصلنامه مطالعات لایای مرکزی قوقاز، شماره ی 42، تابستان 1382. (Hashemi Gholamreza. Caucasus and Ultra Regional Powers. Central Asia and Caucasus Studies (Quarterly. Number 42, summer 2003.)
14. هرزیگ ادمند. طران و حوزه جوی شوروی سابق بترجمه هکلهها انشامی کبری بمران، دفتر مطالعات سهیلی و بین لاطلی، 1375، ص 85. (Herzig Edmond. Iran and Southern District of Former Soviet Union. Translated by: Camelia Ehteshami Akbari. Tehran: Foreign Ministry Political and International Studies Bureau. 1996.)
15. Fairbanks Charles and others. Strategic Assessment of Central Eurasia. Washington D.C: The Atlantic Council of United States, January 2001.
16. İbrahimli Xallədin. Yeni Avrasiya Qafqazı. Xəzər Universiteti nəşriyyatı, Bakı: 2000.
17. S. Islam, "Capitalism on the Silk Route?" in M. Mandelbaum (ed), Central Asia and the World (New York: Council on Foreign Relations Press, 1994), pp. 147-76.

Ефтехарі А. Основні проблеми зовнішньої політики Ісламської Республіки Іран на Кавказі (в іранській історіографії).

Після розпаду СРСР регіональні держави Кавказу зіткнулися з серйозними політичними і економічними проблемами. Слід зазначити, що деякі фундаментальні проблеми, що існують в регіоні, можуть бути пов'язані з різними історичними і соціальними чинниками, які можна аналізувати в рамках проблем, пов'язаних з країнами третього світу. Останні події в регіоні, включаючи територіальні суперечки, економічні та військові кризи, безпеку і стратегічні інтереси в регіоні, привернули увагу великих регіональних і глобальних гравців, таких як США, ЄС, Російська Федерація, Туреччина, Іран, Ізраїль, Пакистан, Чечня і Саудівська Аравія. Наприклад, США розглядають регіон Кавказу і Каспійського моря як область своїх стратегічних, економічних і життєво важливих інтересів. Ісламська Республіка Іран (ІРІ) як південний сусід країн Кавказу вважається одним з головних регіональних гравців. Історичні, політичні, культурні та географічні зв'язки з країнами регіону, крім першорядних і нагальних питань, є найбільш фундаментальними факторами регіональної політики Ірану. Більш того,

засновані на ідеології і засади внутрішньої і зовнішньої політики ІРІ підготували ґрунт для подальших відносин, конфронтації, конфліктів і коаліцій з країнами регіону.

Ключові слова: Іран, зовнішня політика, країни Кавказу, національні інтереси, конфлікти.

Эфтехари А. Основные проблемы внешней политики Исламской Республики Иран на Кавказе (в иранской историографии).

После распада СССР региональные государства Кавказа столкнулись с серьезными политическими и экономическими проблемами. Следует отметить, что некоторые фундаментальные проблемы, существующие в регионе, могут быть связаны с различными историческими и социальными факторами, которые можно анализировать в рамках проблем, связанных со странами третьего мира. Последние события в регионе, включая территориальные споры, экономические и военные кризисы, безопасность и стратегические интересы в регионе, привлекли внимание крупных региональных и глобальных игроков, таких как США, ЕС, Российская Федерация, Турция, Иран, Израиль, Пакистан, Чечня и Саудовская Аравия. Например, США рассматривают регион Кавказа и Каспийского моря как область своих стратегических, экономических и жизненно важных интересов. Исламская Республика Иран (ИРИ) как южный сосед стран Кавказа считается одним из главных региональных игроков. Исторические, политические, культурные и географические связи со странами региона, помимо первостепенных и насущных вопросов, являются наиболее фундаментальными факторами региональной политики Ирана. Более того, основанные на идеологиях и принципах внутренней и внешней политики ИРИ подготовили почву для дальнейших отношений, конфронтации, конфликтов и коалиций со странами региона.

Ключевые слова: Иран, внешняя политика, страны Кавказа, национальные интересы, конфликты.

УДК 327.82(497.2)

Добровольська А.Б.

МОЛDOVA: ПОШУКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ – ВІД ІМПЕРСЬКОГО МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ

У статті розглядаються процеси пошуку національної ідентичності Республіки Молдова пострадянського періоду. Проаналізовано умови, в яких відбувалися реформи в країні, та фактори, які впливають на напрями і перспективи подальшого розвитку молдовського суспільства. Показано, що трансформаційний процес, який з самого початку передбачався як демократичний, протікав в обстановці соціально-політичних криз і конфліктів, коливань у внутрішній і зовнішній політиці та мав нелінійний хвилеподібний характер. Державотворення в Молдові супроводжувалося виникненням ідейно-політичних і культурних розколів у політичній еліті та в масах молдовського суспільства, які то посилювалися, то пом'якшувалися з певною періодичністю. Зазначено, що Республіка Молдова практично єдина в Європі країна, де криза національної ідентичності являє собою визначальний фактор поляризації поглядів політичних сил. Зроблено висновок, що незавершеність процесу національної самоідентифікації в Молдові посилюється дією зовнішніх факторів, в результаті чого держава виступає предметом впливу більш вагомих суб'єктів міжнародної політики.

Ключові слова: пострадянський простір, Молдова, національна ідентичність, перехідні процеси, політична консолідація, геополітичні чинники, політичні партії, проблеми демократизації.

Події кінця 1980-х – початку 1990-х років у Європі і світі, які ознаменували закінчення протистояння двох полюсів сили: США і СРСР, повернули в історію держави і нації, які складала в минулому Російську імперію. На карті Євразії з'явилися країни, ряд з яких вперше у ХХ столітті здобув незалежність і можливість самостійно розбудовувати власну державність. Республіка Молдова – одна з таких держав.

Молдова, яка успадкувала своє ім'я від однойменного середньовічного князівства, отримала в спадок і його складні геополітичні характеристики – розташування між Європою і Євразією у безпосередньому оточенні більш вагомих суб'єктів міжнародної політики. У середні віки і в новий час – це були Османська, Австрійська, а потім Австро-Угорська та Російська імперії, інтереси яких неодноразово перетиналися на її території. Після розпаду СРСР Молдова, як західний фланг євразійського простору, межує з Румунією, зі сходу – з Україною.

До російсько-турецької війни Молдова, як і Волощина, перебувала в залежності від Туреччини. У 1812 р. частина території Молдови між Дністром і Прутом, яка набула назву Бессарабія, увійшла до складу Російської імперії.

З усіх титульних народів радянських, а потім і пострадянських республік молдовани мають найбільш невизначену і суперечливу етнічну самосвідомість. Двозначність є навіть у самому етнонімі – молдовани. Західна (від Прута) частина Молдови в 1859 р. об'єдналася з князівством Волощина в єдину румунську державу. Населення цієї частини Румунії продовжувало називатися

молдовани за приналежністю до регіональної і субетнічної спільноти (однієї з ряду подібних спільнот, що утворили румунську націю).

Румунський історик Ф. Костянтиніу пише: «відмінність ситуації у Бессарабії і ситуації у Трансільванії і Буковині була пов'язана з тим, що в Бессарабії, на відміну від румунських земель в Австро-Угорщині, між жителями, що говорять розмовною румунською мовою (назвати їх румунами все ж не можна), і титульною нацією не було релігійного бар'єру. У Трансільванії румунові, щоб стати угорцем, треба було відмовитися від віри (православної або уніатської), у Російській же імперії це було не потрібно, і молдованин-бессарабець, що прагнув увійти до російських елітарних прошарків міг стати росіянином непомітно» [1, с. 253].

У 1912 р. молдовани становили лише 14% населення міст Бессарабії (євреї – 37%, росіяни – 24%, українці – 16%) [2, с. 41]. Національний розвиток бессарабських молдован (у переважній більшості – неписьменних селян) відрізнявся від розвитку запрутських румунів. Становлення в Бессарабії молдовської інтелігенції і буржуазії (груп, які, як правило, є носіями нової національної самосвідомості) йшло дуже повільно, і впродовж до 1914 р. російські молдовани у більшості своїй зберігали донаціональну свідомість. На відміну від Трансільванії і Буковини, відсутність у Бессарабії еліти (як ментальної, так і етнічної) позбавила населення верстви, залученої до роботи з національного визволення. Після Першої світової війни, трансільванцям у створенні об'єднаної Великої Румунії історією була відведена активна роль, бессарабці ж у політичному житті Російської імперії займали пасивну позицію.

Провідною силою руху за відділення Бессарабії від Росії 1918 р. стали трансільванські румуни (військовополонені), відповідно і нова національна свідомість ставала прорумунською, а не молдовсько-бессарабською. 27 березня 1918 р. Сфатул Церій (Рада краю) – імпровізований парламент, що проголосив себе в умовах революційного хаосу органом влади в Бессарабії, прийняв рішення про її входження до складу Румунії. Почався період цілеспрямованої політики румунської влади на інтеграцію бессарабських молдован у єдину румунську націю. Однак для такої інтеграції у відносно відсталій Румунії післявоєнних часів не було ані достатніх сил, ані часу.

У 1940 р. у результаті поділу сфер впливу між СРСР і Німеччиною, а потім за підсумками Другої світової війни, Бессарабія увійшла до складу СРСР. Основна її частина (без ряду районів, переданих Україні) разом з частиною земель по Лівобережжю Дністра, що ніколи раніше не належали до історичної Молдови, а в міжвоєнний період входили до Молдовської АРСР у складі України, утворила Молдовську РСР. За часів СРСР національний розвиток молдован набув у цій новій радянській республіці специфічних особливостей.

Як зазначає Д. Фурман: «молдовани-бессарабці жили у відриві від запрутських румунів у складі Росії у 1812-1918 рр. і у складі СРСР у 1940-1941 і 1944-1991 рр. Це – дуже великий період часу, за який, навіть незалежно від

зусиль російських і радянських властей, не могло не скластися деякого відчуття спільноти і відмінності від молдован, які жили в іншій країні і в інших умовах» [3, с. 282].

Розвиваючи приєднані території, радянське керівництво прагнуло домогтися повної їх економічної, політичної, ідеологічної інтеграції до єдиного імперського організму. Політика комуністичного керівництва не була безуспішною – у Молдові майже повністю був відсутній дисидентський рух, а прояви націоналізму (підпільні організації, публічні виступи і тому подібне) були слабкими і епізодичними [4].

Кінець ХХ ст., попри соціально-культурну кризу початку 1990-х рр., надав республікам колишнього СРСР історичну можливість відновлення національної державності. Необхідність оновлення національно-державних ідентичностей на пострадянському просторі посилювалася політичними, технологічними і культурними трансформаціями початку третього тисячоліття: глобалізацією, розвитком інтернет-технологій і становленням транснаціональних ідентичностей, регіоналізацією політичного простору та сплеском локальних самоідентифікацій. У цих умовах національно-державні ідентичності відчували подвійний тиск: з боку наднаціональних і субнаціональних – регіональних, локальних, віртуально-мережевих – ідентифікаційних «викликів» [5-7].

У період перебудови, на пострадянському просторі відбувався підйом національних рухів, актуалізувалося відновлення історичного досвіду. Духовне пробудження народів пострадянського простору супроводжувалося усвідомленням того факту, що накопичення, зберігання і трансляція соціально-значимої інформації, яка лежить в основі етнічної ідентифікації, виступає обов'язковою умовою існування суспільства, без чого складно відтворити національну державність. Відповідно зростала актуальність теоретичного осмислення і систематизації досвіду, що висвітлює своєрідність історичних шляхів народів СРСР. Різні аспекти формування на пострадянському просторі моделей національно-державної ідентичності знайшли своє відображення в роботах В. Капіцина, А. Міллера, Г. Бордюгова, Р. Шевченка, І. Шишкіна і багатьох інших вчених-істориків і політологів [8-12].

До істориків і політологів активно долучалися представники інших напрямів соціо-гуманітарного знання (філософії, соціології, культурології), які суттєво розширили поняття національно-державної ідентичності стосовно соціально-політичних і соціокультурних процесів, що протікають на пострадянському просторі. Розгорнулася широка полеміка з проблем набуття національної самосвідомості, а також про ставлення до радянської культурної спадщини в різних державах колишнього СРСР. Зазначені наукові дискусії, як і раніше, зберігають теоретичну та практичну актуальність, оскільки після розпаду СРСР проблеми становлення нової історичної свідомості, пов'язані з набуттям політичної незалежності, так і не знайшли остаточного вирішення у більшості держав пострадянського простору.

Експерт у галузі історичної політики І.С. Шишкін зазначає, що «одним із наслідків розпаду Радянського Союзу стало переміщення історії в епіцентр політики. На пострадянському просторі «історична політика» перетворилася на високоефективний інструмент вирішення політичних і навіть геополітичних завдань. Практично у всіх колишніх союзних республіках вже понад двадцять років по ключовим історичним подіям ведуться запеклі політичні, а не історичні дискусії. Вони стали неминучим наслідком принципово різного ставлення опонентів до майбутнього своїх країн і народів ...» [12].

Слід зазначити, що серед наукових робіт, які розглядають проблеми національного будівництва, у пострадянських країнах переважає сегментований підхід, коли аналізується історичний досвід окремо взятої пострадянської держави. Такий метод дозволяє реконструювати найбільш значущі прояви суспільної політики «пострадянського типу», проте не дає можливості побачити загальну панораму «образу минулого» на пострадянському просторі в цілому.

Розпад Радянського Союзу і утворення на його території нових суверенних держав супроводжувався виникненням і подальшим розвитком цілого ряду складних і суперечливих соціо-політичних і соціально-економічних процесів і явищ. Побудова національної державності у колишніх радянських республіках носила непослідовний і конфліктний характер. Протиріччя пострадянського транзиту протягом більш ніж двадцяти п'яти років поглиблювалися низкою чинників, які справляли значний вплив на становлення національно-державної ідентичності в країнах колишнього СРСР.

Здійсненню політики ідентичності в республіках колишнього СРСР перешкождала системна соціально-економічна криза 1990-2000-го рр., оскільки фокус уваги масової свідомості у той період був зміщений у бік вирішення нагальних економічних і соціально-побутових проблем. «Парадигма виживання», в рамках якої відбувався розвиток пострадянських суспільств на початку і в середині 1990-х рр., не тільки сприяла розвороту до «первинних» соціально-побутових потреб, а й продукувала ностальгічні соціально-політичні настрої.

Не менш важливою обставиною, яка також негативно позначилася на процесах становлення національно-державної ідентичності у пострадянських державах, став внутрішній розкол національних еліт, інституційна розбалансованість систем державного управління. І, як наслідок, – звуження «горизонтів» політичного планування в умовах загальної соціальної невизначеності. На початку ХХІ ст. до зазначених факторів у ряді країн пострадянського простору (Грузії, України, Киргизії, Молдові) додався фактичний колапс державності, за яким відбувся ряд «кольорових революцій».

До факторів, які мали негативний вплив на процеси формування національно-державної ідентичності також можна віднести різноскладність і фрагментованість пострадянських суспільств. Особливу складність процеси

формування національно-державної ідентичності набули в пострадянських республіках, що відрізнялися політико-культурною та етнополітичною неоднорідністю, – подібна ситуація виникла в Молдові.

Ігнорування прихильниками об'єднання Молдови з Румунією історично сформованого етнічного різноманіття у регіоні, де молдовани тяжіють до румунів, тюрки-гагаузи – до Туреччини, а росіяни й українці – до східнослов'янського світу, призвели до виникнення політично нестабільних територій [13].

У 1990 р. Верховна Рада Молдовської РСР, яка тоді ще входила до складу Радянського Союзу, прийняла «Висновок комісії по пакту Молотова-Ріббентропа, в якому акт створення МРСР проголошувалося незаконним, а приєднання Бессарабії до СРСР – окупацією румунських територій». 27 серпня 1991 р. парламент Молдови прийняв Декларацію про незалежність, у якій пакт Молотова-Ріббентропа і закон СРСР «Про утворення союзної Молдовської РСР» були визнані такими, що втратили силу. Декларація скасовувала «акти розчленування національної території 1775 і 1812 років», які позбавляли молдовське князівство ряду земель, що дозволило відмовитися від визнання кордонів, які склалися в регіоні [14]. Відповідно до Декларації незалежності офіційна мова незалежної Молдови ставала не молдовською, а румунською [15]. Слід зазначити, що закони про мову, які переводили молдовську з кирилиці на латиницю та оголошували її державною мовою і вимагали знання цієї мови для посадовців державної служби, були прийняті ще у серпні 1989 р. Верховною Радою попереднього періоду.

Становлення державності РМ значно ускладнювала наявність у пострадянській Молдові внутрішніх етнонаціональних рубежів слов'янського, тюркського й романського народів. Оскільки проголошення незалежності на основі етнічної єдності Молдови з Румунією означало б радикальний і остаточний розрив з Росією та перспективу перетворення етнічних слов'ян на крихітну меншість у великій державі з відмінним минулим і сьогоденням, на територіях, де переважало російськомовне населення, це призводило до протидії проявам уніонізму.

Реакція на поширення румунського уніонізму проявила себе активізацією сепаратистських рухів на індустріально розвинених землях Лівобережжя Дністра, які увійшли до складу Молдовської РСР за радянської влади. Результатом громадянської непокори стало виникнення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (з 1991 р. – Придністровська Молдавська Республіка), утворення якої було проголошено на проведені в Тирасполі 2 вересня 1990 р. II Надзвичайному з'їзді депутатів всіх рівнів Придністров'я. Загроза ліквідації кордону по Пруту створила кордон по Дністру. 25 серпня 1991 р. (одночасно з Молдовою) Верховна Рада ПМРСР прийняла «Декларацію про незалежність ПМРСР». У червні 1992 р. між молдованами і придністровцями спалахують військові сутички, в ході яких

Румунія надала Молдові «істотну військову допомогу» [16, с. 91]. Згодом присутність російської армії перевела конфлікт у статус замороженого і закріпила існування сепаратистської держави в Придністров'ї.

Спільні для більшості радянських республік процеси самоідентифікації, які набули в роки перебудови форму національного самоствердження, в Молдові найбільш виражено проявили себе жорстким ідеологічним протистоянням. У результаті внутрішньополітичної невизначеності сепаратистські тенденції, окрім Придністров'я, виникли і у крихітної болгарської меншини в Гагаузії, населення якої також є етнічно чужим Румунії. Осередок напруги, що виник на півдні Молдови в Дубоссарах, привів до проголошення невизнаної республіки Гагаузія. У новій незалежній державі – Республіка Молдова – склалося два сепаратистських анклавів, в одному з яких перебувала російська армія, у наслідок чого і саме державне утворення сприймалося значною частиною його громадян як щось тимчасове і перехідне – до об'єднання.

Підвищена нестабільність внутрішньополітичної системи Республіки Молдова стала закономірним проявом незавершеного пострадянського транзиту, що знаходило своє органічне продовження у політиці національно-державної ідентичності. В умовах численних внутрішніх протиріч, значного конфліктного потенціалу, накопиченого ще за радянських часів, що проявилось з набуттям Молдовою політичного суверенітету, історія стала розглядатися не як ресурс державного будівництва, що сприяє виробленню консолідуючої ідентичності, а виключно як ідеологічний фактор, спосіб впливу на політичних опонентів.

Фахівці відзначають, що на початок 2010-х рр. на пострадянському просторі сформувалися різні за своїм концептуальним підґрунтям моделі ставлення до радянської спадщини: конфліктна – національно-центрична модель; модель поляризації суспільства, як правило за етнолінгвістичною ознакою; і модель «примирення», основу якої складав набір етноцентричних архаїчних сюжетів. Серед найбільш помітних специфічних рис формування національної ідентичності В. Титов позначає: «спробу штучного удавлення національної історії, з елементами цілеспрямованої міфологізації історії, націленість на знищення радянської символічної спадщини» [17, с. 142].

Прояв національно-центричної моделі конструювання національно-державної ідентичності в більшості держав пострадянського простору, як правило, базувався на тенденційній «антирадянській» інтерпретації історичних фактів, з притаманним їй сприйняттям Росії як наступниці ідеологічної спадщини радянського минулого, а отже геополітичного та соціокультурного супротивника.

З розпадом СРСР і набуттям незалежності колишні радянські республіки мали визначити як свою цивілізаційну приналежність, так і власне місце в системі міжнародних відносин, зокрема, характер зв'язків з іншими країнами, як з регіональними і нерегіональними лідерами, так і з безпосередніми

сусідами. Беручи до уваги обмеженість або гостру нестачу власних ресурсів національного розвитку (виробничих, технологічних, фінансових, енергетичних, сировинних), пострадянським країнам необхідно було забезпечити свій національний суверенітет максимально ефективними методами та уникнути потрапляння у політичну або економічну залежність від більш розвинених і потужних держав. Вагому роль у вирішенні цих завдань наряду з мобілізацією внутрішніх ресурсів було покликане зіграти проведення активної зовнішньої політики на базі національних інтересів, і пріоритетів, а також механізмів їх досягнення.

В основу міжнародної політики цілого ряду пострадянських країн лягли концепції «багатовекторності», які згодом стали найважливішою характеристикою їх зовнішньополітичного курсу. Проголошення більшістю пострадянських країн «багатовекторності» в якості основного, базового принципу зовнішньополітичної діяльності було закономірним проявом протиріч, пов'язаних з пошуком національної ідентичності. Ці концепції реалізовувалися у різних формах і згодом набули помітних відмінностей у послідовності та ефективності їх реалізації.

Через чверть століття після свого утворення, держави пострадянського простору стали істотно відрізнятися одна від одної за характером політичних систем, та за рівнем економічного розвитку, а головне – за своїми стратегічними цілями, прагненнями і орієнтирами. Ці відмінності були обумовлені бурхливими і неоднозначними процесами формування національної державності, в котрих відбивалися як істотні зрушення в розстановці основних внутрішньополітичних і соціальних сил, так і зміни, що відбувалися у міжнародній обстановці. Як наслідок виникли серйозні відмінності в підходах нових незалежних держав до вибудовування відносин зі своїми зовнішньополітичними партнерами, як у двосторонньому, так і в багатосторонньому форматах.

На практиці декларація прихильності багатовекторності часто зводилася або до пріоритетного зміцнення зв'язків з «колективним Заходом» (США, НАТО і ЄС), або до орієнтації переважно на регіональних партнерів (Китай, Туреччина, Іран), або до участі в реалізації євразійського інтеграційного проекту, очолюваного Росією. Як зазначає Г. Чуфрин «жоден з цих напрямків зовнішньополітичної діяльності не став домінуючим на пострадянському просторі», і для всіх пострадянських держав, включаючи союзників Росії по ОДКБ і ЄАЕС, є характерною відсутність послідовного зовнішньополітичного курсу» [18, с. 24]. Більш того – окремі сегменти політики багатовекторності отримують пріоритетне значення у зовнішньополітичній практиці, доповнюючи інші, або навіть змінюючи їх, на різних періодах розвитку тих чи інших пострадянських країн. Особливо помітною є схильність зовнішньої політики пострадянських держав до «потреб» поточного моменту. Іншими словами,

проблема формування сталого і послідовного зовнішньополітичного курсу нових незалежних держав ще далека від свого вирішення.

З часом, попри декларовану політику «багатовекторності», державам пострадянського простору доведеться більш чітко визначитися зі своїм місцем у новій системі міжнародних відносин, оскільки політика переважного числа як регіональних (ЄС, Росія), так і нерегіональних лідерів (США), не передбачає рівноправних відносин і серйозно обмежує можливості нових незалежних держав, перетворюючи їх на акторів без суверенітету. Більшість партнерів не визнає за колишніми радянськими республіками права на проведення незалежної зовнішньої політики і вимагає зробити однозначний вибір виключно на свою користь, що суперечить національним інтересам нових незалежних держав, породжуючи нові загрози і конфлікти.

Слід підкреслити, що досягненню ефективності зовнішньополітичної діяльності пострадянських країн перешкоджає той факт, що оскільки вони все ще знаходяться в стадії довготривалого транзиту, у них не сформувалися (або не цілком сформувалися) стійкі національні пріоритети. Тому коливання в їх зовнішньополітичних курсах, що відображають інтереси різних груп і кланів, які продовжують вести запеклу боротьбу за владу, є цілком закономірними. Так, декларуючи прихильність принципам «багатовекторності», одні з держав пострадянського простору на практиці прагнуть забезпечити вирішення своїх зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних завдань, вдаючись до пріоритетного зміцнення зв'язків з Євросоюзом і НАТО, інші бачать вихід в активізації орієнтації переважно на регіональних партнерів, треті беруть участь у реалізації євразійського інтеграційного проекту, очолюваного Росією [17].

Після розпаду СРСР західна частина пострадянського простору, на відміну від більшості інших колишніх союзних республік, отримала можливість оголосити себе Європою (як це сталося у республіках Прибалтики), оскільки цей регіон є Європою географічно. Молдова, Білорусь та Україна, як західний фланг євразійського простору, також прагнула до Європи. Однак ментально, громадська думка цієї частини колишнього СРСР коливалася, що було обумовлено як історичним минулим (співіснування в рамках єдиної держави), так і територіальним становищем (на західному напрямку ці республіки межують з країнами Євросоюзу, зі сходу Україна та Білорусь – з Росією, а Молдова – з Україною). Стан суспільства та ідентифікаційні відмінності знайшли свій прояв у зовнішньополітичних орієнтирах названих держав.

Сьогодні велику роль у регіоні відіграє політика Польщі, Румунії та Угорщини – країн, з якими межують ці нові незалежні держави, що певним чином впливає на зовнішньополітичні пріоритети, яким віддає перевагу еліта трьох пострадянських республік. На зовнішню політику Молдови значний вплив справляє наявність невизнаної Придністровської Молдавської Республіки, яку уряд РМ реально не контролює. В Україні подібна ситуація склалася у зв'язку з анексією у 2014 р. Криму і виникненням невизнаних так

званих «Донецької» і «Луганської» «народних республік». Білорусь, населення якої етнічно є більш однорідним, на відміну від Молдови та України, характеризує досить стабільна внутрішньополітична ситуація.

Оскільки політичний дискурс і самовідчуття у цих нових незалежних державах різняться між собою, – процес входження до європейських структур проходить з різними швидкостями. У Білорусі прагнення на Захід обмежують потреби економіки, яка цілковито залежить від зв'язків з Росією. Україна намагається стати повноправним членом європейської спільноти – з 2015 р. її еліта (за рідкісним винятком) націлена на реалізацію заяв про швидке входження до складу Євросоюзу і НАТО. У республіці Молдова обраний у 2016 р. президентом І. Додон, долаючи опір уряду, зміцнює російський вектор молдовської політики. Як наслідок, суспільство РМ, як і її еліта розколоті ідеологічно.

З початку утворення Республіки Молдова прорумунсько налаштовані національно-патріотичні сили спрямовували країну в західному напрямку, темпи цього політичного дрейфу то прискорювалися, під тиском уніоністів, то дещо уповільнювалися протягом цілого ряду років. Зазначена тенденція спостерігалася не тільки після приходу до влади у 2009 р. коаліції відверто прозахідних політичних партій, включаючи Демократичну, Ліберально-демократичну і Ліберальну, але і в період правління в країні Партії комуністів (2001-2009 рр.). Характеризуючи зовнішньополітичний курс ПКРМ у ці роки, журнал «Проблеми національної стратегії» зазначав, що «ця політична сила, яка формально виступала на захист прав російськомовного населення і традицій дружби з Росією, конституційного нейтралітету і політичної багатовекторності Молдови, на практиці послідовно і результативно проводила політику розширення співпраці РМ і НАТО» [19, с. 81].

Надалі ж коаліція прозахідних політичних партій у різному її поєднанні стала все більш явно і послідовно виступати не тільки за інтеграцію Молдови до Євросоюзу і розширення співпраці з НАТО, але і за фактичну відмову від національного суверенітету країни на основі приєднання до Румунії. В якості обґрунтування такого зовнішньополітичного курсу були висунуті не тільки тенденційно підібрані історичні, мовні, етнічні та економічні аргументи, а й факт існування тривалого конфлікту між Республікою Молдова і Придністровською Молдавською Республікою. Використовуючи знаходження Оперативної групи російських військ у Придністров'ї в якості основного аргументу, прозахідні правонаціоналістичні і прорумунсько налаштовані сили виступали за відмову Молдови від закріпленого в її конституції статусу нейтральної та позаблокової держави з подальшим приєднанням до НАТО.

Стан внутрішнього соціально-політичного становища РМ того періоду демонструє соціологічне опитування Інституту публічної політики, метою якого була оцінка політичних уподобань різних, за етнічною приналежністю, груп населення Молдови. Виявлені тенденції поляризації суспільства, які

намітилися в країні, показували, що румуни більше, ніж молдовани, були схильні вважати, що країна йде в неправильному напрямку (70,3% румунів і 53,8% молдован). У румунів більше, ніж у молдован, проявлялося невдоволення політикою прокомуністичних властей у всіх сферах (у сільському господарстві – 75,7% і 71,5%, освіті – 62,2% і 49,9%, культурі – 59,5% і 54,1%, охороні здоров'я – 73% і 69,2%, зовнішній політиці – 70,3% і 60,3%). Економічну ситуацію в Молдові як погану і дуже погану оцінювали 37,8% румунів і 23,3% молдован відповідно. Вважали, що при комуністичному уряді корупція посилилася – 45,9% румунів і 34,2% молдован. Відповідно Закон про люстрацію підтримували 45,9% румунів і 30,6% молдован [20].

Проведене опитування також продемонструвало взаємозв'язок розподілу за національною самоідентифікацією з політичним розмежуванням по лінії праві – ліві. Довіру до Партії комуністів виявили – 8,1% румунів і 41,6% молдован; навпаки, до уніоністської Соціал-ліберальної партії – 37,8% румунів і 13,8% молдован, до Християнсько-демократичної народної партії – 40,5% румунів і 14,7% молдован. Вважали, що ПКМ найбільш відображає їх інтереси, – 0% румунів і 55,5% молдован. Заявили, що на референдумі про вступ до ЄС голосували б «за», 72,9% молдован і 81,1% румунів.

Етнічні румуни в Молдові справляли дедалі більший вплив на суспільно-політичну орієнтацію країни. Поширенню ідей прозахідної орієнтації в РМ сприяло посилення привабливості Румунії, яка у 2007 році стала членом Євросоюзу. Д. Фурман відмічав, що: «румунський президент Т. Бесеску прямо закликає молдован увійти до ЄС найкоротшим шляхом – через Румунію – і каже, що Румунія – єдина європейська країна, яка залишається розділеною» [3, с. 311].

Бухарест, з часів Російської імперії і Радянського Союзу, конкурував з Москвою за вплив на Молдову (Бессарабію). Румунія, якій за останні роки вдалося якісно змінити свої позиції у регіоні, справляє все більший вплив на ситуацію в РМ. У Бухаресті широко обговорювали перспективи об'єднання двох країн. Згідно опитування, проведеного фахівцями *INSCOP Research*, у березні 2016 р., майже 40% румунів були упевнені, що об'єднання РМ і Румунії принесе останній цілий ряд переваг (не згодні з цим твердженням були 28,5% респондентів і майже 32% опитаних не змогли однозначно відповісти на це питання, або відмовилися на нього відповідати) [21].

Після охолодження відносин Молдови з Росією, Румунія стала головним економічним партнером та постачальником фінансових ресурсів РМ (тільки у травні 2016 р. Президент Румунії Клаус Йоханніс підписав закон про виділення Молдові фінансової допомоги на суму в 150 мільйонів євро [22]). Окрім економічної складової, що ставить РМ у залежне становище, її вразливість підвищила неготовність Бухаресту підписати базовий договір, який би на юридичній основі закріпив взаємне визнання суверенітету і територіальної цілісності двох країн. Відсутність відповідної правової бази, яка сприяла б

усуненню накопичених за століття територіальних суперечок, загострювала проблему ідентичності в Молдові та актуалізувала ідеї уніонізму.

Просуванню політичних інтересів Румунії сприяла активна роздача румунського громадянства на території Молдови. РМ визнала подвійне громадянство, а Румунія надає громадянство всім, народженим на її території починаючи з 1940 р. Змагаючись за вплив у регіоні Бухарест діє симетрично Росії, яка, використовуючи подібні політичні практики, свого часу надавала громадянство населенню Придністров'я. Результативність роботи Національного бюро по громадянству Румунії наглядно демонструє кількісна динаміка: якщо у 2009 р. було видано 22 000 паспортів, а у 2010 р. – 41 800, то у 2011 р. вже близько 100 000. У період з 1 січня 2002 р. по 11 квітня 2016 р. було схвалено 385 167 заяв, про надання (відновлення) румунського громадянства, поданих молдовськими громадянами [23].

Ілюстрацією успішності політики уряду Бухаресту можуть служити дані перепису населення Молдови 2014 р. Згідно з інформацією, поширеною Національним бюро статистики, при загальному падінні чисельності населення (з 3 383 332 у 2004 р. до 2 913 281 осіб – у 2014 р., без урахування даних по Придністров'ю), за останні десять років кількість румунів у Молдові зросла більш ніж у 10 разів (з 2,2% до 23,18% – у 2014 р.). Чисельність молдован зменшилася майже на 20% і налічує 56,82%. За цей період у країні помітно зменшилася і кількість представників національних меншин: українці становлять 7,62% населення (у 2004 р. – 8,4%); росіяни – 5,46% (у 2004 р. – 5,9%); гагаузи – 3,89% (у 2004 р. – 4,4%); болгари – 1,64% (у 2004 р. – 1,9%) [24]. Є відомості, що румунські паспорти отримують навіть жителі Придністров'я, у тому числі і представники придністровської еліти [18].

Більшість представників політичної верхівки Молдови має румунське громадянство [25], що становить потенційну загрозу лобіювання інтересів бізнесу чи політичних кіл сусідньої країни. Однак для пересічних молдован подвійне громадянство не завжди означає вираження політичної лояльності Москві чи Бухаресту. Мотиви отримання румунського громадянства можуть бути різними, і в першу чергу вони пов'язані з бажанням легко виїжджати до Європи. Наявність паспортів сусідніх країн дозволяє активним громадянам Молдови виживати у складних економічних умовах, полегшуючи перетин кордону (з 2 913 281 осіб, що проживають у країні, 329 108 є вимушеними мігрантами). У той же час зрозуміло, що молдовани з румунським громадянством будуть позитивно ставитися до перспективи об'єднання і, у всякому разі, не будуть сприйнятливі до румунофобії.

Оскільки в Молдові не тільки дозволено громадянство кількох країн одночасно, але й не заборонено особам з декількома паспортами займати державні посади, політика роздачі паспортів на території РМ серйозно впливає на молдовські реалії. Станом на початок 2018 р. громадянами Румунії були: спікер молдовського парламенту А. Канду, лідер Демократичної партії

В. Плахотнюк, а також більшість суддів Конституційного суду. У всіх міністерствах, не виключаючи і силові, працюють румунські радники і молдовани з румунським громадянством [26]. Директор Інституту дипломатичних і політичних досліджень і питань безпеки В. Осталеп прогнозує, що «скоро молдован взагалі не залишаться у державних структурах» [27]. Виникає перспектива, коли більшість громадян Молдови можуть виявитися громадянами сусідньої держави, що становить перешкоду розбудови державності у РМ.

Бухарест контролює суспільно-політичну ситуацію Молдови не тільки за допомогою масової паспортизації населення, а й через підписаний у 2012 р. військовий договір, за яким молдовська армія фактично підпорядковується румунському генштабу. Часом раніше було підписано угоду по лінії МВС, після чого стало можливим використовувати румунську жандармерію під час придушення заворушень у Молдові. Оскільки Придністров'я розглядається Кишиневом як частина Молдови, то будь-яке загострення ситуації може спричинити за собою запрошення румунських силовиків за умови, якщо загострення визначити як заворушення.

Підпорядкування ідеям румунського уніонізму в Республіці Молдова має свої об'єктивні передумови. У міру ерозії офіційної ідеології в усьому СРСР йшов процес звернення інтелігенції до культури дорадянського періоду. Однак молдовська дорадянська історія і культура – це історія і культура тієї Молдови, яка стала частиною Румунії і яка влилася до загальнорумунської історії і культури. Як наслідок занурення до світу культури, створеної на основі румунської мови молдовсько-румунськими класиками ХІХ ст. призводило до дихотомії самосвідомості, оскільки неминуче наражалось на національну міфологію протиставлення нащадків римлян і даків слов'янам, яка поділялася цими класиками [17].

У наслідок того, що етнічний бар'єр між бессарабськими молдованами і румунами практично був відсутній і діалектичні відмінності розмовної мови молдован мало відрізнялися від розмовних мов інших румунських субетнічних груп, у Молдові вони привели до спроб створення на їх основі румунської національної ідентичності. У молдовських школах замість історії Молдови упродовж 1990 – 2006 рр. вивчалася історія румунів, яка пізніше була об'єднана із всесвітньою історією [28]. Незважаючи на «розчинення» історії румунів у загальній історії, суть шкільної історичної освіти не змінилася («програми і підручники складають на конкурсній основі місцеві автори, але випускаються вони на гроші румунського уряду» [29]). З приходом до влади президента І. Додона питання про зміст підручників піднімалося, але не набуло остаточного вирішення.

Ствердженню ідей уніонізму в Республіці Молдова сприяли прорумунсько налаштовані сили в парламенті Молдови: вони прийняли закон, який обмежує мовлення російських ЗМІ, піднімали питання про вихід РМ зі складу СНД і т.д.

Якщо президент І. Додон не підписував законопроекти подібного роду, Конституційний суд відсторонював його, на деякий час, від виконання президентських обов'язків, а прем'єр-міністр ставав виконуючим обов'язки глави держави і підписував закони, вигідні уніоністам.

Наприкінці 2017 р. Конституційний суд Молдови позитивно відреагував на законопроект про зміну в Конституції назви державної мови з молдовської на румунську [30], оскільки, на думку суддів, Декларація незалежності, в якій державна мова називається румунською, превалює над конституцією, де мова продовжує називатися молдовською [31]. Подібна ситуація, як вважає В. Осталеп, склалася через те, що «судді відкрито говорять про те, що є уніоністами і громадянами Румунії. Тобто за їх посередництвом реалізуються державні інтереси Румунії» [27]. Громадянами Румунії є п'ятеро з шести членів Конституційного суду Молдови, у тому числі й колишній його голова – Олександр Тенасе [32, с. 80].

Вплив Румунії у РМ можна назвати тотальним: замість власної історії вивчається історія румунів, а мова офіційно називається не молдовською, а румунською. Незважаючи на це, більшість молдовських громадян не хоче об'єднання з Румунією, а північ і південь Молдови у разі поглинання її Румунією мають потенціал до збройного опору, оскільки ані Румунія, ані контрольовані нею молдовські еліти так і не змогли запропонувати прийнятну для переважної більшості молдован ідею входження країни до складу Румунії. Спроба поширення ідей уніонізму з боку Румунії на території Молдови приховує небезпеку посилення опору на російськомовному півночі і гагаузькому півдні.

У разі відмови від декларованої конституцією РМ принципу постійного нейтралітету і зміни її статусу як незалежної держави, або входження в НАТО, країні може загрожувати територіальний розкол у результаті виходу з її складу Гагаузії. На користь такого сценарію висловилося більше 95% учасників референдуму, проведеного в цьому автономному регіоні у 2014 р. До румунізації негативно ставиться як південь Молдови, населений гагаузами, так північ країни, що є в переважній більшості російськомовною. Крім невирішеної придністровської проблеми у Кишинєва при продовженні румунізації потенційно виникає ще гагаузька і «російська» [33].

В умовах запеклої внутрішньополітичної боротьби успіхом опозиційних сил Молдови стала перемога проросійськи налаштованого лідера соціалістів І. Додона у другому турі президентських виборів у листопаді 2016 р., на яких, відповідно до рішення Конституційного суду країни, переможець вперше з 1997 р. знову визначався всенародним голосуванням, а не через голосування в парламенті.

Попри тотальну румунізацію політичної верхівки Молдови, значна частина населення (в основному етнічні слов'яни) ставиться до ідеї об'єднання з Румунією критично. Наприкінці 2017 р. 62,8% опитаних молдован висловилися

проти об'єднання, – підтримували його лише 22,2%. Проти вступу Молдови в НАТО виступили 60,8%, а 20,2% були готові бачити свою країну членом НАТО. Проблема у уніоністів була і з персональною політичною підтримкою. За підтримку послідовного противника об'єднання з Румунією президента І. Додона висловлювалося більше 35% громадян Молдови, приблизно 22% підтримували экс-кандидата у президенти М. Санду [34], яка заради досягнення своїх цілей згодна була на будь-яку підтримку [35]. Третє місце (2,6%) займав А. Нестасе [34], який не є послідовним уніоністом (його партія переслідує соціальні цілі), але деякі його прихильники бачать вирішення соціальних питань у об'єднанні з Румунією [37].

Наприкінці 2017 р. найбільшою популярністю серед жителів Молдови користувалися три політичні партії: Партія соціалістів на чолі з І. Додоном (понад 50% голосів), Партія «Дія і солідарність» на чолі з М. Санду (26%) і Демократична партія В. Плахотнюка (трохи більше 6%) [34]. Тобто молдовани у своїй більшості підтримують національно-центричний напрямок. Лише Демократична партія є однозначно уніоністською, а партія Маї Санду схильна до утворення ситуативних союзів, однак на момент проведення опитування М. Санду виступала проти об'єднання з Румунією.

Незважаючи на активну підтримку Бухарестом прорумунської орієнтації в Молдові більшість громадян все ж виступає проти такого сценарію. Так, за євроінтеграцію за даними опитування 2017 р., виступало трохи більше 41% опитаних, що перевищувало число прихильників об'єднання з Румунією практично вдвічі, а євразійську інтеграцію підтримувало 46% опитаних [34].

Проти односторонньої євроатлантичної зовнішньополітичної орієнтації країни на користь зближення з Росією і Євразійським економічним союзом послідовно виступав лідер партії соціалістів І. Додон. У ході свого першого офіційного закордонного візиту після обрання президентом РМ та зустрічі з В. Путіним у Москві в січні 2017 року І. Додон висловився за отримання його країною статусу спостерігача в ЄАЕС. Ця ініціатива президента Молдови, як і в цілому заклики поліпшити відносини з Росією, піддавалися жорсткій критиці з боку прозахідної парламентської більшості. Підсилюючи натиск, парламентарії навіть зуміли домогтися обмеження виконання І. Додоном ряду його конституційних повноважень [3].

Попри це, декларовані пропрезидентською партією соціалістів пріоритети – відновити в повному обсязі міждержавні зв'язки з Росією, об'єднатися з Придністров'ям і зберегти молдовську державність, судячи з результатів парламентських виборів, що відбулися в країні 24 лютого 2019 р., отримали значну підтримку у населення Молдови. Партія соціалістів, яку раніше очолював чинний президент Молдови І. Додон, стала лідером за партійними списками (31,35% голосів) і отримала 35 депутатських місць [37].

Оцінюючи поточну ситуацію у Молдові, цілком обґрунтовано можна констатувати, що створення більшості на основі партії соціалістів, може

вплинути не тільки на суспільно-політичне становище в країні, а й на вибір подальшого зовнішньополітичного курсу Молдови, оскільки у разі перемоги соціалістів на парламентських виборах І. Додон обіцяв закрити представництво НАТО в Кишиневі і привести країну до Митного союзу.

Ідентифікаційний розкол суспільства та наявність сильних і впливових румуно-уніоністських меншин надає особливий характер політичному життю Молдови. Розкол молдовського суспільства, в якому політичні уподобання пов'язані з різною національною самоідентифікацією і з різною церковною приналежністю (уніоністи – парафіяни відновленої у 1992 р. румунським патріархатом Бессарабської митрополії, інша частина населення – парафіяни підпорядкованої Москві Кишинівської митрополії) – глибше і міцніше, ніж звичайний розкол на лівих і правих.

Практики формування національно-державної ідентичності у Молдові носили і частково продовжують зберігати багато в чому розбалансований, аритмічний характер, обумовлений як суперечностями пострадянського політичного транзиту, так і внутрішньою фрагментацією «нових» пострадянських еліт РМ. У той же час досвід Молдови показує, що відсутність консенсусу з базових питань, що стосуються самого існування держави і нації, глибокі не тільки політичні, але й ідентифікаційні суперечності не тільки не стали перешкодою для демократії, але й певною мірою сприяли її побудові.

В умовах розколотого суспільства авторитарні наміри в РМ наштовхувалися на сильний опір – не тому, що учасникам опору була дорога демократія, а тому, що їх категорично не влаштовував авторитаризм з ідеологічним відтінком. Опір авторитарним тенденціям влади в Молдові йшов з протилежних сторін – від лівих і правих. Однак за молдовськими лівими і правими стоять не тільки ідеологічні та ціннісні уподобання, а різні національні ідентифікації.

Пострадянський транзит Республіки Молдова переконливо демонструє, що глибокі не тільки політичні, але й ідентифікаційні суперечності не тільки не обов'язково є перешкодою для демократії, але можуть навіть сприяти її побудові. Досвід Молдови свідчить про те, що авторитарні і напівавторитарні режими – типовий, але все-таки не обов'язковий етап посткомуністичного розвитку навіть у країнах, де немає значної культурної та психологічної готовності до демократії. молдовани значно менше схильні до правових демократичних методів вирішення своїх проблем, ніж середні прибалти, і не так уже й далекі від українців чи білорусів. Попри це Молдова змогла створити політичну систему, значно ближчу до балтійської, ніж до російської чи білоруської.

Список використаних джерел та літератури

1. Constantiniu F. O istoria sinceră a popurului roman. – București: Univers Enciclopedic, 2002. – 515 p.
2. Фурман Д., Батог К. Молдова: молдаване или румыны? // Современная Европа. – 2007. – С. 40-56. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/moldova-moldavane-ili-rumyny/viewer>
3. Фурман Д. Молдавские молдаване и молдавские румыны влияние особенностей национального сознания молдаван на политическое развитие Республики Молдова // Прогнозис. – 2007. – № 1(9). – С. 278-315. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.intelros.ru/pdf/Prognosis/01/Furman.pdf
4. Тулбуре А. Проблема национальной идентичности молдаван. // Dniester. – 16.02.2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dniester.ru/node/14065>
5. Бек У. Что такое глобализация. – М. Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://studfiles.net/preview/5287209/>
6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2000. – 608 с.
7. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М., 2008. – 640 с.
8. Капицын В.М. Политизация этнических идентичностей в «гибридной войне» // «Гибридные войны» в хаотизирующемся мире XXI века / под ред. П.А. Цыганкова. – М.: Изд-во МГУ, 2015. – С. 145-167.
9. Миллер А.И. Политика строительства нации-государства на Украине // Политическая наука. – 2010. – № 1. – С. 76-99.
10. Бордюгов Г.А. «Войны памяти» на постсоветском пространстве. – М., 2011. – 256 с.
11. Шевченко Р. Почему Приднестровье лишилось российских денег // ПМРФ. Приднестровье и Россия. – 21.01.2015. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://pmrf2.ru/0100_all-articles/rossiya-snyala-pridnestrove-s-dovolstviya
12. Шишкин И. Историческая политика в борьбе за Молдавию. Континуитет России // Регнум – 19.06.2012. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/1543271.html?forprint>
13. Добровольська А.Б. Етнічна неоднорідність та її вплив на проблеми політичної консолідації Молдови // Країни пострадянського простору: виклики модернізації: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» – К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 235-248.
14. Молотов И. Румыния хочет Молдавию // Русская планета. – 18.08.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rusplt.ru/society/education/world/rumyniia-hochet-moldaviyu-18403.html>
15. Двадцать пять лет по кругу: зачем молдаване хотят в Румынию // Bel.biz. – 12.04.2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bel.biz/mol/zachem-moldovane-hotyat-v-rumyniyu/>
16. Осталец В. Внешняя политика Молдавии: 1991-2014 годы // Проблемы постсоветского пространства. – 2014. – № 2. – С. 90-109. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.postsovietarea.com/jour/article/download/13/14>
17. Титов В.В. Политика памяти и формирование национально-государственной идентичности: российский опыт и новые тенденции – М.: Типография «Ваш формат», 2017. – 184 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: identityworld.ru/Monograhii/titov.pdf
18. Чуфрин Г.И. Концептуальные аспекты внешнеполитической стратегии постсоветских стран // Постсоветское пространство: роль внешнего фактора. Сб. ст. / Отв. ред.: А.Б. Крылов, А.В. Кузнецов, Г.И. Чуфрин. – М.: ИМЭМО РАН, 2018. – С. 10-25. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2018/2018_07.pdf

19. Каширин В. Взаимоотношения Республики Молдова и блока НАТО // Проблемы национальной стратегии. – 2016. – № 3(36). – С. 64-84. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://riss.ru/images/pdf/journal/2016/3/07.pdf>
20. Barometrul Opiniei publice. Noiembrie 2006// Institut de Politici Publice. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ipp.md/old/lib.php?l=ro&idc=156&year=&page=2
21. Опрос: почти 40% румын считают, что объединение с РМ даст ряд преимуществ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://novostimoldova.ru/novostiobshchestvo/6033---40-->
22. Конституционный суд Республики Молдова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.constcourt.md/ccdocview.php?tip=hotariri&docid=476&l=ru>
23. Сколько румынских паспортов выдано молдаванам? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.noi.md/ru/news_id/82562
24. Национальное Бюро Статистики РМ // Перепись населения 2004 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.statistica.md/pageview.php?l=ru&idc=295&>
25. Добровольська А.Б. Досвід трансформації молдовського суспільства: протиріччя на шляху до політичної консолідації / А.Б. Добровольська // Європейські історичні студії – К.: Національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://eustudies.history.knu.ua/angelina-dobrovolska-dosvid-transformatsiyi-moldovskogo-suspilstva-protyrichchya-na-shlyahu-do-politychnoyi-konsolidatsiyi>
26. Гамова С.В. В Молдавию войдет румынский батальон // Независимая газета. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/cis/2018-02-06/1_7166_moldova.html
27. «Бомба» под Молдавией: к чему приведет переименование государственного языка // Русская весна. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusvesna.su/news/1509709380>
28. Рошка В. Почему в Молдове изучают «историю румын»? // NOI.md. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.noi.md/ru/news_id/86535
29. Семенова Ю.В. В Молдавии разгорелись споры вокруг школьного курса истории // Русская редакция Deutsche Welle. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/-moldavii-razgorelis-spori-voкруг-школьного-курса-истории/a-15837960>
30. В Молдавии решили переименовать молдавский язык в румынский // Русская весна. Продолжение. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusnext.ru/news/1509443898>
31. Правительство за румынский. Министры поддержали изменение названия госязыка в Конституции // NewsMaker.md. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newsmaker.md/rus/novosti/pravitelstvo-za-rumynskiy-ministry-podderzhali-izmenenie-nazvaniya-gosyazyka-v-kon-35156>
32. Добровольська А.Б. Проблеми політичної консолідації нації в умовах етнічної неоднорідності: досвід Молдови // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2019. – №3 (12). – С. 74-83. [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fnm/program_582f2d70e7829.pdf
33. Переименование молдавского языка в румынский – шаг к ликвидации государственности Республики Молдова // Фонд стратегической культуры. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.fondsk.ru/news/2017/12/14/pereimenovanie-moldavskogo-jazyka-shag-k-likvidacii-gosudarstvennosti-45259.html>
34. Жители Молдавии против объединения с Румынией // Русская весна. Продолжение. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusnext.ru/news/1509993136>
35. Зверев Н. Зачем Майя Санду создает союз с унионистами? // Комсомольская правда в Молдавии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.kp.md/daily/26710.4/3735522/>
36. Гурез К. Мнение: необходим один лидер для сторонников платформы «Достоинство и правда» и сторонников унионизма // Moldova24. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.moldova24.net/mnenie-neobhodim-odin-lider-dlya-storo>

37. На парламентских выборах победили социалисты президента Додона. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://strana.ua/articles/187841-vybory-v-moldove-25-fevralja-2019-rezultaty-stanet-li-kishinev-prorossijskim.html>

Добровольская А.Б. Молдова: поиски национальной идентичности – от имперского прошлого к настоящему.

В статье рассматриваются процессы поиска национальной идентичности в Республике Молдова постсоветского периода. Проанализированы условия, в которых происходили реформы в стране, и факторы, влияющие на направления и перспективы дальнейшего развития молдавского общества. Показано, что трансформационный процесс, который изначально предполагался как демократический, протекал в обстановке социально-политических кризисов и конфликтов, колебаний во внутренней и внешней политике и имел нелинейный волнообразный характер. Строительство государственности в стране сопровождалось возникновением идейно-политических и культурных расколов в политической элите и в массах молдавского общества, которые то усиливались, то смягчались с определенной периодичностью. Отмечено, что Республика Молдова практически единственное в Европе государство, где кризис национальной идентичности представляет собой определяющий фактор поляризации взглядов политических сил. Сделан вывод, что незавершенность процесса национальной самоидентификации в Молдове усиливается действием внешних факторов, в результате чего государство выступает предметом влияния более весомых субъектов международной политики.

Ключевые слова: *постсоветское пространство, Молдова, национальная идентичность, переходные процессы, политическая консолидация, геополитические факторы, политические партии, проблемы демократизации.*

Dobrovolskaya A. Moldova: the Search for National Identity – from the Imperial Past to the Present.

The article discusses the processes of searching for the national identity in the Republic of Moldova in the post-Soviet period. The conditions in which the reforms took place in the country are analyzed. The factors influencing the directions and prospects of further development of the Moldovan society are investigated. It is shown that the transformation process, which was initially assumed to be democratic, took place in an atmosphere of socio-political crises and conflicts, fluctuations in domestic and foreign policy. This process had a non-linear wave-like character. The construction of statehood in the country was accompanied by the emergence of ideological, political and cultural divisions in the political elite and in the masses of Moldovan society, which were then intensified, then softened with a certain periodicity. It is noted that the Republic of Moldova is practically the only state in Europe where the crisis of national identity is the determining factor in the polarization of the views of political forces. It was concluded that the incompleteness of the process of national identity in Moldova is intensified by the action of external factors, as a result of which the state is subject to the influence of more significant subjects of international politics.

Keywords: *the post-Soviet space, Moldova, national identity, transitional processes, political consolidation, geopolitical factors, political parties, problems of democratization.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Голоско Світлана Михайлівна – магістр історії, аспірантка кафедри всесвітньої історії Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Деменко Олександр Федорович – кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Добровольська Ангеліна Борисівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ефтахарі Араш – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії ім. А. А. Бакиханова Національної академії наук Азербайджану (м. Баку, Азербайджанська Республіка).

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кириченко Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Шевченко Валентина Віталіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАН України.

Шиндо Ріако – доктор історичних наук, професор університету Хосей (Токіо, Японія).

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Vidnianskyi Stepan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Department of International Relations and Foreign Policy of Ukraine of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Holosko Svitlana – Master of History, graduate student of the Department of World History of the Historical-philosophical faculty of Kyiv Borys Grinchenko University.

Demenko Olexandr – Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Dobrovolskaya Angelina – Ph.D. in Economy, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Eftekhari Arash – Ph.D. in History, Leading Research Fellow of A.A. Bakyhanov Institute of History of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan).

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kyrychenko Olexandr – Ph.D. in History, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Deputy Director of Scientific Work of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Sribnyak Ihor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History of Borys Grinchenko Kyiv University.

Shevchenko Valentyna – Ph.D. in History, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Shindo Rikako – Doctor in History, Professor, Hosei University (Tokyo, Japan).

Shmorgun Olexandr – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235-44-99; (097) 946-73-75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Вимоги до оформлення: файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами;
- анотація (резюме) українською, російською та англійською мовами (не менше 900 знаків з пробілами кожна);
- ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- окремим файлом – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail;
- назва файла статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файла з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

Послідовність розміщення елементів статті: УДК (ліворуч); на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч); назва статті (великими літерами по центру); анотація і ключові слова мовою статті; виклад основного матеріалу статті; джерела та література (нумерація позицій ручна); прізвище, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською).

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади опису наведено на сайті Книжкової палати України (у зразку елементи, виділені напівжирним курсивом, є обов'язковими, їх не потрібно включати до бібліографічного опису).

Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

Детальніша інформація щодо умов публікації розміщена на сайті журналу «Проблеми всесвітньої історії» (<http://ivinas.gov.ua>).

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 2(8), 2019**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 17,06.

Тираж 300.

Зам. № C18-244

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.